

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 7 (436)

Kirjanduse demokraatlik plahvatus

Jaak Aaviksoo 1155

Koht, kus saavad kokku kaks eesti keelt

Jan Kaus 1162

Raamatust

Maksim Gorki 1178

Tõlkinud Toomas Kiho

Raamatute valmistamisest: Teine kiri. Härri Friedrich
Nicolaile, kirjastajale

Immanuel Kant 1182

Tõlkinud Toomas Kiho

Vallikraavi tänava monotüüp: Ladumismasinad trükipä-
randi osana

Danila Rygovskiy..... 1186

“Kirjutan siin ainult enda jaoks”: Sündimata raamatud
Eesti tõlkekirjanduses ehk käsikirja jäänud Homerose tõl-
getest

Janika Päll..... 1218

Finis nihili — vaade lähedalt

Piret Kuusk 1250

Ilu kui elamus: Mõtisklus	<i>Linnar Priimägi</i>	1259
Riietuse vaikiv revolutsioon ehk kuidas vabarõivastus muudab võimusuhteid	<i>Priit Suve</i>	1271
“Mingem üles mägedele!”...: Mälestusi Eesti NSVst. (Katkendeid)	<i>Ingvar Luhaäär</i>	1289
<i>Arvustus: Eesti diplomaat maailma ajaloo keskel. Matti Maasikas. Rahvas, kes hakkas vastu: Euroopa Liidu suursaadikuna Ukrainas 2019–2023. Tallinn: Varrak, 2024. 375 lk + 24 lehte fotosid.</i>	<i>Ilmar Raag</i>	1314
Õhtumaise alkeemia hiilgus ja viletsus. Kurmo Konsa, Meelis Friedenthal. <i>Alkeemia ajaloost</i> . Tallinn: Sinisukk, 2023. 271 lk.	<i>Kaarina Rein</i>	1317
Abstracts		1325
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXVII	<i>Herbert Normann</i>	1333

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tušijoonistused lõuendil lk 1161, 1177, 1217, 1249, 1270:

MARE VINT (1942–2020) lõpetas 1967. a Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi klaasikunstnikuna, hiljem tegutses peamiselt vabakutselise graafikuna. Tal on olnud arvukalt isikunäitusi nii Eestis kui välismaal (nt Soomes, Saksamaal), tema töid on eksponeeritud paljude riikide biennaalidel ja galeriides. Oma töodes on ta loonud ideaalmaastiku, millest pisike valik ilmub ka käesolevas *Akadeemias*.

KIRJANDUSE DEMOKRAATLIK PLAHVATUS

Jaak Aaviksoo

Kirjandus selle sõna loomulikus tähenduses on kogu kirjapandud sõnade, lausete ja lugude maailm, mille algus ulatub hämaratesse aegadesse, mil inimene asus endast märke maha jätma — arvata-vasti esmalt samal eesmärgil, mille pärast loomad oma territooriumi tähistavad. Seega võiks eesti kirjanduse alguse paigutada sellesse aega, kust esimesed peremärgid meieni on jõudnud. Ikka palju kaugemale kui 500 aastat tagasi, mil esimesed eesti sõnad raamatusse raiuti.

Sellest annab tunnistust ka sõna *kiri* enda päritolu, mis selgelt osutab kirja mõiste tekkimisele ammu enne kirjaoskuse algust, olgu siis vöö- või kindakirjana. Kaugest ajaloost pärineb ka kirja funktsioon — viia inimest ja tema öeldud sõna sinna, kus teda en-nast kohal ei saa olla, olgu siis ajas või ruumis. Avardada inimese kohalolu ja suhtlusruumi, kanda edasi tema sõnumit ja kogemust, luua kultuuri ja kujundada tsivilisatsioon. Kirjasõna teke oli esi-mene kommunikatsioonirevolutsioon.

Omamoodi tähenduslik, ehkki veidi meelevaldne on märkida, et eesti kirjasõna jõudis raamatusse üsna pea pärast trükipressi leiutamist ja vaid kaheksa aastat peale Martin Lutheri kuulsate teeside sündi. Need teesid tähistasid ja võimaldasid teist kommu-nikatsioonirevolutsiooni ja humanistliku traditsiooni teket. Kirja-sõna asus maailma muutma, ka Eestis.

Konverentsil “Eesti kirjanduse leksikon” 11. aprillil 2025. aas-tal Tartu Ülikooli raamatukogus peetud ettekanne.

Tänapäeva seisukohast on oluline märkida, et enne trükipressi leiutamist oli kirjasõna mõju piiratud ja elitaarne. Iseloomuliku näitena võib esile tuua, et antiikajast, s.o 500-aastasest perioodist, on meieni jõudnud vaid umbes 20–30 miljonit sõna kirjalikku teksti. Seda on enam-vähem sama palju, kui üks inimene räägib oma elu jooksul.

Tehnoloogiline areng käsikäes kultuurilise edenemisega ja eriti kirjaoskuse levikuga asus kirjasõna mõju kasvatama. Ometi jäi see veel sajandeiks selgetesse raamidesse. Tajudes mõtete kontrollimatu leviku ohtu võimule, loodi tsensuur ja asuti tekstide trükkimiseks litsentse nõutama. Tekstide kultuursuse tagamiseks tekkisid toimetajad ja olulisima koha raamide seadmisel täitsid kirjastajad, kes tagasid trükiste majandusliku elujõu. Kui raamid kitsaks jäid, nihutati piire, ent üldjoontes jäid nad paika kuni kõige viimase ajani.

Kirjasõna asus maailma muutma. Ka Eestis, kus tasapisi siginesid piibliraamatu kõrvale kalender ja aabits ning lauale *Näddali-Leht*. Eesti kirjasõna leviku ja edenemise eestseisjaks sai Eesti Kirjameeste Selts. 19. sajandi lõpuks oskas Eesti elanikest lugeda 90% ja kirjutada 77,7% ning eestlased kujunesid maarahvast kirjarahvaks, raamaturahvaks ja lõpuks riigirahvaks.

Viimase sajandivahetuse paiku ilmus Eestis üle 4000 trükise aastas ja kogutiraažist jagus oma raamat igale inimesele. Aga ikka veel kujundasid kirjandusilma kirjutajad-kirjanikud, toimetajad-kirjastajad ja lugejad igaüks oma rollis. Kirjanduse hierarhia toimis: vähestelt paljudele, targematelt vähem tarkadele, suurematelt väiksematele. Interneti koidikust oli möödunud tosin aastat.

Samas oli arvutite levik juba seda pilti murendamas. Kui trükipressi asendas trükimasin, kasvas paljundatavate tekstide arv vahest sada korda, ent jäi ikkagi vähestele jõukohaseks. Arvuti suurendas kirjutajate hulka hüppeliselt, ent tõelise tehnoloogilise murrangu tõi võimalus saata tekste ühest arvutist teise, ja mis veelgi olulisem, saata neid korraga miljonitele inimestele. Kirjutatud sõna asus maailma vallutama ja kõik inimesed said enesele aru andmata omamoodi kirjanikeks.

Seletamata on selge, et niimoodi murdis kirjandus välja oma ajaloolistest raamidest, mida valvasid tsensor, toimetaja ja kirjas-taja. Nõukogude ajal levis mõttetera: kui mõtled, ära ütle, kui ütled, ära kirjuta, kui kirjutad, ära alla kirjuta, kui kirjutad alla, ära imesta. Nüüd on see hierarhiline jada segamini paisatud, kohati käib kirjutamine enne mõtlemist ja imestamine enne ütlemist. Sõna on vaba!

See vabadus ei mahu meie ajaloolisse mõisteruumi enam ära. Muidugi võib kahelda, kas iga kirja pandud sõna on ikka kirjasõna, rääkimata kirjanduseks olemisest, ent ega see sisu muuda. Tunnistada kirjanduseks vaid paberraamatuna välja antud sõnumivestlusi või blogipostitusi on kuidagi kunstlik. Ehkki, iga kirjalikku taasesitamist võimaldavas vormis virtuaalsäutsu kirjanduseks nimetada on ka kummaline. Ju nii ongi, segi on paiskunud kogu asjakohane mõisteruum ja selginemine võtab ilmselt aega. Ometi pole lootustki pöörduda tagasi aega, kus kirjanikud kirjutasiid ja lugejad lugesid.

Kirjandus on plahvatanud. Mahus, nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt mõttes. Eelkõige on aga muutunud kirjanduse kui kirjutatud sõnade maailma ülesehitus ehk arhitektuur. Nüüd oleme kõik ühtemoodi kirjailma loojad ja sisustajad, mitte pelgalt loodusse piilujad. See on olemuselt demokraatlik revolutsioon — kirjanduse demokraatlik plahvatus.

Paljud on sellest revolutsioonist kohkunud, nagu revolutsioonide puhul mõistetakse. Aga selmet unistada vanade heade aegade tagasipöördumisest, tuleb olla valmis millekski hullemaks. Tehisaru või kunstmõistus oskab nüüd inimkõnet kirja panna ning nii on vahe öeldu ja kirjutatu vahel samuti kadumas. Vähegi avalikult öeldud sõna võib moonduda tekstiks ütlejast ja ühestki kuulajast sõltumata, niisamuti nagu sünnib riigikogu protokoll.

Kui aastasadu eraldas kirjandusi keelebarjäär, mida tõlkijad ületada aitasid, siis nüüd on masintõlge jõudmas sama kvaliteedini peaaegu ilma igasugu rahaliste ja ajaliste piiranguteta, sisuliselt samal hetkel.

Ja lõpuks, kõige ettearvamatuma mõjuga on tehisaru võime meile sõnu suhu panna. Ja teha seda nii, et lõpuks ei suuda me

isegi aru saada, kas see on meie mõeldu-öeldu-kirjutatu või mitte. Nii ei ole meie suurim mure mitte see, et meist teistele vale ettekujutus luuakse, vaid see, et me hakkame iseendas kahtlema. Meie identiteet hakkab lahustuma tundmatute jõudude meelevaldas.

Muidugi ei ole selline düstoopiline tulevik veel kohal. Samuti pole kindel, missugusel kujul ta saabub — plahvatuses olles on raske ette kujutada, milline pilt avaneb, kui tolm maha langeb, milline on see uus kord ja jõudude tasakaal, mis kirjailima koos hakkab hoidma.

Nimetasin kirjasõna kolmandat, infotehnoloogilist revolutsiooni kirjanduse demokraatlikuks plahvatuseks. Kirjasõna võim on antud vahetult kogu rahva kätte ja seeläbi on kogu tuba kirjandust täis saanud. Siinkohal tasub meenutada mõtlikku küsimust: kui võim on rahva käes, siis kelle käes ta on? Ja veel tasuks mõelda tõdemusele, et revolutsioonidel on kombeks oma lapsi süüa.

Mida siis teha? Ju küsisid nii ka omaaegsed kirjatargad, kes trükipressi tulekus ohtu tajusid: mis saab, kui igäiks hakkab kirjutama, mida tahab? See on küsimus uuest ilmakorrast. Kes selle uue korra loob ja seda koos hoiab ning selle eest vastutust kannab?

Kirjasõna teine revolutsioon kaotas lõpuks seisuslikud privilegid, lõi kodanikkonna ja meritokraatse eliidi ning viimased omakorda vabad riigid. Mis seekord?

Näeme, kuidas plahvatuslikult paisunud kirjanduses orienteerumine muutub üha raskemaks ja tekib vajadus, et keegi meid kohale juhataks. Esmalt olid selleks Google ja teised otsimootorid, nüüd üha enam tehisarü poolt juhitud tarkvaralised agendid. Millest lähtudes nad seda teevad, pole enamikule inimestele selge ja on põhjust arvata, et isegi otsimootorite loojad ei saa selles lõpuni kindlad olla. Aga jah, igat sorti otsimootorid ja nende taga olevad inimesed oma huvidega ongi meie lugemisnõustajad. Kes konstrueerib kompassi, määrab ka liikumissuuna. Kui nii, siis on ainsaks võimaluseks oma sõltumatus säilitada muretseda endale erinevaid kompasid ja lõpuks püüda ise koos mõttekaaslastega oma kompass teha.

Siit üks lihtne järeldus, mille tegelik rakendamine ei pruugi muidugi lihtne olla. Eesti kirjandus või kirjasõna vajab enda tarkmeest taskus — agent, kes oleks meie keeleruumis õppinud ja targaks saanud, lugenud meie raamatuid ja lugusid, ühesõnaga — oleks eestlane.

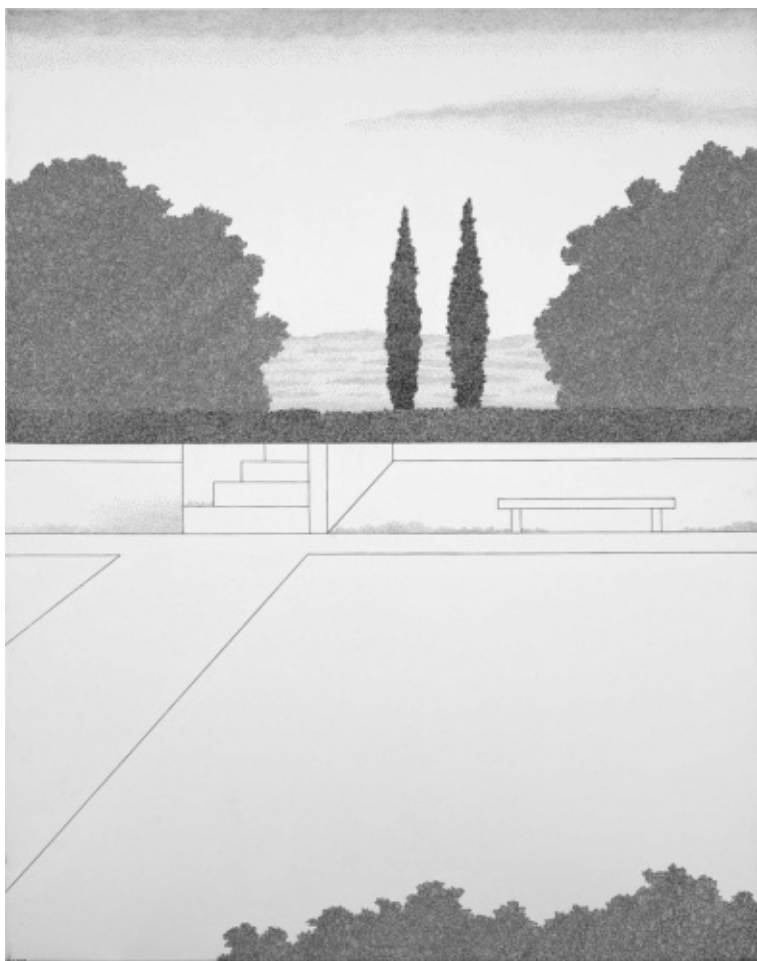
Inimesel kulub targaks saamiseks palju tööd ja aega. Peale vahetu meelelise kogemuse jõuab suur osa tarkusest kohale suulise suhtluse ja kirjasõna kaudu. Inimene räägib-kuuleb umbes sada sõna minutis, loeb veidi enam, päevas kokku paar tundi, mis teeb elu lõpuks kokku umbes 500 miljonit sõna.

Arvuti vajab vähegi rahuldava arutlusoskuseni jõudmiseks palju enam, pigem kümneid miljardeid kui miljoneid sõnu. Kui tahame, et temast saaks eestlane, peaks ta lugema eesti keeles. Praeguseks aga on arvutile ligipääsetavat eestikeelset teksti umbes viie miljardi sõna jagu. Vaja oleks kordades rohkem.

Siit koorub üks suur proovikivi. Kui soovime, et kolmanda kirjandusrevolutsiooni järel jääks ellu ka eesti kirjandus, peame asuma oma tarkmeest ehitama ja koolitama. Ehituseks tarviliku kõrval vajab ta õpikuid — võimalikult suures koguses eestikeelseid tekste. Teame, et olemasolevatest tekstidest ei piisa, vaja on kümneid kordi enam. Seepärast tuleks meil kõigil mõelda, kuidas me niisuguste tekstide-õpikute koostamisse saaksime anda oma panuse.

Palju tekste on olemas, ent puudub kasutusluba. Siin tuleks mõelda, kas autorid või teised tekstide omanikud sooviks oma tekste hariduslikel eesmärkidel ka arvutile kasutada anda. Veelgi suurem vajadus on aga lisatekstide järele. Kui veidi unistada, võiks ette kujutada tuhandeid eesti inimesi oma lugusid arvutile jutustamas. Ikka nii, et loeks arvutile ette, tema paneks kuuldu kirja, mõtleks läbi ja õpiks sellest. Peale selle, et arvuti saaks targemaks, sünniks ühtlasi eesti lugude varasalg. Tõeliselt demokraatlikul moel, ilma tsensori-toimetaja-kirjastaja sekumiset ja jõuaks eestlaste vaba sõna nii rahvuslikku kultuurimällu kui ka koolitaks meile rahvusliku tarkmehe. Mina paneksin talle nimeks Kristjan.

JAAK AAVIKSOO (1954) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsika-keemia-teaduskonna füüsika osakonna teoreetilise füüsika erialal 1976, füüsika-matemaatikakandidaat 1981 (ETA), Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik 1994, astronoomia ja füüsika osakonna juhataja 2009–2019. ETA füüsika instituudi noorem-, vanem- ja juhtteadur 1976–1992; TÜ optika ja spektroskoopia professor 1992–2015, emeriitprofessor a-st 2017, prorektor 1992–1995, rektor 1998–2006; Eesti Vabariigi kultuuri- ja haridusminister ning haridusminister 1995–1996, kaitseminister 2007–2011, haridus- ja teadusminister 2011–2014; Riigikogu liige 2014–2015, Tallinna Tehnikaülikooli rektor 2015–2020. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ülikooli väljakutsed ja valikud” (2002, nr 12, lk 2475–2480), “Eesti kaitsmise võimalused ja väljakutsed” (2009, nr 9, lk 1711–1717) ja “Mõttelend eestlase minemisest ja tulemisest” (2014, nr 4, lk 715–722) ning arvustanud Jüri Saare teost *XXI sajandi väljakutse: Tsivilisatsioonid, kultuurid, väärtused* (2015, nr 5, lk 928–931).

MARE VINT. Park IV. Kaks küpressi (tušš, lõuend, 2009)

KOHT, KUS SAAVAD KOKKU KAKS EESTI KEELT

Jan Kaus

Kui keegi küsiks minult, kas ma oskan eesti keelt, siis ei suudaks ma vist jaatavalt vastata, või kui vastaksin jaatavalt, siis ainuüksi mugavuse tõttu, sest eitust tuleks hakata põhjendama. Ma saaksin suure kindlusega väita vaid seda, et kasutan eesti keelt. Ent minu suhe keelega kipub meenutama mu suhet ajaga: mida rohkem sellele mõelda, seda keerulisem on seda mõista.

Algatuseks võib öelda, et ma pole üldse kindel, kas mingit ühtset eesti keelt ongi olemas. Arvatavasti saaks sellise kahtluse esitada paljude, kui mitte kõikide keelte kohta, olgu sestap kohe ära öeldud, et eestlasena räägin praegu ennekõike siiski eesti keelest. Alustada võiks sellest, et keelt mõjutavaid sotsiaalseid, kultuurilisi ja ajaloolisi tegureid — murrakuid, murdeid, teiste keelte ja ühiskondlike olude mõju, aga ka autopoieesi — ei ole vist võimalik ammendavalt kirjeldada.

Laskumata keeleajaloo nüanssidesse piisab, kui mõelda sellele suurele muudatusele, mille tõi kaasa keele lahknemine suuliseks ja kirjalikuks. Kirjakeele tekkimine oli sedavõrd suur murrang, et mõnedki mõtlejad seostavad seda rahvuse arengulooga — näiteks Ernest Gellner peab rahvust “kirjaoskuslikuks ühiskultuuriks” (Gellner 2019: 220). See on tähelepanuväärne sõnastus, sest seades rahvuse (või õieti rahvustunde) tekkimise eelduseks kir-

Artikli aluseks on 14. märtsil 2025. aastal Tallinnas Eesti Rahvusraamatukogu korraldatud konverentsil “Rikas ja loov kirja-keel” peetud ettekanne.

jaliku keele leviku, kasutab Gellner sõnavormi “ühine”, mis on edaspidise arutelu jaoks ülimalt oluline.¹

Keskse väite juurde tagasi. Aeg-ajalt haarab mind tunne, et kõne- ja kirjakeele erinevuse tõttu eksisteerib lausa kaks eesti keelt. Eks see peab vist paika iga kirjakeele kohta. Väide pole sugugi uus. Esimest korda sattusin sellisele mõttele, kui lugesin paarkümmend aastat tagasi Ernst Cassireri *Uurimust inimesest*, kus ta vahendab Ferdinand de Saussure'i mõtteid:

Saussure'i meelest ei ole inimkeele uurimine mitte ühe, vaid kahe teaduse küsimus. Selle uurimise juures tuleb vahet teha kahe erineva telje — “samaaegsuse telje” ja “järgnevuse telje” — vahel. Grammatika kuulub oma loomu ja olemuse tõttu esimese juurde. De Saussure tõmbas kindla eraldusjoone kahe mõiste — *la langue* ja *la parole* — vahele. Keel (*la langue*) on universaalne, samas kui kõne (*la parole*) on oma mööduvuses individuaalne nähtus (Cassirer 1997: 181–182).

Tõesti, see loogika kajab vastu ka eesti keeles, kus on olemas “õigekiri”, aga puudub “õigekõne”.

Ent miks on selline eristamine, keele kaheksjagamine oluline — ja mida see endaga kaasa toob? Ennekõike aitab see saada aru kahe keelevormi olemuslikust erinevusest. Kirjakeele olemasolu lubab peale mingi keelevormi kirjapaneku ka selgelt teadvustada, et see vorm toetub ühistele reeglitele, grammatikale, mida tuleks järgida nii kõnes kui ka ennekõike kirjas — kirjapanek on ühtlasi paikapanek, kiri võimaldab reegleid paika seada ja paigas hoida ning luua sedakaudu üldisem, iga üksikut keelekasutust ületav ja üksikute keelekasutuste ühendamist taotlev keelekuju. Kirjakeel peaks kergendama rahvuseks olemist, aitama meil üksteist mõista. Selle taustal võimaldab kirjakeel keele süsteemset analüüsi, sealhulgas ka foneetikat ja leksikat, millest esimene on

¹Seda, kuidas kiri koondab või ühendab, on kõitvalt käsitlenud Claude Lévi-Strauss, kes näeb seost kirja kasutuselevõtu ja poliitilise võimu allutava koondumise vahel: “Igatahes näib tüüpiline areng, mis toimub kirja tekkimise hetkel Egiptusest kuni Hiinani välja, kinnitavat järgmist: kiri soosib pigem inimeste ekspluateerimist kui nende hari-mist” (Lévi-Strauss 2001: 355).

suunatud ennekõike kõnekeelsuse valda ja teine nii kõne- kui ka kirjakeelele. Kirjakeelne süsteem kinnitab näiteks, et eesti keeles on neliteist käänet (kuigi on unistatud ka viisiütlevast käänest); ütleb, milliste sidesõnade ette käib koma ja milliste ette ei käi (ja millal on lubatud erandid), millised sõnad kirjutatakse lahku ja millised mitte jne. Just nimelt — “kirjutatakse”. Näiteks ütleb kirjakeel, et väljend “muljet avaldav” kirjutatakse (pigem) lahku, ent keegi ei nõua, et seda peab lahku *ütleva*. Kui keegi kipuks kõnekeelses olukorras pidevalt rõhutama sõna “muljet” ja sõna “avaldav” vahelist pausi, siis pistaks see silma (või õieti kõrva) — ja enamasti mitte meeldivalt.

Kiri taotleb ühtlustamist ja ühtsust, mis avaldab tugevat mõju ka kõnekeelele. Ent just kõnekeelsetes olukordades eksime me kirjakeelsete reeglite vastu rohkem, kui me eksime liikluseeskirjade vastu. Ja kui liikluseeskirju kiputakse eirama enamasti teadlikult, siis kirjakeele reegleid samapalju ebateadlikult. Siin on kaks olulist külge.

Esiteks: on väheusutav, et ükski üksikisik, ka kõige keeletundlikum neist, isegi selline isik, kes ei tee emakeelepäeva etteütleses ühtki viga (on ju tegu siiski kirjakeelse harjutusega), suudaks alati järgida igapäevases kõnes kirjakeele ettekirjutusi, mis ei sisalda hulgana mitte ainult reegleid, vaid ka nende erandeid. Arvatavasti kukuks märgatav osa eestlaskonnast läbi juba siis, kui paluda neil öelda sõna “mõis” mõlemad mitmuse osastava (või minugipoolsest ainsuse osastava) käände vormid (millest minu lapsepõlves oli eelistatud siiski üks, see keerulisem). Kindlasti leidub omajagu neidki, kes ei kasuta õigesti väljendit “õieti”, eelistavad verbivormi “kostuma” vormile “kostma”, jne.

Teiseks: kõnekeel pole ühtne nagu kirjakeel (või selle ideaal). Tõsi, ega kirjakeelgi püsi tegelikkuses paigal, olgugi et taotleb selgust ja keelekasutajate universaalset nõusolekut: näiteks mõjutab kirjakeelt keelekorralduslik dünaamika, mis reeglite ja kokkulepete piire pidevalt nihutab, aeg-ajalt koomale, aeg-ajalt eemale (meenutagem äsjast mõisa-näidet). Samuti emaneerub kirjakeelest mutatsioon, mis hakkavad omasoodu arenema — mõeldagu kas või kirjakeele ametkondlikule paisumisele, kantseliidi fenomenile, mis on omandanud epideemia mõõtmed ja mille väl-

timine nõuab eraldi jõupingutust, sageli üsna tulutut. Kantseliidi eesmärk on olnud väljendite täpsus, ent sedasi väheneb kirjakeele spontaanne liikuvus, mis on pärit kõnekeelest. Kantseliit on justkui täiuslikuks vormitud keha, mis ei hinga; see on kirjakeele jäik jätk, üldist selgust taotleva ranguse voha, mis ühtaegu kummutab ja tsementeerib kirjakeele jõudu — ja mis on hakanud mõjutama ka kõnekeelseid trajektoore.²

Aga kui kõnekeele juurde tagasi tulla, tuleb nähtavale dünaamiline olukord, kirjapandud ühtsuse all on tajuda vastastikuste liikumiste ristvõnkeid. Kui kirjakeele eesmärk on n-ö püsida vormis, jääda maailma ja sealhulgas keele paratamatust muutlikkusest hoolimata teatud vormi piiridesse (iseasi, kas see on pikemas perspektiivis ülepea võimalik), siis kõnekeel vormub muutustes. Kirjakeele ettekirjutustele vastab kõnekeelsus kaose ja korra ringtantsuga. Keeleolukorda võib võrrelda ka mänguga — on reeglid ja nendele vastav mängulaud ning on mängijad laual, kes loovad reeglite toel lugematuid kombinatsioone, s.t liiguvad ühtse keelevormi abil ühest kõneolukorrast teise.

Õieti võibki öelda, et ühest keelest on raske rääkida juba pelgalt ühtse kõnekeelsuse võimatuse tõttu. Iga inimese sees elab kirjakeele reeglitele vastu võnkuv (kuigi enamasti mitte otseselt vastu hakkav) keelekasutus ning iga võnkesagedus on unikaalne — isegi kui see ei hakka esimesel pilgul silma. Ma ei pea siin silmas ainult sõnavalikut, sõnavara või lauseehitust, vaid ka häält, tonaalsust, rõhke, tempot, hingamist, liigutusi, tahtmatuid ja tahtlikke vääratusi, erinevaid kalduvusi (näiteks parasiitväljendeid). Laste kõnekeel, mis on alles vormumas, ilmutab selles osas erilist loomingulisust. Olen näiteks võtnud kasutusse oma vanema poja ühe kunagise sõna — nimelt ütles ta lasteaiaaas “kiirabi” kohta “abikiir”. Ma kutsusin teda muidugi korrale, parandasin ta intuitiivse kõnemängu õigele keelekasutusele vastavaks, ent tegin seda sügava kahjutunde saatel. Nüüd olengi hakanud kasutama “abi-

²Soovimata kantseliiti kuidagi demoniseerida, ilmnevad selle puhul siiski mõned häirivad iseloomujooned, mis toovad meelde Orwelli nägemuse uuskeelest, mida “ei loodud mitte selleks, et avardada, vaid selleks, et *ahendada* mõtlemisvõimalusi” (vt Orwell 1990: 208).

kiire” mõistet kindlas tähenduses — hea kirjandus on mu jaoks abikiir, vaimuseisu soojendav ja avardav valgus.

Üht konkreetset kõnekooslust on raske ammendavalt kirjeldada. Inimesed väljenduvad ja kujunevad spontaanses kõnelises kommunikatsioonis, mille juurde kuuluvad ikka ja alati ka kommunikatsiooniraskused, tahtmatud-tahtlikud möödarääkimised, mõistaandmised, eksitused ja muud tõkked-tõrked. Kõnes läheb ühest teadvusest teise liikudes üht-teist kaduma, samas tekib ka üht-teist juurde — sedasi avaldavad kõnekooslused üksteisele pidevat mõju. Kommunikatsiooniringluse püsivat dünaamilisust aitab hoida tõsiasi, et kuigi kõneaktid toetuvad varasemast kogemusest tulenevale tõenäosusele, on igaüks meist kogenud tõenäosuse ja tegelikkuse vahelisi lahknevusi: vestluste, mõttevahetuste, konfliktilahenduste käik — või mõni nüanss selles — võib teostuda teisiti, kui ootame.³ Lisaks paratamatud erisused: sooline ja põlvkondlik kuuluvus, kodupiirkond, sotsiaalne staatus jne. Kõik see mõjutab üksikuid kõneviise.

Keele kõnekeelelisi ilmnemisi on seega enam-vähem sama palju kui üht kirjakeelt kasutavaid inimesi. Kui minna korra tagasi mängumetafoori juurde, siis võib meenutada, et näiteks males ulatub neljanda käigu järel võimalike mängusituatsioonide arv peaaegu viie miljonini.

Asjade seisule lisab dünaamikat see, et kirjakeel ja selle kõnekeelne ilmnemine asetuvad pidevalt omavahelisse pingesse. Keelekorralduse ja keeleõppe kaudu püütakse allutada kõnekeelsuse dünaamilist olukorda kirjakeele korrastatumale kosmosse — et esimese trajektooriid teise süsteemis liiga kaootiliselt liikuma ei hakkaks (või liikuma ei jääks). Teisalt aga õnnestub kirjakeelel vaid osalt kõnekeelsuse dünaamikat ohjata. Iga-päevases keelekasutuses leiavad pidevalt aset väiksed mutatsioonid

³Muidugi on tõenäosused enamasti usaldusväärsed ning keele(üksuste) ülesehitusse “sisse kirjutatud”. Gregory Batesoni sõnastuses: “Minu sõnade põhjal võib olla võimalik prognoosida, mida vastate teie. Minu sõnad sisaldavad tähendusi või informatsiooni teie vastuse kohta” (Bateson 2022: 167).

nid, sööstud, spasmid, plahvatused: keegi satub mingile kujundile või sõnamängule, keel vääratab suus naljakalt või vaimukalt, vääratus hakkab suust suhu ringlema ja võib aegapidi sulanduda üldisse keelekasutusse ja jõuda lõpuks otsapidi sõnaraamatusse, kust seda omakorda igapäevasesse keeleringlusse tagasi tõmmatakse. Mõne aasta tagune Keiti Vilmsi fenomen seisnes ühe üksikisiku taotluslikus kõnekeelse tundlikkuse turundamises, isikliku sõnamängulisuse süsteemses, osalt lausa kultuuripoliitilises suunamises kirjakeelsetesse tavadesse või vähemalt nende tavade vahetusse lähedusse — ajuti murdis Vilms sisse küll lah- tistest uksest, ent tema tegevus tõstis mu meelest hästi esile kõne- lise ontogeneesi mõju keelelisele fülogeneesile. Teema kirevuse rõhutamiseks võiks lisada ka osutuse riiklikult juhitud sõnauuen- duste kampaaniatele, mis pakuvad kirja- ja kõnekeele vastuolu- le pingelevendust: inimeste isiklikku keeletundlikkust püütakse kohandada üldise reeglistikuga ja vastupidi, isiklik keelekasutus ja üldine keelekultuur tuuakse korraaks kokku.

Vilmsi juhtumist tõukudes pole raske järeldada, et sageli sõl- tuvad universaalsed reeglid mõne üksikisiku erakordsest keele- tajust. On kummaline mõelda, et kui ma näiteks ütlen, et mõnda asja on niisama raske teha kui kaamelil läbi nõelasilma minna, siis ma kordan kellegi kunagi leiutatud kujundit. Keegi istus tu- handeid aastaid tagasi hilisõhtuses kõrbes lõkke ääres, nõelus või vaatas kedagi, kes nõelus, ja samal ajal norsatas lähedal puhkav kaamel. Usklikule inimesele muidugi sellist kujutlusharjutust va- ja ei lähe, tema jaoks on selle keeletundliku inimese nimeks Mat- teus. Sellega seoses tuleb meelde intrigeeriv hüpotees, mille järgi mõtles kreeka tähestiku välja (ehk siis keeleuuenduse, ilma mil- leta poleks meie kirjakeelt võimalik ette kujutada) üksainus ini- mene, s.t tegu polnud põlvkondi kestnud anonüümse arenguga, vaid üksikus teadvuses plahvatanud pöördelise uuendusega. Sel- le teostas keegi igavesti tundmatusse jääv keelegeenius, kes elas 28 sajandit tagasi. Irene Vallejo on kirjeldanud kaasakiskuvalt te- ma panust:

Foiniikia eeskujust lähtudes leiutas tema oma kreeka keele jaoks ajaloo esimese tähestiku ilma mitmetimõistetavusteta — nii täp- se nagu partituur. [---] Ta võttis tähed, millest tema keeles kasu

polnud, niinimetatud nõrgad konsonandid, ja kasutas nende märke viie vokaali tähistamiseks, mis oli minimaalselt vajalik. Ta oli uuendaja ainult seal, kui nägi võimalust alget paremaks muuta. Selle edu oli tohutu. Tänu sellele sammule levis Euroopas edasiarendatud tähestik, milles kõigile foiniiklaste avastuse eelistele lisandus üks uus edusamm: lugemine ei olnud enam mõistatamine ja muutus seetõttu veelgi kättesaadavamaks. [---] Me ei tea sellest tundmatust isikust midagi, meil on ainult see fantastiline tööriist, mille ta meile kinkis. Tema identiteet on jälg rannal, mille lained on kustutanud, aga pole kahtlustki, et ta oli olemas.

Vallejo kinnitab oma kujutlust väitega, mille järgi puuduvad kreeka kirja ajaloos

viited järkjärgulisele üleminekule vähemtäiuslikult süsteemilt viimistletumale süsteemile. Samuti puuduvad vahepealsete vormide, katsetuste, kõikumiste ja tagasilanguse märgid (Vallejo 2023: 125).

Selle väite taustal saab teha kaks järeldust. Esiteks pole imestada, et enamiku kirjakeeles ringlevate sõnade või väljendite puhul pole võimalik tuvastada nende kõnelist päritolu — kes oli see meie kauge eelkäija, kelle suus vormus esimest korda sõna “meri” või “taevas”? Kus ta parasjagu asus, kui see sõna esimest korda maailma ajaloos kõlas? Kas ta lamas või seisis? Kas meri lainetas, kas taevas olid pilved või paistsid tähed? Teiseks saab aga äsjase näite varal üle kinnitada, et keele fülogenees (mis peaks eriti kirkalt esitlema ennast kirjakeelses reeglistikus) sõltub suuresti üksikute organismide keelelisest tundlikkusest; sellest, kuidas üldine keelereeglistik nende isikupärast keelekasutust kõnetab.

Kõnekeelsuse dünaamika pole ainult psühholoogiline, vaid ka ajaline. Sedakaudu avaldab kõnekeelne paljuhäälsus kirjakeelele tasast, ent pidevat survet. Olen näiteks täheldanud, et üha sagedamini on hakatud vastama ütlusele “jõudu tööle!” või selle lühivormile “jõudu!” mitte väljendiga “jõudu tarvis!” või “tarvis!”, vaid lihtsalt “aitäh!”, s.t vastusevormiga, mida eesti keele seletav sõnaraamat märksõna “jõud” alt ei tuvasta. Seegi näide osutab esiteks kirjakeelele kui ühiskultuurilisele, rahvust määratlevale jõule — s.t miski, mis on algselt olnud selgelt kõnekeelne,

on nüüd muutunud üldiseks normiks —, aga samas ka kõnekeelsele rahutusele, mis avaldab kirjakeele normidele alatasa survet. Jõudu-soovimise juhul mängib arvatavasti oma osa vähenev klassikalise eestikeelse kirjanduse lugemus. Kui kontaktid ühiskultuuriga hakkavad nõrgenema, avaldab see kõnekeele kaudu mõju ka kirjakeelele. Märkan omaendagi keelealases töös — tekstide toimetamises — kirjakeelse kantseliidi kõrval näiteks kõnekeelse asesõnalisuse ning ingliskeelsete verbivormide ja kõnekujundite tugevnevat mõju. Aga see on sootuks eraldi teema.⁴

Kuna olen harjunud ennast nimetama kirjanikuks, olen ühtlasi mõelnud palju sellele, mida kirjanikuks olemine õieti tähendab. Vormiliselt pole sellele raske vastata: see tähendab raamatute lugemist ja kirjutamist. Ent mingis laiemas plaanis eeldab kirjaniku meelelaad teatud laadi lingvistilist pinget ja pingutust. Nimelt oma hääle püsivat otsingut. Ma usun, et igal inimesel on oma hääel olemas. Tõsi, selle olemasolu ja potentsiaali ei peeta sageli vajalikuks otseselt teadvustada — olgugi et igale inimesele tuleks kasuks mõtiskleda pisut keelest kui mitte ainult vahendist, vaid ka eraldi eesmärgist. Tavaliselt öeldakse, et inimene “kasutab keelt”. Mul on tunne, et kui ta keelekasutamise peale ei mõtle, võib keel hakata teda ennast kasutama, näiteks võib hakata inimene kordama kriitikavabalt mingeid väljendeid või fraseologisme, mille konteksti (või parasjagu akuutset konteksti) ta täiel määral ei taju. Kui keegi näiteks ütleb, et ta “mõtleb oma peaga”, võib see

⁴Selle kohta tasub lugeda George Steineri esseed “Ebatavaline lugemine”, milles on muu hulgas kirjas järgmine osutus: “Õieti on lausa rabav, kui suure osa sellest ruumist, mis varem oli reserveeritud raamatutele, hõivab tänapäeval plaadikapp või -riiul (muusika astumine lugemise asemele on üks suuremaid ja keerukamaid tegureid lääneliku elutunde praegustes muudatuses)” (Steiner 2008: 19). Tsitaadist võib välja lugeda, et see on kirjutatud aastakümnete eest, sest tänapäeval võib vinüülplaatide riikul anda juba aimu peenest, rafineeritud maitsest. Nii nagu Steineri jaoks kuulub Homerose, evangeeliumide ja Shakespeare'i tundmine läänemaise haritlase elulaadi juurde, olgugi et selline haritus muutub üha haruldasemaks, võib 2025. aastal pidada tavapärasemast haritumaks inimest, kes teab, millist mõju on avaldanud praegusele kultuurile Little Richard või The Beatles.

tähendada, et ta kordab kriitikavabalt väljendit, mis on hakanud teatud ideoloogilises võitluses vohama ning mille tähendus pole õige ei sotsiaalselt (arvatavasti sai inimene oma peaga mõtlemise idee kelleltki teiselt, s.t kellegi teise peast) ega ka ontoloogiliselt (ükski teadvus ei asu vaakumis). See selleks. Kirjanikul on vist võimatu jätta iseenda kõnelaadi ja kirjakeelse üldisustaotluse vahelistest suhetest mõtlemata. Kasutan selle dilemma sõnastamiseks Andrei Zavjalovi sõnastust: kui juba kirjutada, siis tekib varem või hiljem küsimus, kas keel dikteerib kirjutust või kirjutus keelt, kas kirjanik on keele instrument või vastupidi? (Zavjalov 2016: 110.) Esmapilgul võib vastus tulla kergelt — kirjutamisakt oleks võimatu, kui poleks keelt, mis seda võimaldab. Ent ometi pole võimalik kujutada kirjalikku keelekasutust ette sellise nähtuseta nagu stiil, väljenduslaad. Stiil on üks olulisemaid vahendeid, millega kirjanik saab oma häält otsida, ja mis veel olulisem: seda kehtestada. Kirjanikuna arvan, et kui öelda “sellel autoril on oma stiil”, siis on see mu meelest üks parimaid komplimente, mida kirjanikule saab teha. Kindlasti leidub autoreid, keda armastatakse just nende stiili tõttu — mõne autori stiil määratleb lausa tema jutustavate lugude iseloomu, nii et see kehtestab ennast ka kõnealusele kirjanikule võõrastes kirjakeeltes. Mõelgem kas või W. G. Sebaldile, Thomas Bernhardile või Louis-Ferdinand Céline’ile. Eestis võib siduda Andrus Kiviräha ja Tõnu Õnnepalu fenomeni sageli ka sellega, *kuidas* nad asjadest kirjutavad.

Samas ei arva ma sugugi, et stiil on kirjakeele reeglitest olulisem. Vastupidi: oma hääle, oma mängustiili otsing peab käima ikkagi mängulaual, mitte selle kõrval. Või kui selle kõrval, siis ikkagi teadlikuna mängulaua reeglitest ja piiridest. Ainus veenev viis reeglitele vastu astuda käib reeglite põhjaliku tundmise kaudu, juhustega pole tolku võidelda neid teadmata.

Et oma juttu ilukirjanduslikul toel ilmestada, pöördugem meile kõigile tuntud klassika poole. Eduard Bornhöhe kirjeldab oma “Tallinna narrides ja narrikestes” suurepäraselt, mis saab siis, kui kirjutaja ei arvesta kirjakeelega, ja mis saab siis, kui kirjutaja ei taju oma hääle, isikliku poetika tähtsust. Esimese näide on Jaan Tatikas, kes alustab oma mälestusväärset kirja minajutusta-

jale järgmise lausega: “Deie ollede Mo mele härrast, se on Mo süddamell suregs römugs, Et deie Mo büdmistesd ästi arro ollede sanud” (Bornhöhe 2021: 109). Nagu kõnekeeles ehk kuulda ja kirjakeeles kindlasti näha, ei leia lausest ühtegi sõna, mis ei sisaldaks vähemalt üht kirjaviga (v.a “on”). Kui lauset Bornhöhe raamatust enda arvutisse trükkisin, sattus kirjakeelele ustav vaene arvuti tõsisesse segadusse ning tõlkis näiteks “ollede” (p.o “olete”) automaatselt sõnaks “öllede” (nimisõna “ölu” mitmuse osastavasse käändesse). Niisiis, Tatikal puudub adekvaatne kontakt kirjakeelega — olgugi et mäletan, kuidas Bornhöhe groteskne viis kirjakeele kaalu ilmestada pakkus mulle ja mõnele mu klassivennale gümnaasiumi ajal palju inspiratsiooni, saatsime üksteisele pidevalt kirju, mis algasid pöördumisega “Gule, meez” (viimast sõna oskas Tatikas siiski õigesti kirjutada).

Tatika kirjakeelepuuduse kõrvale asetub Saalomon Vesipruul oma stiilipuudusega. Mitte et tal kirjakeelegi tundmisega kõik korras olnuks. Ent korrakem tema kuulsat looduskirjeldust kohan, mil Vesipruulil tuli meelde lisada teksti koma:

Päikese kiired kuldasivad puude latvasi nii et just nagu kullatud olivad ja linnud laulsivad puude latvades ja kui nad mitte ei oleks laulnud siis oleks seal kaunis vagane lugu olnud aga nad laulsivad ilusti ja see oli väga ilus kuulda kellel aega oli kuulda... (Bornhöhe 2021: 28–29).

Vesipruul ronib küll puu otsa, aga tema keeletaju sellest lennukamaks ei muutu. Vesipruulil, kõigi grafomaanide lennuvõimetul kaitseinglil, pole oma häält (või õieti puudub tal sellega adekvaatne kontakt). Muidugi, Bornhöhe läheb isikliku hääle puudumise kirjeldamisel nõnda groteskseks, et see muutub otsapidi juba isikupäraseks. Siin kordab Bornhöhe Cervantese võtet — vapper rüütel don Quijote luges mäletatavasti rüütliromaane, millest leidis järgmisi lauseid: “Minu mõistusele sündiva ülekohtu põhjus nõrgestab nii mu mõistust, et see põhjendab põhjust kaevata teie ilu üle” või “Kõrge taevas, mis jumalikult kinnitab tähtedega teie jumalikkust, teeb teid selle väärikuse vääriliseks, mida väärib teie kõrgus.” Autorihääl kommenteerib: “Niisuguseid keerulisi lauseid lugedes kaotas vaene rüütel aru” (Cervantes Saavedra 1955: 26). On kaunis kummaline mõelda, et nii läänemaise romaani-

kirjanduse, mida Milan Kundera kutsub “Cervantese pärandiks”, kui ka eesti proosa algusest leiab nõnda kaalukad ja kauakestva mõjuga halva ilukirjanduse paroodiad.

Ent mis on sel juhul hea ilukirjandus? Julgengi väita, et kui me peame oma igapäevases elus loovima kahe eri keelekasutuse, kahe eesti keele vahel, kohaldama oma kõnekeelseid kalduvusi õigekirja ootuste ja nõuetega, siis on just ilukirjandus see mänguväli või tantsuplats, millel kõnekeele vabadused ja kirja-keele reeglid kokku tuua ja ühte põimida. Ilukirjandus kuulub pealispiinl küll ennekoike kirjakeelele, ent selle alged asuvad sügaval kõne variatsioonides: lauludes, loitsudes, palvetes, etluses. Kuna ilukirjanduslik väljendus on keele muustritesse sügavuti sisse kootud, võib pidada kirjandust mänguks mängus. Ilukirjandus on omaette mänguväli õigekeele mänguväljal, mis on tekkinud isikupäraste häälte jäetud jälgedes(t), omamoodi ruumikõveruste kooslus kokkulepete võrgustikus, jalgealune avar labürint, milles liikuma asudes tuleb kasutatavaid kombinatsioone tavakõnemängudest palju hoolikamalt läbi mõelda.⁵

Nagu öeldud, ei saa keelega edukalt mängida, kui ei tunta hästi mängureegleid. Teisalt aga pakub kirjakeel suurel hulgal mänguvõimalusi ning igal inimesel on võimalik luua oma mängulaad. Kirjandus on kummaline keelevorm: ühelt poolt ei saa kujutada ette head ilukirjandust, mis ei hooli keelereeglistest; teisalt

⁵Keel ei suuda kunagi endasse haarata maailma komplekssust, sõnu on lihtsalt mõõtnatult vähem kui objekte ja nende vahelisi seoseid, ent kuna sõnade vähesust korvab keele kujundlikkus, on just ilukirjandusel oluline roll tegelikkusega kontakteerumisel: ilukirjanduse lood peegeldavad (ja ka paljundavad) maailma komplekssust ning nende lugude arvukus aitab inimestel mäletada, kujutleda, maailma hõlmamatu kirevusega kontakti hoida ja hakkama saada; mõista tegelikkuse ja võimalikkuse suhteid. Meenub Jorge Luis Borgese Funes, kellel olevat olnud enda sõnul “rohkem mälestusi, kui neid on olnud kõigil inimestel kokku sellest ajast peale, kui maailm loodi” (Borges 1976: 11). Just ilukirjandus võimaldab luua sellise olendi nagu Funes ja mõelda temast kui täiesti reaalselt eksisteerivast isikust — rääkimata sellest, et miski ei aita mäletada inimeste lugusid “maailma loomisest saati” nõnda kontsentreeritult kui poeetiline kirjasõna.

aga ei saa hea ilukirjanduslik tekst keelereeglitega piirduda, vaid peab neid isikliku keeletaju survele painutama, tekitama reeglitesse võnkeid, mis avardavad keele väljendusvõimalusi.

Olen mõelnud, miks pole asutatud Kirjandusakadeemiat, mille proosa-, luule- ja esseistikakateedrid õpetaksid huvilistele õiget ilukirjanduslikku väljendust. Põhjuseid paistab olevat kaks. Esiteks: keelelist isikupära on raske (paari aasta jooksul selgeks) õpetada. Selle raskuse põhjustab teine nüanss: ilukirjandusliku isikupära potentsiaal istutatakse igasse inimesse juba varase lapseea kõnekeelekuulmise ja hilisema õigekirja õppimise käigus, mistõttu kujuneb keelest elukestev õpe, tajugu õppiia seda või mitte. Seetõttu on ilukirjandus palju avatum loominguline praktika kui näiteks kujutav, heli- või teatrikunst — iga inimene peab püüdma pidevalt enda mõtteid või tundeid kõneaktide kaudu selgitada, ent on raske kujutada ette sama pidevat kommunikatsiooni, mis toimuks lauldes või kellekski teiseks kehastudes. Teisisõnu: keelekasutus on musitseerimisest, näitlemisest ja joonistamisest esmasem. Just sel põhjusel võib heast näitlejast saada hea kirjanik (viimastest aastatest meenuvad Taavi Eelmaa, Katriina Libe, Tõnu Oja, samuti ei tasu unustada Peeter Sauterit), ent tõsiseltvõetavad näitlejad on enamasti ikkagi pärit lavakunstikoolist.

Ilukirjandus tunnistab kirjakeele õigsust, aga mitte selle ainuõigsust. Miks? Sest kirjandus on keele taasloomise väli, kahe otsaga mäng — ühes otsas universaalne kiri, teises otsas unikaalne hää. Kui seda kahe otsaga mängu isiklikumalt väljendada, siis võiks öelda nii: ma armastan kirjakeelt, aga mu armastus pole pime. Hea armastus on sügav, aga mitte ilmtingimata harmooniline. See on keele ja hääle vaheline võitlus, mis ei käi teineteise vastu, vaid teineteise poolt. Parim viis keelele armastust avaldada on keelt pisut-pisut avardada. Ma kuulutan oma armastust keelele omaenda hääle otsingute kaudu, kasutan kirjakeele mängureegleid, et luua oma mängujoonist, et tõmmata keele pinnale oma (või siis endale kõige lähedasemaid) mustreid — ning just kirjakeele universaalsus võimaldab oma mustreid jagada ja teiste mustreid jätkata, hääli sobitada ja sedakaudu uusi hääle-

varjundeid luua. Oma hää ei teki teistest häälest hoolimata, vaid teiste hääle vahel, nende taustal, nende resonantsis.

Ilukirjandus on see koht, kus kõnekeelse rahutuse unikaalsed pursked ja kirjakeelsuse õpetajalikkus kokku saavad ning kõige intensiivsemalt teineteisest läbi kasvavad: eri autorite omahääled lisavad kirjakeele reeglistikku rahutust, iga kirjanik ei mängi mitte ainult keelereeglite laual, vaid lisab lauale oma taktika ja oma strateegia, oma trajektooriid ja tantsud, oma nägemused ja lood, teostades sedakaudu isikliku hääle potentsiaali ning ühtlasi laiendades kirjakeele ja sedakaudu maailmamõistmise enda areaali. Niisiis ei too kirjakeele ja omahääle kokkusaamine kaasa ühtsust, vaid paisuva, helde paljususe, nii et siingi ei saa rääkida niivõrd ainsast eesti keelest, kuivõrd paljulisest eestikeelsusest.

Juba mainitud Milan Kundera kirjutab *Romaanikunstis*, et romaan

ei uuri tegelikkust, vaid eksistentsi. Ja eksistents pole see, mis on juhtunud, eksistents on inimese võimaluste väli, kõik see, mis inimesest võib saada, kõik see, milleks ta on võimeline (Kundera 1998: 41).

Siin on kaks olulist külge: esiteks on nende võimaluste reaalsusse toomiseks — jäägu tulek pidama raamatu lehekülgedele või mitte — vaja kirjakeelt, ent teisalt pole kirjakeeles *endas* kusagil kõiki võimalikke lugusid kirjas. Või on need seal olemas tajumatult, umbes nii, nagu esimese *Homo sapiens*'i (või õieti kõikide *Homo sapiens*'ide) potentsiaal oli peidus esimeses ainurakses organismis, või nagu oli esimese ainurakse organismi (ja kõikide ainuraksete organismide) potentsiaal peidus kohe plahvatama hakkava tähe süsinikus. Eksistentsi võimalused on siiski "kirjas" üksikutes teadvustes, kes tõlgivad oma maailmataju, oma kujutlused, küsimuse sellest, kuidas maailm olla võiks, kõnesse, s.t sellesse, kuidas kokku lepitud keel neis kõnelema hakkab.

Enne iga järjekordset malemängu pole võimalik tulevase mängu käiku täpselt ette näha. Iga kirjanduslik hää kasvatab kirjakeeles mängukombinatsioonide arvu ning võib isegi mõjutada suhet reeglitega (kui mängija toob näiteks mängu mõne fra-seologismi, millest ei pruugi küll saada reeglit, ent siiski üldi-

se keelekasutuse osa, ilma milleta oleks raske keeletervikut ette kujutada). Kirjakeel aga hoiab autoreid mänguväljakult kuhugi mujale põgenemast — või võtabki autoritelt põgenemisisu. Kui mõelda, et keel on inimese eluks kutsutava mängu väli, on meil võimalik mängida selles keeles kõiki jutustatud ja veel jutustamata lugusid ning kõik muu on vaid “udu, teadmatus, olematus”.⁶

Nii et kui otsida midagi läbinisti eestilikku, tasubki seda otsida meie ilukirjandusest, sellelt maastiku mõõtu mänguväljalt, kus ootavad meid Vargamäe ja Põrgupõhja, Paunvere, Raja ja Ülesoo, Vestmanni uulits ja Mäeküla mõis, korallid Emajões ja sädemed tuhas, õhtutuledes Mustamäe ja elektrita Lasnamäe, Surnud Mehe maja ja Avaliku Arvamuse Mõjutamise Talitus, mardileib Raeapteegi laual ja virmaliste määratu leib taevas, “Skorpion” nimeline piraadilaev ja Naksitrallide furgoonauto, kõik see, mis jääb kolme katku vahele ja seitsmendasse rahukevadesse ning muidugi mõista põrmust õitsetatud lilled ja und laulvad linnud; seda tasubki otsida neist lugudest, mida oleme aja jooksul oma keelest välja mänginud, oma kirjakeelest välja kõnelenud — keelest, mis on ikka veel õnneks avali, ikka veel ootel; endiselt samavõrd kutsuv mängumaa nagu “kodunurm ja külaväljad”.

Ceterum censeo: Kantseliidi-Kartaagol ei tohi lasta end hävitada!

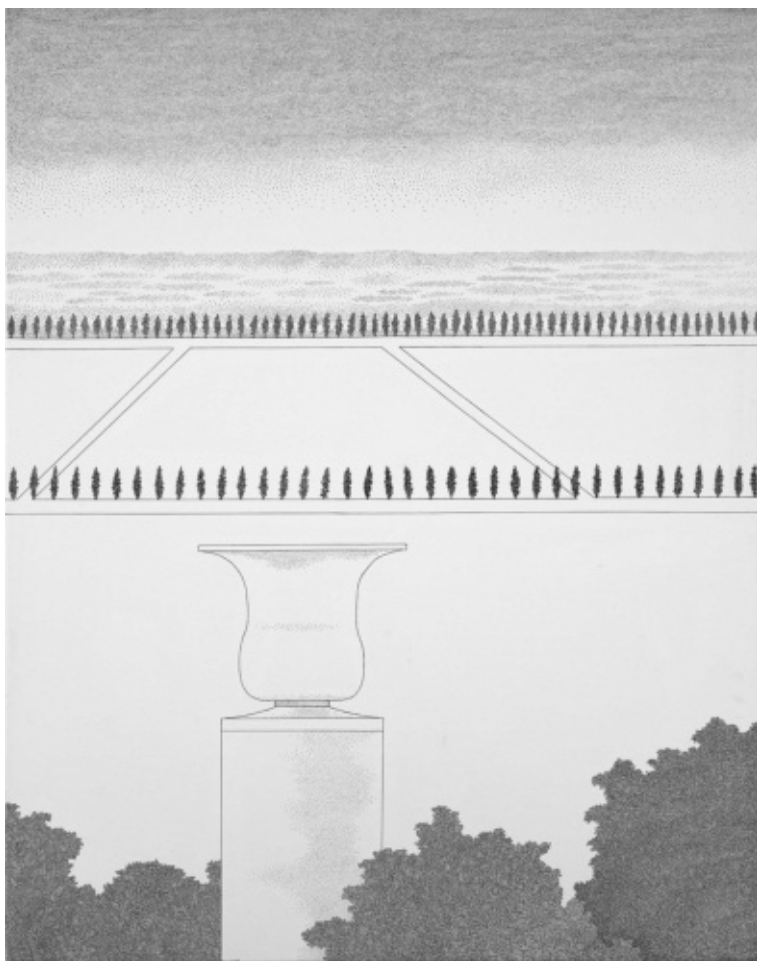
Kirjandus

- B a t e s o n, Gregory 2022. *Sammud vaimuökoloogia poole*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Tanel Pern ja Silver Rattasepp. Tartu: Tartu Ülikool
- B o r g e s, Jorge Luis 1976. *Kunsttiikid*. (Loomingu Raamatukogu 50.) Tlk Ott Ojamaa. Tallinn: Perioodika
- B o r n h ö h e, Eduard 2021. *Tallinna narrid ja narrikesed*. Tallinn: Eesti Raamat
- C a s s i r e r, Ernst 1997. *Uurimus inimesest: Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Toivo Pilli. Tartu: Ilmamaa

⁶Napsan selle võrdluse Vladimir Nabokovi *Lužini kaitsest*, kus öeldakse midagi sarnast male kohta: male on küll “kohutav, kuid selles oli ka ainus harmoonia, sest mis oli maailmas muud peale male? Udu, teadmatus, olematus...” (Nabokov 2022: 95).

- Cervantes Saavedra, Miguel de 1955. *Teravmeelne hidalgo don Quijote La Manchast*. I köide. Tlk Aita Kurfeldt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Gellner, Ernest 2019. *Rahvused ja rahvuslus*. (Bibliotheca controversiarum.) Tlk Anneli Andresson. Tallinn: Tallinna Ülikool
- Kundera, Milan 1998. *Romaanikunst: Essee*. (Loomingu Raamatukogu 11–12.) Tlk Triinu Tamm. Tallinn: Perioodika
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Nukker troopika*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Indrek Koff. Tallinn: Varrak
- Orwell, George 1990. 1984. (Loomingu Raamatukogu 48–51.) Tlk Elias Treeman (= Tõnis Arro, Tiit Kusnets ja Rünno Vissak). Tallinn: Perioodika
- Nabokov, Vladimir 2022. *Lužini kaitse*. Tlk Mare Mauer. Tallinn: Hea Lugu
- Steiner, George 2008. *Valik esseid*. (Loomingu Raamatukogu 33–34.) Koost. Marek Tamm, tlk Triinu Pakk. Tallinn: SA Kultuurileht
- Zavjalov, Sergei 2016. *Ars poetica: Valik esseid*. (Bibliotheca artis poeticae.) Tlk Aare Pilv. Tallinn: Tallinna Ülikool
- Valljo, Irene 2023. *Lõpmatus papiüirusroos: Raamatute leiutamine antiikmaailmas*. Tlk Ehte Puhang. Tallinn: Rahva Raamat

JAN KAUS (1971) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli pedagoogika ja algõpetuse metoodika erialal 1995 ning õppinud Eesti Humanitaarinstituudis filosoofiat ja kultuuriteooriat 1995–1998. Ta on olnud ajalehe *Sirp* esseistikatoimetaja 1998–2001 ja kirjandustoimetaja 2007–2010, Eesti Kirjanike Liidu juhatuse esimees 2004–2007; töötanud lektorina Eesti Kunstiakadeemias, Tallinna Ülikoolis, Eesti Teatri- ja Muusikaakadeemias ning selle lavakunstikoolis; kirjanik, esseist, tõlkija, toimetaja, lavastaja, muusik. *Akadeemias* on temalt ilmunud lühiproosapala “Päev keset elu” (2006, nr 4, lk 736–739) ning artiklid “Tõde, tõlgendus ja tõevõrdsus” (2018, nr 1, lk 36–42), “Aine ja laine, teos ja seos” (2019, nr 7, lk 1155–1168), “Normaalsus ilus” (2021, nr 11, lk 1923–1936) ja “Piisake ookeanis: Pilguheit üle prügi” (2023, nr 12, lk 2115–2136).

MARE VINT. Park III. Pealelõuna (tušš, lõuend, 2009)

RAAMATUST

Maksim Gorki

Tõlkinud Toomas Kiho

Palusite mul kirjutada eessõna käesolevale raamatule. Ma ei oska eessõnu kirjutada, kuid tahtmata tagasi lükata nii ahvatlevat ettepanekut luban endale juhust kasutades mõne sõna, et öelda, mida ma raamatutest üldse arvan.

Kõige eest, mis minus on head, võlgnen tänu raamatutele: ju ba nooruses mõistsin, et kunst on suuremeelsem kui inimesed. Ma armastan raamatuid: tundub, et igaüks neist on ime, ja kirjanik on võlur. Raamatutest rääkides valdab mind sügavaim erutus, rõõmus entusiasm. See võib tunduda naeruväärne, aga nii see on. Küllap öeldakse, et see on metslasele kohane entusiasm. Öeldagu — olen ravimatu.

Kui mul on käes uus raamat, ese, mille on trükikojas valmistanud kellegi laduja, omamoodi kangelase käed masina abil, mille on teinud üks teine kangelane, siis tunnen, et minu ellu on sisenenud midagi elusat, kõnelevat, imelist. See on Uus Testament, mille on kirjutanud inimene iseendast, sellest maailma kõige keerulisemast olevusest, kõige mõistatuslikumast, ja veelgi enam — kõige suuremat armastust väärivast olendist, kelle töö ja kujutlusvõime on loonud kõik selle, mis maailmas on suurepärast ja imelist.

О книге. Tekst ilmus kõigepealt prantsuse keeles eessõnana raamatus: Raoul Mortier. *Histoire générale des littératures étrangères*. Tome 1. Paris: Quillet, 1925. Siin tõlgitud venekeelse originaali järgi, <http://redkayakniga.ru/biblioteki/item/f00/s00/z0000019/st002.shtml>.

Raamat saadab mind läbi elu, mida tunnen, üsna hästi ning õpetab mulle alati midagi uut, mida ma varem inimeses ei teadnud ega olnud märganud. Vahel ei leia kogu teosest mitte midagi peale üheainsa fraasi, kuid just see lähendab teid inimesele, tuues esile tema uue naeratus või uue näoilme.

Tähtede maailma suurus, kõiksuse harmooniline toimimine, kõik see, millest nii kaunilt kõnelevad astronoomia ja kosmoloogia, ei puuduta mind ega kutsu minus esile entusiasmi. Mulle tundub, et kõiksus pole üldsegi nii hämmastav, nagu seda kujutab astronoomia, ja et maailmade sünni ja surma juures on võrreldamatult rohkem mõtteta kaost kui jumalikku harmooniat.

Kuskil Linnutee sügavuses kustub Päike ja kogu planeetide süsteem vajub pimedusse; see ei puuduta mind üldse, samal ajal kui Camille Flammarioni surm, kes oli inimene imetlusväärse kujutlusvõimega, kurvastas mind.¹

Kõik, mis meil on kaunist, on inimese väljamõeldud ja edasi räägitud. Paraku juhtub, et inimene vahel ka kannatusi loob ja neid teravdab, nagu seda tegid Dostojevski ja Baudelaire. Ent selleski näen soovi kaunimaks ja ilusamaks muuta seda, mis meie elus on valusat ja vihatut.

Looduses, mis meid ümbritseb ja on meile vaenulik, pole ilu. Ilu loob inimene ise oma hingesügavusest: nii kujundab soomlane oma soid, metsi ja punaseid graniitkaljusid, kus kasvab kidur põdsastik, nii sisendab araablane endale, et kõrb on ilus. Ilu sünnib inimese püüdlusest ilu läbi tunnetada. Mind ei võlu mitte mägi- maastike juhuslikud kaljukuhjatised, vaid suurejoonelisus, mille annab neile inimese kujutus. Mind vaimustab, millise kergusega ja kui heldelt inimene kujundab loodust, see heldus on seda enam hämmastav, kuna Maa, kui hästi järele mõelda, pole üldse nii mugav paik. Mõelgem maavärinatele, orkaanidele, lumetormidele, üleujutustele, kuumusele ja külmale, vaenulikele putukate-

¹Nicolas Camille Flammarion (1842–1925) oli surnud just äsja, sama aasta 3. juunil. Flammarion oli Prantsuse astronoom ja literaat, Prantsuse Astronoomiaseltsi asutaja 1887 ja seltsi esimene esimees. Kaks ta populaarset raamatut on tõlgitud ka eesti keelde (*Imeasjad hingelmas* ja *Inimesesoo viimne saatus*). Tlk.

le ja mikroobidele ning tuhandele muule asjale, mis muudaksid meie elu täiesti väljakannatamatuks, kui inimene poleks nii kangelaslik, nagu ta on.

Meie olemasolu on alati ja igal pool traagiline, aga inimene muudab need loendamatud tragöödiad kunstitöödeks; ma ei tea midagi hämmastavamast, imelisemast kui see muutmine. Sellepärast leiangi Puškini luuleraamatukesest või Flaubert'i romaanist rohkem tarkust ja elavat ilu kui tähtede jahedast virvendamisest või ookeanide mehaanilisest rütmist, metsa sosinast või kõrbe vaikuselt.

Körbe vaikus? Seda on väga kaunikeelselt väljendanud vene helilooja Borodin ühes oma teoses.² Virmalised? Nendele eelistan Whistleri³ maale. Ja John Ruskinil⁴ oli sügavalt õigus, kui ta ütles, et päikeseloojangud Inglismaal on muutunud kaunimaks pärast J. M. W. Turneri⁵ maalitud pilte.

Kas armastaksin taevast me üle rohkem, kui tähed oleksid eredamad, suuremad ja meile lähemal? Neadki muutusid kaunimaks siis, kui astronoomid meile nendest jutustasid.

Maailm, milles mina elan, on väikeste Hamletite ja Othellode maailm, Romeo ja Goriot', Karamazovite ja mister Dombey,⁶ David Copperfieldi, Madame Bovary, Manon Lescaut',⁷ Anna Karenina maailm, tillukeste don Quijotede ja don Juanide maailm.

Nendest pisikestest olevustest meie seast löid poeedid majesteetlikud kujud ja andsid neile surematuse.

²Aleksandr Borodin (1833–1887) oli vene helilooja, keemik ja arst. Ilmselt peab Gorki siin silmas Borodini sümfoonilist pilti *Kesk-Aasias* (1880). Tõlkija tänab Laine Randjärve selle viite eest. *Tlk.*

³James McNeill Whistler (1834–1903) oli Ameerika maalikunstnik, kes tegutses peamiselt Pariisis ja Londonis. *Tlk.*

⁴John Ruskin (1819–1900) oli inglise kirjanik. *Tlk.*

⁵Joseph Mallord William Turner (1775–1851) oli inglise kunstnik, maastikumaalija. *Tlk.*

⁶Paul Dombey on Charles Dickens'i romaani *Dombey ja poeg* peategelasi. *Tlk.*

⁷Manon Lescaut on Antoine François Prévost' samanimelise romaani peategelane. *Tlk.*

Elan maailmas, kus on täiesti võimatu inimest mõista, kui mitte lugeda raamatuid, mille on temast kirjutanud meie teadlased ja meie sõnameistrid: hindan Flaubert'i *Lihtsat südant* kalliks nagu evangeeliumi, Knut Hamsuni *Maa õnnistus* köidab mind täpselt nagu *Odiüsseia*. Olen kindel, et minu lapselapsedki loevad Romain Rolland'i *Jean-Christophe*'i ja vaimustuvad kõiges austuses kirjaniku südamesuurusest ja tarkusest ning tema vankumatust armastusest inimkonna vastu.

Tean hästi, et seda armastust ei peeta tänapäeval "moodsaks", aga mida teha? See armastus on olemas, ei nõrgene ja meie elame jätkuvalt koos tema rõõmude ja muredega.

Näib koguni, et see armastus saab üha kindlamaks ja mõtestatumaks, ent see — kuigi ta lisab teatud praktilisust ja kuivust selle välisesse avaldumisse — ei vähenda mingil määral selle tunde irratsionaalsust meie ajastul, kui võitlus elu eest on eriti teravdunud.

Ma ei taha teada millestki muust peale inimeste. Neile lähemisel on raamat alati sõbralikuks ja suuremeelseks saatjaks. Ja järjest suurem on minu austus nende tagasihoidlike kangelaste vastu, kes on loonud kõik, mis on maailmas kaunist ja meeliülendavat.

MAKSIM GORKI (1868–1936) oli vene kirjanik.

RAAMATUTE VALMISTAMISEST

Teine kiri.

Härra Friedrich Nicolaile, kirjastajale

Immanuel Kant

Tõlkinud Toomas Kiho

Raamatute valmistamine¹ pole sugugi tähtsusetu tootmisharu kultuuriliselt juba kaugele arenenud ühiskonnas, kus lugemisest on saanud peaaegu möödapääsmatu ja üldine vajadus. — See osa tööstusest võidaks igal maal aga tohutult, kui seda käitada tehase põhimõttel. Ent selle võib saavutada ainult kirjastaja, kes suudab hinnata publiku maitset ja tasuda igale tööle võetud töötajale ta oskuste eest. — Oma kirjastusäri edendamiseks ei pea ta aga silmas pidama kirjastatavate kaupade tegelikku sisu ja väärtust, vaid pigem turgu ja hetkemoodi, mille jaoks ta saab oma trükipressi kõige ajutisemadki tooted elavasse ringlusse tuua, ja kui ka mitte pikaks ajaks, siis vähemalt kiireks turustamiseks.

Zweiter Brief. An Herrn Friedrich Nicolai, den Verleger. — Über die Buchmacherei. Zwei Briefe an Herrn Friedrich Nicolai. Akademieausgabe von Immanuel Kants Gesammelten Werken. Band VIII: Abhandlungen nach 1781. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1969, S. 436–438. Algselt ilmusid need Kanti kaks avalikku kirja omaette väljaandena: *Ueber die Buchmacherei*. Königsberg: Fr. Nicolovius, 1798.

¹Vrd Koguja 12:12: “Mu poeg, võta kuulda manitsust! Suurel raamatute tegemisel pole lõppu ja suur agarus väsitab ihu.” *Siin ja edaspidi Eduard Parhomenko märkused.*

Kogenud raamatuvalmistamise asjatundja ei oota kirjastajana, et kirjanikud, kes on alati õhinal valmis kirjutama, talle oma kaup müümiseks pakuksid; tehase direktorina otsib ta sellist materjali ja stiili, mille järele arvatavasti — olgu siis oma uudsuse või jantliku vaimukuse pärast oleks lugejaskonnal, mida vaadata ja mille üle naerda — mille järele, ma ütlen, on suurim nõudlus ja millel on võimalikult kiire müük; kus siis keegi ei küsi, kes või kui palju inimesi võis olla töötanud ühe sellise satiirilise teose kallal, mis sellisena ehk polnud mõeldudki, sellise teose kriitika ei taba siis teda (kirjastajat), vaid peab langema palgatud raamatutegijale.

Igaüks, kes tegeleb hulgitootmisega ja kaubanduse alal avaliku äritegevusega, mis on rahva vabadusega kooskõlas, on alati hea kodanik; tekitagu see pealegi pahameelt. Omakasu, mis pole vastuolus politseiseadusega, ei ole kuritegu; ja igatahes võidab härra Nicolai kirjastaja rollis kindlamini kui autori omas;² sest tema loodud Sempronius Gundiberti³ ja ta kaaslaste põlglik arle-

²Friedrich Nicolai (1733–1811) oli Saksa kirjastaja, kirjamees ja populaarfilosoof. 1758. aastal võttis ta üle oma isa raamatuäri ning hakkas välja andma nädalakirja *Briefe, die neueste Literatur betreffend* (1759–1765) ja retsensioonide ajakirja *Allgemeine deutsche Bibliothek* (1765–1806), mis kujunesid saksa valgustuse mõõduandvateks väljaanneteks. Aastal 1794 avaldas naljaromaani *Geschichte eines dicken Mannes* (“Ühe paksu mehe lugu”), kus parodeeris jämedalt Kanti filosoofiat. 1798. a ründas Kanti romaanis *Leben und Meinungen Sempronius Gundibert's, eines Deutschen Philosophen* (“Saksa filosoofi Sempronius Gundiberti elu ja arvamised”) ning eessõnas J. C. Schwabi raamatule *Neun Gespräche zwischen Christian Wolff und einem Kantianer* (“Üheksa vestlust Christian Wolffi ja ühe kantiaani vahel”), mispeale Kant reageeris kahe Nicolaile adresseeritud avaliku kirjaga raamatute valmistamisest (*Buchmacherei*), kus kujutas Nicolaid täiesti asjatundmatu, filosoofiliseks mõtlemiseks võimetu raamatuvabrikandina. — Esimene kiri oli adresseeritud Nicolaile kui kirjanikule.

³Kant teeb siin ilmselt vihje, et Nicolai tegelikult polnud autor või siis ainuke autor romaanile *Leben und Meinungen Sempronius Gundibert's, eines deutschen Philosophen*. Berlin und Stettin, bey Friedrich Nicolai, 1798. Autor tiitellehel märkimata.

kiinigrimass ei taba seda, kes putka avab, vaid seda, kes seejärel narri mängib.

*

Aga kuidas on lood ebamugava teooria ja praktika küsimusega härra Friedrich Nicolai autorsuse osas: mis tegelikult põhjustas praeguse etteheite, mis on samuti tihedalt sellega seotud? — Äsja esitatud juhtumit, kirjastamistarkuse vastandamist kirjastamise põhjalikkusele (näivuse üliluslikkus tõe ees), saab hinnata samade põhimõtete järgi, mis esinevad Möseri⁴ kirjatöodes; ainult sõna *praktika* asemel, mis tähendab avatud ja ausat probleemi-käsitlemist, tuleb kasutada *praktikaid*,⁵ mis sellega kogu teooria ärimhe silmis lapsikuks ja naeruväärseks muuta püüab; mis siis järgivad vankumatult põhimõtet: maailm tahab petta saada — see- ga petke teda!

Ent mis selgelt tõestab nende pilkamisi ahvivate filosoofide täielikku teadmatust ja suutmatust rääkida mõistusotsustustest, on see, et nad ei paista üldse mõistvat, mida *a priori* teadmine (mida

⁴Justus Möser (1720–1794), silmapaistev Saksa riigiteoreetik, jurist ja viljakas kirjamees. Riigiõiguse ja poliitilise filosoofia küsimustes tekkisid tal lahkarvamused Kantiga. Kanti traktaadi “Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis” (“Üldlevinud ütlusest: See võib teoorias õige olla, ei kõlba ent praktika jaoks”, 1793) peale reageeris Möser kirjatükiga “Über Theorie und Praxis”, mille fragmentaarse käsikirja toimetas Friedrich Nicolai postuumselt trükki (1798). Selle peale Kant kostiski kahe avaliku kirja- ga “Raamatute valmistamisest” (1798). Kant nägi Möseri kirjatöös rün- nakut oma teose *Kommete metafüüsika* (1797) esimesele osale “Õigus- õpetuse metafüüsilised lähtealused” (“Die Metaphysik der Sitten, Erster Teil: Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre”). Kanti esimene kiri Nicolaile tõrjus Möseri käsitust pärusaadlist, selle õigustamist ja kaitsmist “pragmaatiliste printsiipide” abil, täpsemalt seda, kuidas Mö- ser oli seejuures Kanti lähenemist selles küsimuses esitanud. Olgu siin- kohal öeldud, et Kanti järgi pole pärusaadlil mingit eelisõigust valitsus- võimule.

⁵Kantil originaalis *Praxis* ja *Praktiken* (pika eelviimase silbiga), tä- henduses: trikitades ja sobinguid ehk ebaausaid toiminguid kasutades.

nad leidlikult nimetavad eelnevaks teadmiseks) vastandina empiirilisele õigupoolest ütleb. *Puhta mõistuse kriitika* on neile küll tihti ja piisava selgusega öelnud: et need on laused, mida lausutakse nende sisemist paratamatust ja absoluutset üldisust (apodiktilisust) teadvustades ning mida seetõttu ei tunnistata kogemusest sõltuvaks ja mis seetõttu iseenesest ei saa olla ei ühe- ega teistsugused; sest vastasel juhul põhineks otsustuste liigitamine sellel lõbusal näitel: “Vaarao lehmad olid pruunid; aga ka teist värvi.” Kuid keegi pole pimedam kui see, kes ei taha näha, ja sellel tahtmatusel on siin oma huvi, nimelt meelitada ligi (vähemalt lühikeseks ajaks) palju uudishimulikke inimesi vaatamängu veidruste tõttu, kus asju esitletakse pea peale keeratuna, oma loomulikust asendist välja viiduna, et turgu pealtvaatajate hulgaga elavdada ja nõnda kirjandusäris kommertstööstuse uinumist takistada, millel on siis ka oma, ehkki mitte just plaanitud kasu — nimelt seda tõsisemalt liikuda tülgaastava farsi juurest teaduste põhjalikuma uurimise juurde.

Toimetus tänab Eduard Parhomenkot abi eest.

IMMANUEL KANT (1724–1804) oli Saksa filosoof. Kantilt on *Akadeemias* varem ilmunud “Kostmine küsimusele: Mis on valgustus?” (1990, nr 4, lk 801–810; tlk Eduard Parhomenko); “Idee üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis” (1998, nr 3, lk 527–546; tlk Andrus Tool); “Uurimus loomuliku teoloogia ja moraali printsiipide selgusest: Vastuseks küsimusele, mille esitas Berliini Kuninglik Teaduste Akadeemia aastaks 1763” ja “Transtsendentaalne meetodiõpetus: (Katkend)” (2001, nr 4, lk 691–735; tlk Piret Kuusk); “Arvatavast õigusest inimarmastusest lähtudes valetada” ja “Valest” (2004, nr 12, lk 2682–2695; tlk Eduard Parhomenko); “Praktilise mõistuse kriitika: Lõpetus” (2011, nr 5, lk 844–848; tlk Eduard Parhomenko); “Mida tähendab mõtlemises orienteeruda?” (2024, nr 4, lk 580–594; tlk Eduard Parhomenko); “Kõrgeimast moraali-füüsilisest hüvest” (2024, nr 4, lk 613–618; tlk Eduard Parhomenko); samuti “Maria von Herberti ja Immanuel Kanti kirjavahetus” (2024, nr 4, lk 597–609; tlk Eduard Parhomenko) ning Kanti arvustused J. G. Herderi teosele *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast* (2024, nr 4, lk 736–758; tlk Kalle Hein), mis kõik on tõlkijate poolt ka kommenteeritud ja/või varustatud järelsõnaga.

VALLIKRAAVI TÄNAVA MONOTÜÜP

Ladumismasinad trükipärandi osana

Danila Rygovskiy

Trükise valmistamine koosneb põhiliselt kahest tegevusest: ladumisest ja trükkimisest. Vanasti olid need kaks eraldi eriala, millel töötasid vastavalt ladujad ja trükkalid. Teine Johannes Gutenbergi leiutis trükipressi kõrval — käsiladu ehk metallist valatud tähed — osutus samuti tähtsaks saavutuseks inimkonna kultuuri ja tehnika arengus. Käsiladu võimaldas nii Gutenbergil kui ka hilisematel trükkalitel pikkade tekstide trükkimist ning seega teadmiste ja kirjaoskuse kiiremat levitamist. Sellest Gutenbergi leiutisest sai omaaegne tehniline läbimurre — esimene massitootmisharu, nagu on trükindust nimetanud meediafilosoof Marshall McLuhan (2020: 221–224). Tänapäevalgi on laduja eriala tähtis, kuigi väga harva praktiseeritav trükikunsti osa.

19. sajandiks senine trükiste valmimise kiirus inimesi enam ei rahuldanud. Sel ajal hakati rakendama aurumootoreid, tekki- sid kiirpressid ja hiljem ka rotatsioonmasinad, kuid trükendus ter- vikuna ei saanud täit hoogu sisse just aeglase ladumistehnika arengu pärast ning need kaks trükikunsti eriala olid teineteisest aina rohkem võõrdumas. Tekste laoti endiselt käsitsi ja seda peeti aeganõudvaks, tüütuks käsitööks:

Kõige enam aega ajalehe tehnikas nõuab kahtlemata tema ladumi- ne. Tuhanded tähed, kirjamärgid ja numbrid käsitsi ritta seadida ei ole just kerge töö. Kuni siiamaani — ligi viissada aastat — on selles asjas ikka üht ja sedasama rada tallatud. Niisama nagu trü- kikunsti isa Gutenberg omal ajal tähti käsitsi ritta ladus, niisama

teeb seda praegu ka iga laduja — ainult vast suurema vilumusega. Peale trükkimist tuleb tehtud töö jälle ära laotada, kõik tähed üksikutesse sahtlitesse laiali visata, et sealt neid tunni ehk paari pärast jällegi uuesti ritta seadma hakata. Ikka üks ja seesama — aastad, kümned ja sajad. Ei olnud siis ka ime, kui arvamine ikka enam ja enam võidule ähvardas peaseda, et masin sellel alal kudagi inimese aset täita ei suuda, sest “ta ei oska lugeda!” (Meie... 1913: 4).

Lõpuks sai masinast ikkagi mingil määral laduja asendaja. Uued ladumissüsteemid põhinesid kuumvalutehnoloogial: trüki-ridu või -tähti valati sulatatud tinast. Esimese eduka laduri leiutas Saksamaalt USAsse väljarännanud insener Ottmar Mergenthaler, kes patenteeris 1886. aastal Linotype'i.¹ See ühendas endas kolm komponenti, milleks olid kirjutusmasinataoline klaviatuur, millega laduja moodustas rea matriitsi, valamisseade ja paikapanemise mehhanism. Nii oli masin võimeline teksti automaatselt ridade kaupa valama ning seejärel valamisel kasutatud matriitsid ära sorteerima.

Reavalamise printsiibil töötas ka enamik teisi ladumismasinaid: USA Intertype, Kanada Monoline ja Saksamaal toodetud Typograph. Ameeriklasest leiutaja Tolbert Lanstoni loodud Monotype valas metallist tähti, vahematerjale ja kirjavahemärke üks- haaval, kuid siiski samas järjekorras nagu tekstis. Ameeriklane Washington I. Ludlow' toodetud ladumismasinal asetati matriitse ükshaaval käsitsi spetsiaalsesse rivikusse ja valamisaparaadil valati pealkirju. Kõige levinum süsteem oli kahtlemata Mergenthaleri reavalamismasin, millest sai peamine ladumisseade raamatute, ajakirjade ja eriti ajalehtede trükkimiseks. Linotype'i kasutati terve 20. sajandi vältel. Populaarsete raamatute autor inglane Eric Chaline on võtnud linotüübi viiekümne masina hulka, mis “muutsid ajaloo käiku” (Chaline 2013: 46–51).

¹Kasutan edaspidi eestipäraseid nimekujusid, kui räägin konkreetsetest masinatest, ning inglispäraseid, kui tegemist on ettevõtetega või nende toodetud ladumissüsteemidega. Tsitaatides jääb nimekuju muutmata.

Marshall McLuhan nendib, et ükski uus tehnoloogia ei ole ainult edukas leiutus, teabe kandja või selle edastaja, mis parandab meie elu. See on ka “inimese käepikendus” (ingl *extension of a man*), ning paljud uued tehnoloogiad-käepikendused kutsuvad esile põhjanevaid muutusi inimese psühholoogias, käitumises ja kultuuris (McLuhan 2020: 221–227). Masinladumist võib samuti käsitada “inimese käepikendusena”, mis kannab oma sõnumit ühiskonda ja on võimeline seda muutma.

Käesoleva artikli uurimisküsimuse võib sõnastada järgmiselt: *kuidas on sotsiaalsed ja tehnoloogilised protsessid mõjutanud tüpograafilist praktikat ning kuidas saab selle põhjal ümber mõtestada kunsti, käsitöö ja tööprotsesside automatiseerimise suhet selles valdkonnas ja üldse ühiskonnas?*

Sellele küsimusele vastates tahan keskenduda ühe konkreetse ladumismasina juhtumile — monotüübile, mis sattus Nõukogude ajal Tartus Vallikraavi tänaval asunud trükikotta. Valisin just selle masina, sest Monotype eristub silmatorkavalt teisest ladumissüsteemist. Monotüüpladu peeti parimaks raamatulaoks, sest selle “ladu ei erine sugugi käsilaost” (Y. 1938: 49). Ühtlasi võiks huvi pakkuda masina teekond vabrikust Nõukogude-aegsesse trükikotta ja lõpuks muuseumieksponaadiks.

Monotüübi asukoht Vallikraavi tänaval ei ole juhuslik. Selles hoones asus 1848. aastal asutatud Carl Gottlieb Mattieseni trükikoda. Pärast natsionaliseerimist Nõukogude võimu poolt sai sellest Hans Heidemanni nimeline trükikoda. Praegu asub monotüüp TYPA trüki- ja paberikunstikeskuses (endise nimega Eesti Trüki- ja Paberimuuseum). Et kõnealune masin koosneb õigupoolest kahest aparaadist, on tegemist kahe museaaliga, mille numbrid on TPM 45:7 E 20 (topeltklaviatuur) ja TPM 45:8 E 21 (valamis-aparaat). Selle monotüübi annetas muuseumile trükikoda Greif, kus seda tõenäoliselt kasutati 1995. aastani. On huvitav, et muuseumide infosüsteemis on selle Monotype'i lühenditeks MK ja MO. Nõukogude Liit tootis Monotype'i-sarnast masinat ning MK ja MO olid vastavalt “sotsialistliku monotüübi” klaviatuuri ja valamisseadme tähised (Popov 1967: 91–105). Sellegipoolest on TYPAs asuv monotüüp eksimatult Inglismaa toodang. Sellele vii-

tavad nii masina küljes olevad sildid kui ka tüüpiline tumehall värvkate.

MEHHANISEERITUD TRÜKIKUNSTI FILOSOOFIA

Ehkki tundub, et tehnika ajalugu on pühendatud mehhanismide uurimisele, räägib see tegelikult pigem inimesest ja inimkonnast ning selle seostest masinatega. Just niiviisi käsitletakse tehnikat ja tehnoloogiaid nüüdisaegses filosoofias ja kultuuriantropoloogias. Näiteks Marshall McLuhan väidab, et trükipressi tulekuga kaasnenud ühiskondlikud muutused toimusid märkamatu, kuigi avaldasid tohutut mõju:

Sotsiaalsest vaatenurgast tõi inimese tüpograafiline käepikendus kaasa natsionalismi, industrialismi, massituru ja üldise kirjaoskuse hariduses; [---] trükindus vabastas suure psüühilise ja sotsiaalse energia [---], murdes indiviidi välja traditsioonilisest rühmast, pakkudes samal ajal mudelit, kuidas lisada üksikisikule individuaalsust massilises võimuaglomeratsioonis (McLuhan 1965: 172).

Tehnikaajaloolase John Thompsoni sõnul on masinladumine “teinud rohkem üldhariduse edendamiseks kui ükski teine tegur alates trükitõust leitudamisest” (Thompson 1904: 1). Seega on tehnilised uuendused suurendanud trükitõust tähtsust sotsiaalse muutuste vahendajana.

Ajaloolane Benedict Anderson arutleb samas suunas ning seob teatud trükisõnaraamrite arengu rahvusliku mõtteviisi sünniga: see esineb kui rahvuse, suurte kogukondade kujutlusvõime vahendaja, rahvusliku mõtlemise eelkäija (Anderson 2020: 53–58). Anderson peab eelkõige silmas ajalehe ja romaani laialtlevikut. Tema sõnul on ajaleht raamatu äärmuslik vorm, ühepäevabestseller, ja nii ajalehe kui ka romaani kirjanduslikuks konventsiooniks on kalendaarne kokkulangevus, sest kõik kirjeldatavad sündmused toimuvad üheaegselt, kuid ei pruugi üheski muus mõttes omavahel seotud olla (samam). Teisisõnu, ajalehe ja romaani lugemine võimendas lugejates ettekujutust rahvahulkade üheaegsest tegutsemisest, mis oligi rahvusliku visiooni sünni-

sündmuseks ja kinnituseks. Siinkohal tuleb vaid lisada, et samal ajal leiutati ka automatiseeritud ladumissüsteemid, misjärel ajalehtede ja romaanide müük mitmekordistus.

Rotatsioonmasinade ja hiljem mehhaniseeritud ladumise kasutuselevõtt tõi kaasa tolle aja kohta enneolematu kiiruse trükimises, kuid tekitas ka vastuliikumise, mis sai tuntuks nime all Arts and Crafts ('kunst ja käsitöö') ning kaitses varasemat praktikat, s.t käsipressi rakendamist, et luua väikese tiraažiga, kuid peenelt kujundatud raamatuid (Blumenthal 1973: 34–38; Jury 2004: 14). Eestis oli see liikumine Noor-Eesti kirjastatud raamatute kujunduse esteetiliselt inspiratsiooniallikaks (Puksov 1934: 96).

Samasuguseid protsesse täheldati ka teistes, trükikunstile lähedastes valdkondades:

Näeme, et vanasti halva käekirjaga suleriütel väärtusliku materjali — paberi või pärgamendi juurde ei pääsenud. Mida odavamaks läks paber ja vajadus kirjasõna järele suurenes, seda rohkem hakkas esinema ka halbu käekirjasid. Ilmneb, kui tähtis tegur on kiirustamine. See ei dikteeri kvaliteeti mitte üksnes praegu, vaid selle mõjul hakkas kiri juba kauges minevikus jagunema tarbe- ja kunstkirjaks (Toots 1976: 31–32).

Villu Tootsi sõnad kirjeldavad suurepäraselt tehnoloogia arengust tingitud muutusi ühiskonnas ja puudutavad otseselt trükikindust, sest uute masinate tulekuga tekkis lõhe ka trükikunsti ja tarbetrüki vahel. Trükitööstuses sõltusid esteetilised nõuded toodangu iseloomust; nt ajalehti lubati trükkida kehvema kvaliteediga kui pidulikke trükiseid. Seega võib ladumismasinaid pidada ühtaegu kiirustamise sümptomiks ja teguriks.

Võib ka öelda, et 19. sajandil tekkis trükinduses lõhe kahe peamise praktilise tegevuse mõiste vahel: *erialaoskused* (ingl industrial skills) ja *tööalased teadmised* (working knowledge). Mõlemad terminid kirjeldavad praktilisi teadmisi ja omandatud kehalist võimekust, mis avalduvad töökoha sotsiaalses ja tehnoloogilises keskkonnas, tulenevad sellest ja on sellega olemuslikult seotud (Schneider 2015: 14). Esimene mõiste erineb teisest selle poolest, et nõuab kitsast spetsialiseerumist ja ranget juhiste järgimist, mille tulemusena jäävad sellise töötaja pädevusest välja-

poole otseselt tema tööülesannetesse mittepuutuvad toimingud ja protsessid (Harper 1987: 21–24).

Douglas Harper uuris ühe meistrimehe, oma koduses garaažis Ameerikas autosid ja muid seadmeid parandanud Willie teadmisi ja töövõtteid. Autoremondilukksepana tegutsenud mees polnud seda eriala koolis õppinud, vaid oli olnud õpipoisiks oma isa juures. Harper märgib, et erinevalt kutselistest mehaanikutest vaates Willie iga probleemi terviklikult, lähtudes oma kogemustest, materjalide olemusest ja vahendite kättesaadavusest ning asja sotsiaalsest kontekstist (samas: 22–26). Eespool toodud mõisteid kasutades võib öelda, et Williel olid rikkalikud tööalased teadmised, mis tegid temast kõrgelt kvalifitseeritud professionaali, sest ta oli suuteline leidma lahenduse ka talle tundmatutele probleemidele.

LADUMISMASINATE JÕUDMINE EESTISSE

Esimesed ladumismasinad jõudsid Eestisse 1908. aastal. Esialgu Eesti trükikodade omanikud kahtlesid ladumisaparaatide vajalikkuses, sest isegi paar kõige odavamat tüpograafi maksid sama palju kui keskmine trükikoda. Tallinna trükikal Andres Pert ostis oma *Päevalehe* trükikotta siiski kaks “raudset käsikirjaõgijat” (Devis 1938: 60). Varsti veendumus ladumismasinade kasulikkuses ja tulususes süvenes ning nende arv hakkas kasvama, ulatudes 1930. aastateks 46-ni (Puksov 1933: 104). Enamiku neist moodustasid tüpograafid, linotüübid ja intertüübid. Haruldasemad monolainid olid esindatud moodsas Tallinna Vaba Maa trükikojas (A. S. 1923: 21) ja Viljandi Sakalas, kus aastail 1918–1928 laoti sellega samanimelist ajalehte (“Sakalal”... 1928: 2). Monotüübid olid vaid Riigi Trükikojal.

Eestis tõi ladumismasinade ilmumine kaasa trükikodade hierarhilise jaotuse: tooni andsid need ettevõtted (nt Ühiselu, Vaba Maa, Postimees, Loodus jt), millel oli õnnestunud sellised masinad hankida ja millest said pigem mitmekülgsed trükikäitised kui lihtsad trükikojad. Seejuures jäi käsiladumine esteetiliselt ideaaliks, mille poole masinladuja pidi pürgima (R. M. 1937: 104–106; Truupere 1938; Y 1938). Arvati, et masinladuja peaks tundma kätsi trükkimise põhitõdesid, kuigi praktikas seda sageli eirati:

Mõned trükikoja omanikud on, kasuahnusest aetud, hakanud masiliselt ettevalmistama masinaladujaid. Kuigi maksev määrus ütleb, et *masinaladujaks võib õppida ainult see, kes on omandanud käsiladuja kutse* [---]. Tööle kutsutakse mõni töötu inimene, määratakse temale palka mõni kroon nädalas, vahest isegi tasuta ja nii õpetatakse tema masinaladujaks, olgugi, et inimesel pole aimugi trükitööst (Masinaladujate... 1935: 73).²

Teisisõnu, tekkinud spetsialiseerumine võimaldas mõnel trükikoja omanikul koolitada kiirkorras töötajaid, kes oskasid täita ainult konkreetseid ülesandeid. See oli tingitud ladumismasinade omadustest, sest kiiresti töötav laduja ei pidanud tingimata oma seadmeid põhjalikult tundma. Masinaid parandasid mehaanikud, faktorid³ või spetsiaalselt koolitatud instruktorid, kes mõistsid tööalaste teadmiste väärtust ning ka seda, et tehnika keerukus teeb elukutsevaliku moraalselt raskeks (vt Thévenot 2002). Näiteks Linotype'i instruktor Aleksander Mutli lausus, et masinaladuja elukutse tähendab teatud karjääripiirangut:

Kes ladumismasinalale üle läheb, loobub kõigest sellest huvitavast, mitmekülgsest raamatutrükikunsti üldtööst ja jääb püsima ainult ühe tema osakese juure. [Masinaladujaks peaks õppima] see, kellel on huvi ja armastus masina vastu (Mutli 1923: 41–42).⁴

Instruktoereid koolitasid ladumissüsteemide tootjad ise. Üldiselt seisis iga ladumissüsteemi arendamise taga suured korporatsioonid, kes tootsid masinaid, müüsid neid üle maailma ja andsid tehnilist nõu. Püüdes leida kliente igal pool, võtsid nad arvesse ka väikeste keelte, näiteks läti ja eesti keele vajadusi, pakkudes õigete diakriitikutega matriitse. Mitteeuroopalikke graafilisi süsteeme ei jäetud samuti tähelepanuta, kuid neid võidi kohandada mehhaniseeritud ladumise vajadustele, sundides nii peale kirjasüsteemide

²Minu rõhutis.

³Faktoriks nimetati ladumis- või trükiosakonna juhatajat või ka trükikoja tehnilist juhatajat Lääne-Euroopa maades ja Venemaal. *Toim.*

⁴Tehnikauurijad Marianne de Laet ja Annemarie Mol on samuti väljendanud oma kiindumust käsipressi vastu ja öelnud, et just see armastus ja vaimustus ajendaski neid uurimistööle (Laet, Mol 2000: 225).

mi reformi, nagu juhtus devanaagari kirja puhul Indias (Singh 2021).⁵

See viib meid nn voolava tehnika (ingl *fluid technology*) mõistete juurde. Voolava tehnika klassikaline näide on teadussotsioloogide Laeti ja Moli artiklis käsitletud Zimbabwe B-tüüpi käsipump. Autorid peavad voolavaks selliseid masinaid, millel ei ole kindlapiirilist ülesehitust ja mis aja jooksul muutuvad ehk siis käituvad nagu vedelik. Näiteks kõnealune pump projekteeriti nii viisi, et see vastaks lõppkasutajate, maaelanike vajadustele. See pärast saab pumpa parandada improviseeritud vahenditega ja see on võimeline töötama ka siis, kui mitmed osad on kulunud (Laet, Mol 2000).

Ladumismasinad on Zimbabwe käsipumba otsene vastand, sest tegu on tootjast sõltuva “range tehnikaga”. Sellegipoolest on iga masin sattunud konkreetse keelelisse ja sotsiaalsesse keskkonda. See tähendab, et tehnika voolavus ilmneb praktikas ja on oluline uurida, kuidas masinaid kasutati.

TÖÖSTUSLIK ARHEOLOOGIA

Kuna kõrgtrükk on tänapäeval hääbunud tehnoloogia (v.a kunstis ja muuseumitöös), tuleb seda uurida muistisena, seega arheoloogia abil, sest arheoloogia on üks tehnoloogiaajaloo uurimisega tegelevaid teadusvaldkondi. Sellise uuringu metoodikat võiks nimetada tööstuslikuks arheoloogiaks. Sel juhul ei otsitaks aga trükindusega seotud muistisi mitte mullast selle läbikaevamise teel, vaid muuseumiriikulitel lehavatest karpidest ja trükistest. Hans Treumann on kasutanud veel üht huvitavat terminit: *raamatuarheoloogia*. Sellega on tegu siis, kui arheoloogilised leiud, näi-

⁵Devanaagari kiri on üks levinumaid kirjasüsteeme Indias ja Nepalis, seda kasutatakse sanskriti, hindi, nepali, marathi ja mitme muu India keele kirjutamiseks. Linotype'i kasutuselevõtt India perioodiliste väljaannete trükkimisel alates 1930. aastatest lihtsustas märkimisväärselt kirja pilti, sest kui muidu oli devanaagari kirjas keelest olenevalt 300–800 tähte, siis standardsel Linotype'il (ladina klaviatuuril) oli klahve vaid 90. *Toim.*

teks puuklotsid kaanepiltide trükkimiseks, aitavad paremini mõista eesti raamatu ajalugu (Treumann 1977: 22–32). Tööstuslik arheoloogia tegeleb samuti artefaktidega nagu tavalinegi arheoloogia, kuid uurib kildude ja luude asemel “elu jälgi”, mis on tekkinud tootmisprotsessis. Kui me räägime trükiasjandusest, siis kuuluvad nende jälgede hulka nii minevikust pärit trükised kui ka tööriistad, varuosad, kataloogid ja muud dokumendid ning loomulikult säilinud masinad. Arheoloogilist otsingut võib täiendada arhiivides leiduva teabe uurimisega. Peale selle hõlmab tööstuslik arheoloogia ka eksperimenteerimist, s.t tööriistade ja trükimehhanismide (nt ladumismasinade) praktilist rakendamist, et rekonstrueerida kunagisi tavasid.

Üks tööstusliku arheoloogia tuntud näiteid on puukirjade uurimine. Sellised uuringud võivad olla suunatud puukirja loomise erialaaskuste rekonstrueerimisele (Schneider 2015: 8–10), kirjatüüpide genealoogia uurimisele, puukirja kasutamise ja loomise kohalike tavade rekonstrueerimisele või oma kirjatüübi loomisele (Biszewski jt).

Enne kui asuda materjali analüüsima, tuleb mõista arheoloogilise leiu staatust, sest see aitab analoogia põhjal valida metoodilisi võtteid tüpograafiliste “artefaktide” olemuse mõistmiseks. Selleks võtan appi Igor Kopytoffi argumendid asjade kultuuri-biograafia kohta. Kopytoff näitab, et asi võib olla kas tarbe- või ainuline ese,⁶ kuid samal ajal võib selle staatus kogu tema eluea jooksul muutuda, kui ta liigub ühest kultuurikontekstist teise (Kopytoff 1986: 73–77). Kopytoffi arutluskäigust järeldub, et ainuliste esemete hulka kuulub kõik, mida peetakse prestiižseks või pühaks või millel on mingid erilised omadused, mille tõttu seda ei ole võimalik müüa ega osta. Teisalt võivad need olla ka asjad, mille puudub väärtus, s.o rämps, mis tuleks parimal juhul tasuta ära anda. See tähendab, et ainulist eset ei erista teistest mitte analoogide, vaid hinna puudumine igas mõttes, ja see muudab niisuguse eseme osalemise kaubalis-rahalisel vahetuses võimatuks (samas: 75).

⁶Inglise keeles vastavalt *commodity* ja *singular thing*.

Arheoloogiline leid on ainuline ese, sest ta on hindamatu väärtusega ajalooallikas. See kehtib nii unikaalsete leidude kui ka keraamikafragmentide kohta, sest mõlema uurimine võimaldab meil mõista mineviku töö- ja sotsiaalseid protsesse. Trükised seevastu on kaup. Kui McLuhan peab trükkimist tööstusliku tootmisviisi esimeseks pääsukeoseks, siis Benedict Andersoni arvates olid trükitooted esimeseks tarbekauba vormiks, sest teave jõudis tarbijani ühtsel, ihaldusväärsel kujul (Anderson 2020: 59). See tähendab, et rekonstrueerimise huvides peame trükitoote kaubalisuse ära unustama: sisu meid ei huvita! Trükised ja masinad kannavad sõna otseses mõttes tegijate — ladujate, trükkalite ja tüpograafiliste masinate — käe jälgi. Seejuures määravad masinate agentsuse nende konstruktsioonilised omadused ja kohalik praktika.

Vallikraavi tänava monotüüp kuulub samuti ainuliste esemete kategooriasse. Tänapäeval on nii monotüübid kui ka teised ladumismasinad oma kaubandusliku väärtuse kaotanud. Tööstuslik taristu, mis kunagi toetas nende tootmistegevust, on igaveseks kadunud. Viimased eksemplarid paiknevad peamiselt trükimuseumides ja vähestes kunstistuudiotēs. Kogenud ladujate ja mehaanikutega on lugu veel kurvem: vaid mõnes üksikus kohas leidub spetsialiste, kes suudavad neid kasutada ja hooldada.

Selleks et monotüübi ajalugu uurida, tuleb otsida tema tegevusest alles jäänud artefakte. See hõlmab tol ajal kasutatud matriitse, katalooge ja isegi tühje karpe, milles hoiti matriitsiraame. Oluliseks allikaks on monotüübil laotud trükised. Neid võib ära tunda Monotype'i korporatsioonis kujundatud kirjatüüpide järgi. Arvesse tuleks võtta ka arhiividokumente, kuigi need ei sisalda piisavalt teavet konkreetsete trükiseadmete kohta. Kuna trükimuseumis olev monotüüp on töökorras, tuleb kindlasti kätt proovida ka ladumises, et paremini mõista kunagisi töövõtteid.

Monotype koosneb klaviatuurist ja valamismasinast. Laduja vajutab klaviatuuril klahvidele, sisestades nõnda teksti. Klahvilöögiga paneb ta tegevusse perforeerimismehhanismi, mille nõelad löövad paberlinti auke. Kaks auku paberlindil tähistavad konkreetset tähemärki tekstis.

Monotype'i ladumismasina eeliseks on automaatne, matemaatiliselt täpne justeerimine (Southhall 2014: 306–307). Justeerimine tähendab küljendile (trükivormile) ühtlase ja täpse pikkuse andmist (Bolšakov 1930: 159). Sõnavahed reas peaksid olema visuaalselt üksteisega võrdsed. Monotype'il toimub justeerimine automaatselt tänu ainulaadsele mehhanismile, mis arvutab iga rea tühikute ideaalse suuruse. Kui tekst saab valmis laotud, seadistatakse perforeeritud paberlint valamismasina külge, kus ta juhib matriitsiraami liikumist ja järelikut kogu valamisprotsessi. Matriitsid on tugevasti raami külge kinnitatud ja liiguvad koos raamiga. Monotype'i kirjatüüpide tüpograafilise kvaliteedi saladus peitub põhimõttes, et iga tähemärgi matriits on eraldiseisev üksus. Valamisseadmes läbib suruõhk perforeeritud augud ja sunnib matriitsiraami liikuma, mille tulemuseks on üks valatud täht.

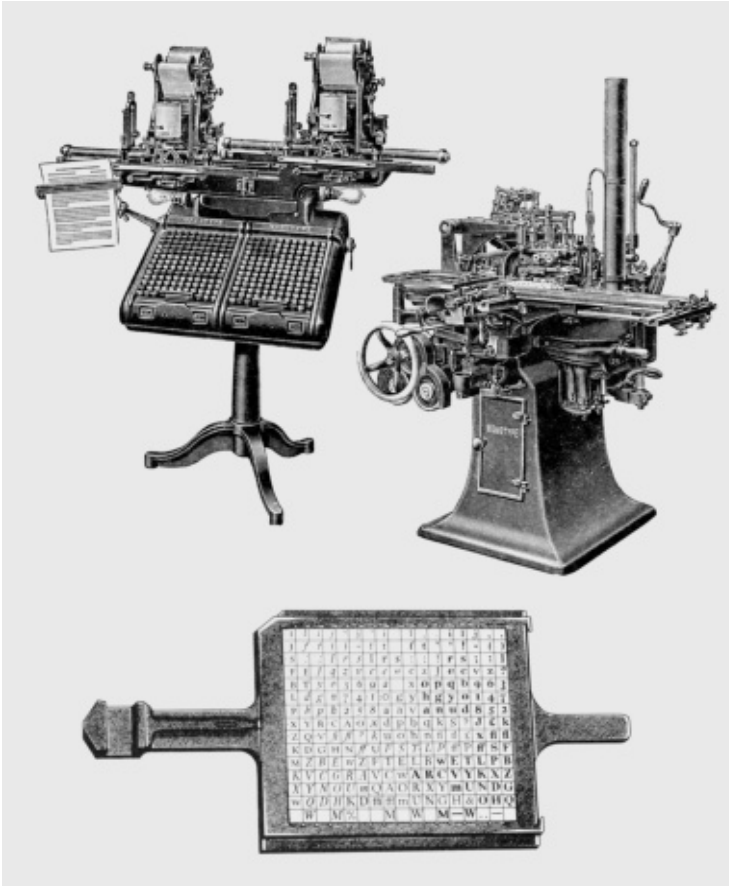
RIIGI TRÜKIKODA

Esimene monotüüp jõudis Eestisse 1924. aastal, pealinnas hiljuti asutatud Riigi Trükikotta (edaspidi RT). See moodustati riigiasutustele kuuluvatest trükikodadest, milleks olid rahandusministeeriumi, raudteevalitsuse, posti peavalitsuse, sõjaministeeriumi ja selle ministeeriumi topograafiaosakonna trükikojad.⁷ RT koosseisu arvati ka vastavalt Tallinnas, Tartus ja Narvas asunud Mickwitzi, Mathieseni ja Grünthali eratrukikojad (Haugas 1977: 53). Uue trükikoja tuumikuks oli siiski endine Eestimaa kubermangu trükikoda Toompea lossis. Seal kolis RT spetsiaalselt ehitatud suurde hoonesse aadressil Niine tn 11. See oli ka Monotype'i masinate asukohaks. Endine raudteevalitsuse trükikoja juhendaja Jaak Paljo lähetati 1923. aasta sügisel Soome ülesandega "Soome riigi trükikojas "Monotüüp" süsteemilise ladumise masinaga tutvuneda".⁸

RT on peamiselt tuntud kui riigi rahapaja, sest sel asutusel oli ainuõigus trükkida väärtpabereid; rahapaja kõrval tegutses lihttrükitööde osakond (vt RT põhimäärus 1927). Ajakiri *Laupäev*

⁷ERA.80.1.870.

⁸ERA.74.1.2451.

Monotüübi klaviatuur (vasakul; TPM 124:7 A 280:1/1), **valamisseade** (paremal; samas) ja **matriitsiraam** (keskel; Campbell 2024).

avaldas Monotype'i täheladumise ja tähevalamise masinatest pilte ja jutustas, et see Eestis esimene seda sorti süsteem on toodetud Ameerikas, valab 14 000 tähte tunnis ja maksab kolm miljonit Eesti marka (Eesti... 1924: 30).

RT oli monotüübi sisseostmise peale mõtlema hakanud aasta varem: trükikoja nõukogu oli 2. augustil 1923 heaks kiitnud ettepaneku muretseda "1 monotype ladumise masin" ning 4. märtsil 1924 otsustati "täiendada Monotype masina sisseseedet ühe ladumise aparaadi DD,⁹ 1070 matriitsi, 2 elektri mootori ja muude tarbete näol, kuni mk. 900.000.- väärtuses".¹⁰ Aastate jooksul monotüübpark suurenes: August Vannase¹¹ fotodel on näha vähemalt nelja Monotype'i klaviatuuri¹² ja kolme valamisaparaati.¹³ RT *Kirjade proovid* näitab, et tol ajal oli trükikoja Monotype'i kirjade hulgas neli kirjatüüpi: Bodoni, Garamond, Modern ja Plantin (Kirjade... 1935).

Modern oli Monotype'i esimene kirjatüüp, mis ilmus 1896. a, samal aastal, mil firma võttis kasutusele oma ladumissüsteemi. Moderni kasutati RT väljaannetes üsna tihti, sealhulgas sellistes teostes nagu Richard Masingu *Moraal ja sõda* (1926. a), *Eesti põllumajandus: Statistiline album* (1928), 1920.–1930. aastate Eesti "aadress-raamatus", Rudolf Sõrmuse trükises *Alkohol Eestis* (1930), statistikaraamatus *Eesti 1920–1930: arvuline ülevaade* (1931) jt. Mõnikord on ühes ja samas raamatus mitu kirjatüüpi korraga. Näiteks Vabadussõja muuseumi 1931. a väljaandes *EVS Muuseumi kataloog ja juht* on pealkiri laotud Garamond'is, ees sõna Moderni kursiivis, tekst Plantinis ja jooniste allkirjad Bodoni kursiivis. Niisiis on ühes väikeses raamatus esindatud kõik trükikojas leidunud Monotype'i kirjatüübid. Huvitaval kombel on säilinud isegi tähepildi iseärasused, nimelt katkendlikult trükitud

⁹DD on topeltklaviatuuri tähis.

¹⁰ERA.74.1.2482.

¹¹August Vannas (1898–1941) oli Eesti fotograaf, Riigi Trükikojas välja antud fotoraamatu *Eesti Vabariigi loomispäevilt 1917–1925* autor.

¹²ERA.1627.1.102.26.44.

¹³ERA.1627.1.102.26.45.

joti kaared, mida võib näha nii trükikoja kataloogis kui ka kõnealuses raamatukeses.

Kuna RT-l ei olnud Monotype'i kirillitsat, kasutati venekeelse teksti edasiandmiseks käsilaos kirjatüüpi. Näiteks Masingu *Moraal ja sõda* sisaldab allikate loetelu, sealhulgas kirillitsas laotud venekeelseid väljaandeid. Nende ridade välimus erineb selgelt ülejäänud raamatu stiilist.

Populaarseim Monotype'i kirjatüüp oli Plantin, mida esineb kõige sagedamini ka RT trükistes, nagu August Mölderi ja Teodor Ussisoo *Kirjaõpetusest* (1935), pisitrükis *Riigikogu — Eesti Vabariigi rahvale 1918–1928* (1928; eesti ja saksa keeles), *Mõõtude käsiraamat* (1928), *Riigi Teataja üldine sisujuht 1925–1930* (1931). Siia kuuluvad ka mõned trükikoja enda kirjastatud teosed, näiteks *Riigi Trükikoja trükitööde tariifid* (1927) ja *Riigi Trükikoja raamatukogu raamatute nimestik* (1938). 1940. aastal ilmus kaunilt kujundatud Hanno Kompuse turismiraamat Petseri kloostrist *The Monastery of Petseri / Das Kloster zu Petseri*. Plantin kujundati 1913. aastal Monotype'i firmas. See sai oma nime prantsuse päritolu Hollandi trükkali ja kirjastaja Christophe Plantini (1520–1589) järgi ning põhineb Prantsuse graveerija Robert Granjoni (u 1513–1590) loodud kirjatüübil.

Plantini ja Moderni kasutati ka perioodikaväljaannetes, nagu *Eesti Statistika Kuukiri* (Modern), *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja* (Plantin), *Raamatukogu* (Modern), *Riigi Teataja* (Plantin), *Eesti Kool* (Plantin), *Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaama Teated* (Modern), *Tehnika* (Modern).

Bodonit kasutas RT harva. Mul õnnestus leida vaid kolm trükist: *Riigi Trükikoja põhimäärus* (1927) ning pidulikud väljaanded *Poligraaf: kümme aastat. 1928–1938* (Graafikatööstuse Juhtide Ühingu Poligraaf juubeli puhul 1938. aastal väljaantud trükis) ja *20 aastat ehitamist Eestis: 1918–1938* (1939). Veel on Bodonis trükitud Saksa okupatsiooni aegse Eesti Omavalitsuse 1942. majandusaasta teise poolaasta eelarveettepaneku päis (ülejäänud tekst on Modernis) ja ilmumisandmed elulooraamatus *Mihhail Vassiljevits Frunze* (1941; tekstiks kasutati taas Moderni).

Monotype'i Garamond on samuti haruldane nähtus. RT kataloogis on ainult suurekeeglised¹⁴ kirjagarnituurid alates 16 punktist. See tähendab, et Garamond'i sai kasutada ainult pealkirjade trükkimiseks, nagu näiteks eespool mainitud Vabadussõja muuseumi kataloogis ja Riigi Teataja sisujuhis. Veel kord kohatame Garamond'i RT trükistes 1940. aastal esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, kui selles laoti ENSV Tartu Riikliku Ülikooli ajutise põhikirja päis. Tuleb arvestada, et mitte ainult Monotype ei kujundanud kaht viimati nimetatud kirjatüüpi. Algse Bodoni lõi Itaalia kirjakujuandaja Giambattista Bodoni (1740–1813) 18. sajandi lõpus. Garamond on Prantsuse graveerija Claude Garamond'i (u 1510–1561) auks nimetatud kirjapere. Mõlemad kirjatüübid, nii Bodoni kui ka Garamond'i, taaselustas mitu kirjakooda. Masinlaos oli kasutusel näiteks Linotype'i Bodoni, Linotype'i ja Intertype'i Garamond ning Typographi Bodoni.

Nagu ülaltoodud näidetest näha, avaldas RT peamiselt teatmikke, teabetabeleid ja katalooge, harvem raamatuid. Selles mõttes täitsid Riigi Trükikoja monotüübid omamoodi interneti osa: nende ülesanne oli tagada teatmematerjali kiire levik.

Ei tohiks unustada, et monotüüp kujutab endast omamoodi väikest kirjakooda: masinal valatud tähti on võimalik kasutada käsilaos. Trükikoja avaldatud 1926. aasta kalendri järgi pakkus RT järgmist teenust: "Riigi Trükikoda müüb oma Monotype-masinal valatud trükitähti, reglette¹⁵ ja joone" (*Kalender* 1925). Tartu Mattieseni trükikoja 1937. a kataloogis leidub kirjatüüp nimemega Platin, sh harilik, kursiiv- ja poolrasvane stiil.¹⁶ Kirjakraadid on *nonpareil* (6 punkti) ja *petit* (8 punkti) niihästi tihedas kui ka harvendatud variandis. Poolrasvasel Platiniil on ainult üks keegel: 8 punkti. Samuti on esindatud Platini täpitähed ja märgid. RT kataloogiga võrdlemine näitab, et Platini kirjagarnituurid klapiivad Platini omadega, v.a Platini kursiiv. RT kataloogis ei ole omakorda kuuepunktulist Platini kursiivi. Selle asemel pakutak-

¹⁴Keegel ehk kirjakraad on trükikirja kõrgus tüpograafilistes punktides. *Toim.*

¹⁵Käsilaos kasutatavad tühikud.

¹⁶TPM 31:42 A AE 2:1/43.

se Mattieseni kataloogis teist kirjatüüpi, nimelt Moderni. Täpi-tähtede ja märkide hulgas on näha nii Plantini kui ka Moderni trükitüüpe. Võib järeldada, et Mattieseni trükikoda ostis Plantini ja Moderni kirjagarnituure sisse RTst, aga need ilmusid kataloogis trükivea tõttu Platini nime all. Ilmselt tellis Mattieseni trükikoda kahes suuruses trükitähti, kuid kuuepunktise kursiivikomplekti puudumise tõttu pidi Plantini Moderni vastu välja vahetama.

Bodoni kirjagarnituure on Mattieseni kataloogis samuti mitmes kirjakraadis ja stiilis. Paistab, et siin on kokku segatud kaks erinevat Bodonit: Põhja-Saksamaa Kirjakoja (Norddeutsche Schriftgießerei) toodang (*Sieben...* 1936) ja mingi teine. Nimekirja viimaste komplektide juurde on kirjutatud sõna “masinakiri”. Siin on näha palju kokkulangevusi Monotype’i Bodoniga, ehkki iga komplekt on esindatud vaid mõne trükitüübiga, mis ei anna piisavalt materjali võrdluseks. Võib aga oletada, et “masinakiri” tähistabki masinal ehk monotüübil valatud tähti.

Trükitud kirjanäidised annavad küll ülevaate saadaolevatest kirjatüüpidest, kuid ei ole kindlalt teada, kui täielikud need on. Võib oletada, et monotüübikirju ei tellinud mitte ainult Mattieseni trükikoda, vaid ka mõned teised. Igatahes on see huvitav fakt Eesti trükinduse ajaloos. Siin pole kunagi tegutsenud oma kirjakoda. Ado Grenzstein küll üritas 1888. aastal Tartusse tähefabrikut sisse seada, soetades selleks Peterburist vana valamismasina ja matriitsid, kuid üsna edutult:

Kirjatüübid, mis seal valmistati, ei suutnud isegi Grenzsteini enda trükikoja nõudeid rahuldada, nende valmistamine oli seejuures küllalt kulukas. Nii kasutasid teised Tartu trükikojad kohalikku tähefabrikut vaid hädakorral üksikute rikkiläinud tähtede asendustüüpide tellimiseks ja väikses ulatuses ka ümbervalamistööks (Puksov 1933: 92).

Riigi Trükikoja Monotype’i masinate saatus pärast Teist maailmasõda ei ole teada. Siiri Haugas väidab, et trükikoda hävis sõjatules (Haugas 1977: 57). Kahtlemata sai trükikoda kannatada, kuid kindlasti ei hävinud täielikult, sest 1945. aastal trükkis RT kirjaproovide kataloogi, milles aadressiks on märgitud Niine tä-

O./Ü. K. MATTIESENI TRÜKIKODA, TARTU

PLATIN

Nr. 189 6 p. — Nonpareil 1 kast
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses kirjal peatähtsus. Kõigepealt kiri kui mõtete väljendus-
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Nr. 190 6 p. — Nonpareil 2 p. harvend. 93 t. reas
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses kirjal peatähtsus. Kõigepealt kiri kui mõtete väljendus-
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZABCDEFGHIJKLMNopqrstuvwxyz 1234567890

Nr. 191 8 p. — Petit 9 kasti
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Nr. 192 8 p. — Petit 2 p. harvend. 74 t. reas
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZABCDEFGHIJK 1234567890

Nr. 193 6 p. — Nonpareil 1 kast
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses kirjal peatähtsus. Kõigepealt kiri kui mõtete väljendusvahend; siis
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Nr. 194 6 p. — Nonpareil 2 p. harvend. 98 t. reas
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses kirjal peatähtsus. Kõigepealt kiri kui mõtete väljendusvahend; siis
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZABCDEFGHIJKLMNopqrstuvwxyz 1234567890

Nr. 195 8 p. — Petit 1 kast
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzabcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Nr. 196 8 p. — Petit 2 p. harvend. 77 t. reas
Kes tahab olevikku õieti mõista, sellele ei tohi minevik olla tundmata. Ajaloolise arenemiskäigu tundmine teritab pilku ajanähtuste jaoks. See maksab üldiselt elu, eriti aga kutseelu kohta. Nagu juba nimigi ütleb, on kirjaladuja kutses
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZABCDEFGHIJKL 1234567890

Mattieseni trükikoja kataloog, kirjatüüp Platin (TPM 31:42 A AE 2:1/43).

nav 11.¹⁷ Kataloogi järgi on näha, et trükikoja kirjatüüpide mitmekesisus oli kahanenud: Monotype'i kirjatüübid on kirjanäidiste hulgast kadunud. Sellegipoolest laoti ka veel 1945. aastal mõned trükised Modernis. Nendeks olid *Instruktsioon asjaajamise kohta valla täitevkomitees* ja *Juhend tööraamatute väljaandmise ja täitmise kohta*. RT sõjajärgsetes väljaannetes on 1948. aastani pandud aadressiks Niine 11 (nt Tigane 1948), 1949. aastal kolis trükikoda Suurtüki tänavale (vt Merihein 1949).

KLOONID JA ALGUPÄRANDID

Hans Heidemanni nimelise trükikoja (edaspidi HH) dokumentides mainitakse monotüüpi esimest korda 25. veebruaril 1963. Masinal oli ilmselt mingi probleem reakogujaga; see on 60 cm pikkune “pann”,¹⁸ kuhu kogunevad äsja valatud tinatähed. Masinlaojaoskonna joonevalaja Venda Kriisk püüdis olukorda lahendada ja tegi “ratsionaliseerimis-” ehk nn ratsettepaneku:

Monotype-masinal valatud rea esimesed tähed langevad reakoguja senise konstruktsiooni juures reakoguja madalale pinnale külili. Seetõttu tähed kas purunevad või peatavad asjatult masina. Selle vältimiseks on ettepanek kinnitada reakogujale õhuke kirjakõrgune plokk, mis hoiab ära tähtede külili langemise.¹⁹

Nõukogude ajal suhtuti trükindusse eelkõige kui tehnilisse tegevusse ning seda käsitati pigem inseneriasjanduse valdkonnana. “Ratsionaliseerimine” oli selle loomulik osa ning trükikodasid sunniti järjepidevalt osa võtma ratsionaliseerimisalasest sotsialistlikust võistlusest, eriti kui tegemist oli suure trükikäitise-ga — ja HH seda kahtlemata oli. Üldjoontes sai ratsettepanekute esitamisest tavaline viis töös ettetulnud takistuste kõrvaldamiseks või millegi täiustamiseks. Niihästi elluviidud kui ka tagasilükatud ettepanekud pandi kirja.

¹⁷TPM 49:1 A 7:1/2.

¹⁸Panniks kutsuti Eesti trükikodades üht linotüübi kogumisdetaili. Võib oletada, et monotüübi analoogne reakoguja kandis sama nimetust.

¹⁹LVMA.596TA.1.181: 2 pöördel.

Ratsionaliseerimisettepanekute registreerimise žurnalist leiab veel teisigi sissekandeid monotüübi kohta. 1971. aastal tegi Arnold Lätti ettepaneku muuta “monotüübi maatriite raami kattepleki konstruktsiooni”.²⁰ Mõningaid parandusi “Monotype” ladumismasinal” tegi ta veel 1982. aastal koos Helmut Koppeliga²¹ ja 1984. aastal üksinda.²²

Kõige kauem töötas Monotype’i masinal ilmselt just Arnold Lätti (1923–?). Ta sai HHs 1948. aastal masinlao õpilaseks ning töötas seal hiljem masinladuja, korrektori ja käsilao ülemana. 1965. a veebruaris viidi ta üle “uuele “Monotüüp” ladumismasinale”.²³ Kuigi tast ei ole palju teada, paistab, et ta oli osav insener “huvi ja armastusega masina vastu” (Mutli 1923: 42). Lätti oli sündinud Luunjas külasepa peres²⁴ ja pidanud algul tegelema põllumajandusega. Ta oli proovinud arstiks õppida, kuid mobiiliseeriti ehituspataljoni, kus ta tegutses velskrina. Pärast seda töötas Lätti Tartu Telefonivõrgus liinimontöörina ja montaažisepana.²⁵ Trükikojas ametis olles märkis ta matriitsikarpidele hoolikalt üles seal leiduvate tähtede nimekirjad ja õiged seademõõdud ning vajaduse korral nende puudumise. Ta laulis trükikäitise kooris (Ratassepp 1954) ja tegi kaasa näiteringis (Palu 1956; Pähi 1960; Ärkel 1970).

Ajaleht *Edasi* raporteerib 1961. aastal, et HH sai uued masinad, sh “Leningradi tehasest hiljuti saabunud ja praegu monteerimisel olev tähevalamismasin”, mis on “suureks abiks kee-
rulistele tööde (valemeid, tähti jm sisaldavate teaduslike käsikirjade ja muu säärase) trükkimiseks” (Nagla 1961). Leningradi polügraafiliste masinate tehas ehk Lenpoligrafmaš tootis Monotype’i ja ja Linotype’i kloone, nii et mainitud tähevalamisma-

²⁰LVMA.596TA.1.181: 85 pöördel.

²¹LVMA.596TA.1.302: 11.

²²LVMA.596TA.1.343: 1.

²³ERAF.148.82.76: 10–11.

²⁴Meenutagem, et Douglas Harperi uuringu peategelane, autolukksepp Willie, oli pärit lukksepa perekonnast. Tema isa elu oli “alanud hobuste ajastul ja lõppenud vaid mõned aastad pärast auto laialdast kasutuselevõttu” (Harper 1987: 24).

²⁵ERAF.148.82.76: 9–10.

sin oli tõenäoliselt nõukogudeaegne monotüüp. Arhiivis on säilinud 1962. aasta kiri HH-lt Lenpoligrafmašile, millel palutakse valmistada detaile MK-2 (klaviatuur) ja MO-2 (valamisseade) 1960. a valminud masinatele “suure vajaduse tõttu”.²⁶ Teises kirjas samast aastast pöördub HH direktor trükikoja Puna-ne Täht direktori poole palvega saata “mehaanik-spetsialist monotüüp ‘MO-2’ monteerimiseks-käikulaskmiseks” (samas: 42). Kõik see tähendab, et enne Inglise masina soetamist kasutati HHs NSV Liidus valmistatud täheladumis- ja valamismasinat.

Monotype'i korporatsioonis pandi info müüdud asjade kohta spetsiaalsetesse märkmikesse alati kirja. Kui masina number on teada, saab jälgida selle teekonda ostjani. Ühtlasi peeti arve- raamatuid piirkondade kaupa (meie puhul on selleks raamat *Norra, Poola, Portugal, Venemaa*).²⁷ Tartu trükikoja monotüübi valamisseadme seerianumber oli 26921 ja topeltklaviatuuri seerianumber 0556. Nagu dokumentidest selgub, ostis mõlemad seadmed “Technopromimport” ja need saadeti Moskvasse 5. detsembril 1963. Tehnopromimport oli tehnika ja tööstuskaupade impordiga tegelev NSV Li asutus. Monotype'i seadmeid, nagu allikates selgub, osteti sisse hulgaliselt. Meile huvi pakkuv masin võis Tartusse jõuda 1963. aasta lõpus või hiljem (meenutagem, et Arnold Läti alustas “uue” monotüübiga tööd 1965. aastal) ning reakoguja remonti puudutav ettepanek käis tõenäoliselt sotsialistliku klooni kohta. Tähelepanuväärne on see, et ka klooni kohta kasutati alati Inglise firma nime, samal ajal kui linotüüpe nimetati reavalamismasinateks.

Põhjusi, miks Moskva ostis Inglise firma masinaid, pole kirjlikes allikates avaldatud. Tõenäoliselt ei suutnud Leningradi tehhas piisavas koguses seadmeid toota. Peale selle sai välismaiseid masinaid kasutada edasiseks kopeerimiseks ja oma toodete täiustamiseks. Üldiselt võibki öelda, et 1960. aastateks oli Eesti trükikodadest üle käinud uus mehhaniseerimislaine ning ladumismasinaid “olid jõudnud ka väikeste rajooni- ja linnatrükikoda-

²⁶ERA.R-1965.1.346: 41.

²⁷Täna teadusmuuseumi Type'i arhiivi kuraatorit Sallie Morrisonit selle info põhjaliku uurimise ja edastamise eest.

deni”.²⁸ Arvatavasti toimusid samasugused protsessid üle kogu NSV Liidu. Nii või teisiti sattus üks imporditud masinatest Tartusse.

MONOTYPE’I KIRJATÜÜBID TARTU TRÜKIKOJAS

Ivar Sakk mainib oma *Tüüpograafia ülevaatlükus ajaloos* Villu Tootsi *Kalligraafilisi etüüde* (1976) ja Mihhail Alpatovi *Kunsti-ajalugu* (1973) kui Nõukogude aja kohta ebatavalises kirjas laotud trükiseid. Need kirjad olid vastavalt Gill Sans ja Bembo (Sakk 2011: 355). Ta nendib, et tegemist on Ida-Saksamaalt hangitud käsilaogarnituuridega, mida “võis näha vaid pidulikel ja kirjastajate seisukohalt tähtsatel juhtudel” (samas). Siin tuleb täpsustada vaid üht: Gill Sans ja Bembo on Monotype’i kirjatüübid, ning kui mõni raamat oli trükitud HHs, siis on kõige tõenäolisem, et ta oli laotud monotüübil. Nimetatud kaks raamatut, Tootsi ja Alpatovi oma, on monotüübilao kindlad näidised. See tähendab, et läänelike kirjatüüpide tung Eestisse võib olla mitmekesisem, kui seni arvatud.

HHsse hangitud monotüübi kirjatüübid ei olnud teadaolevalt avaldatud eraldi trükisena. TYPA kogudes on säilinud matriitsid ja Monotype’i kataloogid käsitsi tehtud märkustega. Selle materjali põhjal võib järeldada, et Tartus kasutati selliseid kirjatüüpe nagu Bembo, Bembo Bold, Garamond, Gill Sans ja Gill Sans Bold (k.a kirillitsas), Times Bold, Times New Roman (k.a kirillitsas) ja Temple (pealkirjatähed). Võib oletada, et märkused tegi Arnold Lätti ise. Ta proovis tekstimatriitse ja pealkirjamatriitse tähistada, kasutades sõnu “tekst” ja “tähed”. Füüsiliselt on muuseumis alles mitu matriitsiraami, sh Bembo, Garamond ja Times New Roman. Gill Sansist on järel vaid üksikud tekstimatriitsid. Pealkirjamatriitside kogu on märksa suurem ja hõlmab eespool mainitud kirjatüüpide matriitse suuruses 14–36 punkti.

Mul õnnestus leida mitu Bembos laotud luulekogu, sealhulgas lasteluulet. Näiteks Loit Tiitsari *Teekäija* (1967), Hando Runneli

²⁸TPM112:152 A 73:1/153: 25–26 (või selle digikoopia: TPM 113:22 D 10: 25–26).

Oldřich

kammer, kammōř

Oświęcimi,

J. F. Pfaffilt

kaks majalist-kalligraafi.

Reindorffi

Ruumet on heidet Gill Sans kirjaga, mille kasutasid 1938–1939 tegutsenud Eesti Gill (1980–1985). Pühakute on heidet 12-punktilise kirjaga, mille loomisele tekkis 19-punktiline Arvold Lääs jaach M. Haidemäe nim. trükitööstus Tartus. Pühakute on trükitud olümpiaaetia kahtluse „Chouder“ Tallinnas.

Bembo kirjanäidised valaja märkustega (ülal vasakul; TPM 124:3 A 276: 1/1). Bembo kirjas monotüübil laotud *Kalevipoeg* (Kreutzwald 1975). Oldřich / kammer, kammōř / Oświęcimi: monotüübilaos käsitsi vahetatud tähed (vastavalt Toots 1976, Habicht 1977, Tiitsaar 1967). J.F. Pfaffilt / kaks majalist-kalligraafi / Reindorffi: monotüübil laotud ligatuurid (vastavalt: Nagel 1982, Toots 1976). Gill Sansi kirjas monotüübil laotud raamat (Toots 1976).

Laulud tüdrukuga (1967) ja J. Oro *Hiir rätsepaks* (1967). Mõnikord kasutati Bembot ainult ilusa pealkirja saamiseks — selleks olidki Monotype'i pealkirjamatriitsid mõeldud. Bembos laotud pealkiri on Bernard Söödi *Kirjandusteooria lühikursusel* (1966), Aarne Vinkli *Eesti rahvaraamatul* (1966) jt. Herbert Tampere *Mustjala regilaulude* (1985) pealkiri on trükitud Times Boldis.

Kuna monotüüp valab tinast tähti ühekaupa, küljendati trükivormi samamoodi nagu käsilao puhul. See tähendab, et tähti oli vajaduse korral võimalik käsitsi ümber vahetada, näiteks kui tähel puudus õige rõhumärk. Loit Tiitsari tekstis on päris palju võõrkohanimesid, ühes luuletuses näiteks *Oświecim*, milles *ś* ja *ę* on vahetatud teisest kirjatüübist tähtede vastu. Seetõttu erineb nende tähepilt märgatavalt kogu ülejäänud tekstist (Tiitsar 1967: 15). Teise näite võiks tuua *Kalligraafiliste etüüdide* raamatust, kus niiviisi sai trükkida Tšehhi kunstniku Oldřichi perekonnanimme (Toots 1976: 33).

Monotüüpladu iseloomustab ligatuuride *ff*, *fi* ja *fl* olemasolu. Need tähed esinevad tihti koos inglise keeles, mistõttu nende kasutamine seal oli igati loogiline. Ligatuure võib näha igas monotüübil laotud teoses. Eesti keeles on f-täht haruldane nähtus, mistõttu hakkama võiks saada ka ligatuurideta. Monotüübilaol oli aga ligatuuride kasutamine kohustuslik, sest lõhe nende tähtede vahel, kui nad oleks kokku pandud tavalisel viisil, torkaks silma. Seda näeme esilehel trükitud sõna “Etnograafiamuuseum” näitel Tamara Habichti monograafias “Rahvapärane arhitektuur” (Habicht 1977). See raamat, olgu öeldud, on laotud Gill Sansis.

HH ei avalikustanud peaaegu kunagi oma trükistes kasutatud kirjatüüpe, kuid leidub ka erandeid. Näiteks Villu Tootsi kalligraafilistes etüüdides on ära toodud järgmine teadaanne:

Raamat on laotud Gill Sans kirjaga, mille kavandas 1928–1930 inglise kunstnik Eric Gill (1882–1940). Põhitekst on laotud 12-punktilise kirjaga, selle lehekülje tekst 10-punktilisega Arnold Lätti poolt H. Heidemanni nim. trükikojas Tartus. Poognad on trükitud ofsettehnikas käitises “Oktoober” Tallinnas (Toots 1976: 143).

Infot kirjatüübi kohta sisaldab ka trükis *Inkunaablid Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus* (1982). Selles kasutati Times New Romanit ja kirjutati sedagi, et tegemist on monotüübilaoga. Monotüübilaole viitavad ka juba tuttavad ligatuurid: leheküljel 7 näeme nii nende kasutamise näidiseid (sõna “filosofia”) kui ka vigu (sõna *officiorum* ladumiseks valiti ligatuuri *ffi* asemel ainult *ff* ja i lisati eraldi, mistõttu tekkiski lõhe). See, et Times New Roman oli kõrgtrükis olemas, on samuti üks monotüübi saavutusi. Varem arvati, et see kirjatüüp oli hilisel Nõukogude ajal Eestis saadaval ainult fotolaos (Sakk 2011: 355).

Endised HH töötajad mäletavad, et Vallikraavi tänaval ehk teises jaoskonnas tegeldi keerulisemate ladumisülesannetega, näiteks trükiti mitmesuguseid teadusväljaandeid.²⁹ 1960.–1970. aastatel said NSVLis valmistatud realadumismasinad suurepäraselt hakkama keerukate ladumisviisidega, sealhulgas matemaatika- ja keemiavalemite, tabelite, segatekstide jms ladumisega (Kruusi 1972: 127–137). Imporditud monotüüp ja Nõukogude matriitsid oleksidki vaevalt olnud ühendatavad, sest tähevalamissüsteem nõudis, et spetsiaalsed klaviatuuriotsikud ja seadmekiilud käiksid koos matriitsidega. Seetõttu laoti monotüübil tekste, mille puhul Nõukogude tüpograafiamaastikus ebatavaliste kirjatüüpide kasutamine tundus sobiv olevat.

Monotüüp Vallikraavi tänaval oli miskipärast salajane masin, millest keegi eriti ei pruukinud teada. Sellest ei tehtud pilte ning samas hoones töötanud inimesed seda monotüüpi ei mäleta. Kuid ometi oli masin seal olemas. 1985. aastal pidi ilmuma esimene suur teos Eesti trükinduse ajaloost. Autorite hulgas oli Eesti trükikunsti ajaloolane Kyra Robert (1916–1997). Aga paraku ei saanud see plaan teoks. Trükkimine venis, aastad läksid ja kätte jõudis Eesti Vabariigi taastamine. Kellelegi polnud enam tarvis hääbuvale erialale pühendatud, sotsialistliku ideoloogia vaatenurgast kirjutatud teost. Alles jäi vaid raamatu makett, mille ühele leheküljele kleebiti ainuke tollaegne pilt monotüübi topeltklaviatuurist.³⁰

²⁹TPM 114:1 D 11; TPM 113:22 D 12; TPM 114:53 D 13.

³⁰TPM 112:152 A 73:1/153.

KOKKUVÕTE

Omapäraseid kirjatüübid on kahtlemata olnud masinlao suurimaks panuseks nüüdisaegse trükinduse arengusse, sest paljud neist said hiljem digitaalse kuju (levinuin ja kuulsaim on Monotype'i Times New Roman). Samuti võib öelda, et need masinad pakkusid tehnilist tuge trükisõna arengule Eestis. Kui rääkida konkreetsetelt monotüübist, siis selle funktsioon ja tähtsus sõltus ajalooperioodist, mil see Eesti trükikodadesse sattus. Eesti Vabariigi ajal mängis see interneti või teadetebüroo rolli, võimaldades kiiret ja kvaliteetset seaduste, määruste ja teatmeteoste trükkimist. Samuti kasutati seda mõningate valitsusega seotud ajakirjade trükkimiseks ja ainult aeg-ajalt raamatute üllitamiseks. Nõukogude ajal kasutati monotüüpi harvem, peamiselt luule- või pidulike trükiste puhul, mis mitmekesisistasid Eesti tüpograafiamaastikku.

Inglismaal valmistatud monotüübi ilmumine Tartusse Nõukogude perioodil tekitab palju küsimusi, eriti kui arvestada, et Leningradis toodeti alates 1947. aastast selle masina Nõukogude kloone. Samal ajal asendati tasapisi kulumise tõttu kõik sõjaeelsed Eesti linotüübid ja muud ladumisaparaadid samasuguste Nõukogude päritolu masinatega. Kirjaproovide kataloogides on aina rohkem näha NSVLis loodud kirjatüüpe, nagu Literaturnaja, Žurnalnaja või Baltika. Käsilaos säilisid mõned “pärimuslikud”, peamiselt Saksa päritolu kirjagarnituurid. Ent tänu monotüübile imbusid Eesti kirjandusse läänelikud kirjatüübid.

Üllataval kombel jäi Vallikraavi tänava monotüüp Eesti trükistuse mustaks hobuseks, millest vähesed näisid teadvat. Tööstuslik tööjaotus ei julgustanud trükkaleid huvituma asjadest, mis otseselt nende pädevusse ei kuulunud, ja Arnold Lätti oli sisuliselt ainus töötaja, kes monotüübist aru sai. Ma julgeksin arvata, et ta tegutses korraga nii klaviatuuri operaatori kui ka valajana.

Nõukogude riigi reaalsus ei lubanud tunnistada sellise masina olemasolu, mis valas sotsialistlike raamatute jaoks “koodanlikke” kirju. Tundub, et kui sellest oleks avalikult kirjutatud, oleks asi lõppenud skandaaliga. Mõnes mõttes sarnaneb monotüübi lugu Juri Lotmani omaga, kes saadeti Tartusse “auväärseesse eksiili”.

Nii Lotman kui ka Inglise monotüüp olid Nõukogude ühiskonnale võõrad elemendid. Impeeriumi loogika paigutas nad kohta, mida riik pidas turvaliseks provintsilinnaks ja kus nad võisid täita oma kohustusi, kahjustamata sotsialistlikku ühiskonda. Muidugi on monotüübi panus kultuuri palju tagasihoidlikum Lotmani omast. Lõppude lõpuks on masinal teistsugune agentsus kui inimesel, kuigi ka masin osaleb sotsiaalses konstrueerimises.

Lõpetuseks mõni sõna ladumismasinate tähtsusest tänapäeval ja tulevikus. Ehkki masinladumise ajastu sai läbi, on siiani kunstnikke ja teisi huvilisi, kes tahavad vanu oskusi ja teadmisi säilitada või taaselustada. Seda olukorda võib võrrelda eespool mainitud liikumisega Arts and Crafts, kuid on ka olulisi erinevusi. Esiteks oli Arts and Crafts'i püüdluseks raamatukunsti elavdamine. Rühmitusel oli selge loominguline eesmärk: ilusa raamatu väljaandmine. Tänapäevased masinladujad keskenduvad pigem tööprotsessile. Nende jaoks on oluline mõista masinate ülesehitust; kunstiteose loomine jääb tagaplaanile. Põhjus on arusaadav: uute trükitehnoloogiate teke katkestas oskuste ja teadmiste edasiandmise. Kogenud meistrid on ka üsna vanad ja lahkuvad kiiresti meie seast. Nii pööravadki masinladumise entusiastid tähelepanu kõigepealt oskuste taastamisele ja kasvatavad masinladujate uut põlvkonda. Tuleb ka loota, et kui tehnika kaotab oma tööstusliku ja kaubandusliku tähtsuse, siis saab ta aluseks kunstile.

Esialgu tundus, et masinladu tõrjus käsilao kõrvale, kuid see ei kadunud siiski päriselt. Talle määrati lihtsalt teine eesmärk, näiteks pisitrükiste ja kunstiraamatute trükkimine. Käsiladu osutus ajaloolises vaates paindlikumaks kui tehniliselt keeruline masinladu. Ilmselt oli masinladumine voolava tehnika mõistest kaugel, sest oli oma tootjatest sõltuvuses. Iseseisvalt on üsna keeruline masinladumist selgeks õppida, eriti kui masin vajab remonti. Tagavaraosade varu ei täiene enam ja on seetõttu piiratud. Teisest küljest aitab masinlao talletamine säilitada ka käsiladu. Vanad pärimustähed kuluvad aja jooksul ära, kuid nende asemel on võimalik kasutada masinal valatud tähti või ridu.

Projekti KUM-LU17 "Masinlao kunstiline taasavastamine" rahastati kultuuriministeeriumi kultuuri- ja loomevaldkondade loovuurimu-

se meetmest. Joonistel kujutatud kollaažid kujundas Merilin Metsamaa (TYPA).

Arhiivi- ja muuseumiallikad

ERA.80.1.870 Riigi trükikoja põhimäärus: 6

ERA.1627.1.102.26.44 August Vannas. 1923–1928. Monotüübi ladu

ERA.1627.1.102.26.45 August Vannas. 1923–1928. Monotüübi valu

ERA.74.1.2482 Riigi Trükikoja põhimäärus. Ärakirjad Riigi Trükikoja nõukogu koosoleku protokollidest. Kirjavahetus Riigi Trükikoja põhikapitali kindlaksmääramise kohta

ERA.74.1.2451 Kirjavahetus Riigi Trükikoja finantseerimise ja töö korraldamise kohta

ERAF.148.82.76 Lätti, Arnold Jaani p.: 10–11

LVMA.596TA.1.181: 2 pöördel

LVMA.596TA.1.181: 85 pöördel

LVMA.596TA.1.302: 11

LVMA.596TA.1.343: 1

TPM³¹ 114:1 D 11 Intervjuu Arved Ilvesega

TPM 113:22 D 12 Intervjuu Kaia Pildeniga

TPM 114:53 D 13 Intervjuu Mari Ratnikuga

TPM 31:42 A AE 2:1/43 O.-Ü. K. Mattieseni trükikoda. Kirjade proovid

TPM 49:1 A 7:1/2 Kirjaproovid, Riigi Trükikoda

TPM 112:152 A 73:1/153 Käsikiri “Eesti Trükindus 1525–1985”; sisaldab Leonid Parašini artiklit pealkirjaga “1940” (lk 18–31)

TPM 113:22 D 10 Eelmise kirjes nimetatud käsikirja digikoopia

TPM 124:3 A 276:1/1 *Specimen Book of Monotype Printing Types*

TPM 124:7 A 280:1/1 *Die Monotype Einzelbuchstaben-Giess-Setzmaschine*

³¹Eesti Trüki- ja Paberimuseum, praeguse nimega TYPA trüki- ja paberikunstikeskus.

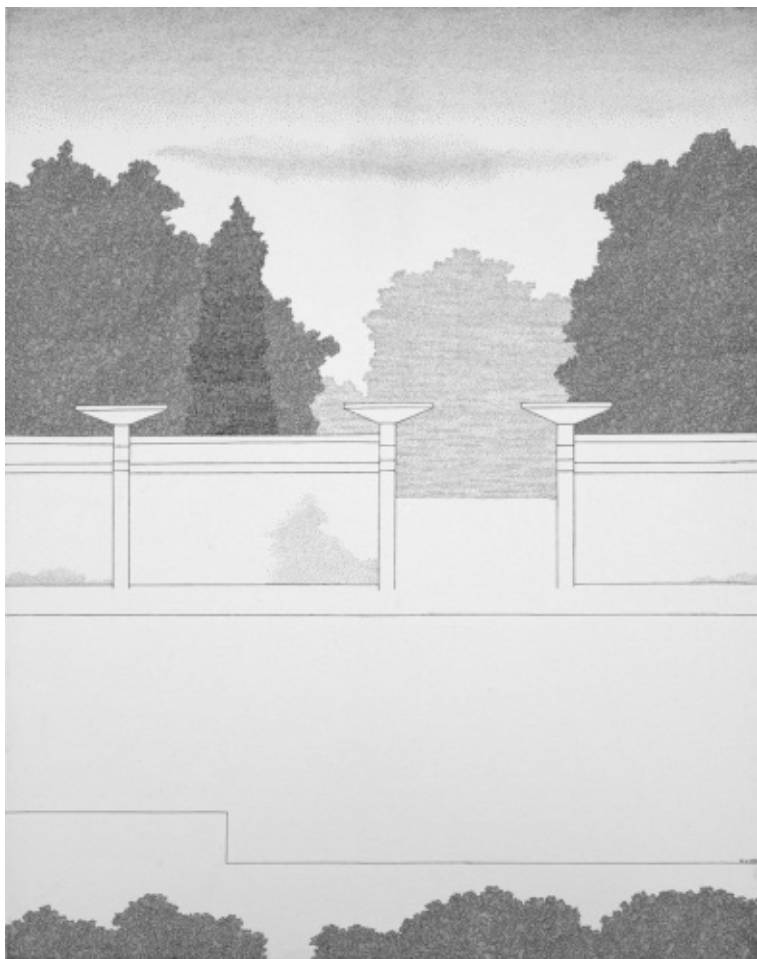
Kirjandus

- Alpatov, Mihhail 1973. *Kunstiajalugu*. I kd. *Vana- ja keskaja kunst*. Tlk Felix Kauba, Aino Kartna, Ain Kaalep. Tallinn: Kunst
- Anderson, Benedict 2020 (2006). *Kujutletud kogukonnad: Mõistklusi rahvusluse tekkest ja levikust*. Tlk Kalle Hein. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- A. S. 1923. Päev “Vaba Maas”. — *Vaba Maa*, 5.12, lk 21–22
- Biszewski, Charlotte, Maria Muk, Aimur Tak, Danila Rygovskiy. Newfound type; an Estonian approach to wood type. — Tiago Navarro Marques (ed.). 14.° *Encontro de Tipografia*, 21–23 nov. 2024, *Escola de Artes, Universidade de Évora. Livro de Atas*. Évora: Universidade de Évora. [Ilmumas]
- Bumenthal, Joseph 1973. *Art of the Printed Book, 1455–1955: Masterpieces of Typography through Five Centuries from the Collections of the Pierpont Morgan Library*. New York: Pierpont Morgan Library
- Bolšakov, Karl 1930. *Käsiraamat kirjaladujale. I. Käsiladu*. Tallinn: Eesti Trükitööliste Liidu Kirjastus
- Campbell, Peter 2024. In the Print Shop. — *London Review of Books*, Vol. 46, No. 24; www.lrb.co.uk/the-paper/v46/n24/peter-campbell/diary
- Chaline, Eric 2013. *Fifty Machines that Changed the Course of History*. London: Apple Press
- Devis, Artur 1938. Mälestusi ligi 40-aastasest trükitööstusest. — *Kümme aastat. 1928–1938*. Tallinn: Graafikatööstuse juhtide ühing “Poligraaf”, lk 55–63
- Eesti Vabariigi rahapada. 1924. *Laupäev*, 13.12, lk 29–33
- Habicht, Tamara 1977. *Rahvapärane arhitektuur*. Tallinn: Kunst (H. Heidemanni nim. trükikoda)
- Harper, Douglas 1987. *Working Knowledge: Skill and Community in a Small Shop*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Haugas, Siiri 1977. Tallinna trükikojad 1920.–1930. aastatel. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogiline Instituut
- Jury, David 2004. *Letterpress: The Allure of the Handmade*. Mies: RotoVision
- Kalender. 1925. Tallinn: Riigi Trükikoda
- Kirjade proovid. 1935. Tallinn: Riigi Trükikoda
- Kopytoff, Igor 1986. The cultural biography of things: Commoditization as process. — Arjun Appadurai (ed.). *The Social Life of*

- Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1975. *Kalevipoeg: eesti rahva eepos*. Tallinn: Eesti Raamat (H. Heidemanni nim. trükikoda)
- Krussi, Ralf 1972. *Ladumismasinal töötamise juhised*. Tallinn: Valgus
- Laet, Marianne de, Annemarie Mol 2000. The Zimbabwe bush pump: Mechanics of a fluid technology. — *Social Studies of Science*, Vol. 30, No. 2, pp. 225–263; <https://doi.org/10.1177/030631200030002002>
- Masinaladujate küsimus. 1935. *Trükitööline*, nr 6, lk 73
- McLuhan, Marshall 1965. *Understanding media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill
- McLuhan, Marshall 2020. *Gutenbergi Galaktika: Trükisõnainimese kujunemine*. Tlk Toomas Rosin. Tartu: Ilmamaa
- Meie uued ladumismasinaad. 1913. *Tallinna Teataja*, 22.06
- Merihein, Arnold 1949. *Seemnepuistute eraldamine ja majandamine ning vaatluste teostamine puude seemnekandvuse kohta*. Tallinn: Riigi Trükikoja Kirjastus
- Mutli, Aleksander 1923. Ladumismasinatest, masinaladujatest ja õpilastest. — *Eesti Graafika*, nr 3, lk 41–42
- Nagel, Olev (koos.) 1982. *Inkunaablid Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus: kataloog*. Tallinn: Kunst (H. Heidemanni nim. trükikoda)
- Nagla, E. 1961. Trükiseadmeid rahvademokraatiamaadest. — *Edasi*, 25.02
- Palu, E. 1956. Trükitöölised-isetegevuslased RT “Vanemuise” laual. — *Edasi*, 10.03
- Popov, Vassili 1967. *Polügraafia üldkursus*. Tallinn: Valgus
- Puksov, Friedrich 1933. *Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega*. Tallinn: Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu Kirjastus
- Puksov, Friedrich 1934. *Raamat ja tema sõbrad: Pilte raamatu ja kirja ajaloost, raamatu tehnikast ning raamatuharrastusest*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Pähi, J. 1960. “Kraavihallid” trükitöölise esituses. — *Edasi*, 1.03
- Ratassepp, E. 1954. Isetegevuslaste kontsert. — *Edasi*, 3.08
- Riigi Trükikoja põhimäärus. 1927. Tallinn: Riigi Trükikoda
- R. M. 1937. Raamat trükitootena. — *Trükitehnika*, nr 4, lk 104–106

- “S a k a l a l” ladumisemasin. 1928. Järvamaa: põllumeeste, asunike ja väikemaapidajate häälekandja, 14.08
- S a k k, Ivar 2011. *Aa kuni Zz : Tüpograafia ülevaatlik ajalugu*. Tallinn: Sakk & Sakk
- S c h n e i d e r, Daniel 2015. Wood type archaeology: An inquiry into worker skill in wood printing type manufacture. Master's thesis. Michigan Technological University. <https://doi.org/10.37099/mtu.dc.ets/1007>
- S i e b e n *Garnituren Bodoni: Leicht, gewöhnlich, halbfett, fett, kursiv, fette kursiv, licht*. 1936. Berlin: Norddeutsche Schriftgiesserei GmbH
- S i n g h, Vaibhav 2021. Minding the machine: Technological change, typographic resistance and print journalism in pre-independence India. — *Südasien-Chronik. South Asia Chronicle*, Vol. 11, pp. 121–140
- S o u t h h a l l, Richard. 2014. Technical history of Monotype composing machines. — Judy Sinn, Sebastian Carter, Richard Southhall. *History of the Monotype Corporation*. London: Vanbrugh Press, pp. 303–413
- T h é v e n o t, Laurent 2002. Which road to follow?: The moral complexity of an ‘equipped’ humanity. — John Law, Annemarie Mol (eds.). *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Durham—London: Duke University Press, pp. 53–87
- T h o m p s o n, John S. 1904. *History of Composing Machines: A Complete Record of the Art of Composing Type by Machinery*. Chicago: The Inland Printer Company
- T i g a n e, Valentine 1948. *Kunsti oktoobrinäitus*. Tallinn: Riigi Trükikoda
- T i i t s a r, Loit 1967. *Teekäija*. Tallinn: Eesti Raamat (H. Heidemannini nim. trükikoda)
- T o o t s, Villu 1976. *Kalligraafilisi etüüde*. Tallinn: Kunst (H. Heidemannini nim. trükikoda; Oktoober)
- T r e u m a n n, Hans 1977. *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti Raamat
- T r u u p e r e, Paul 1938. Meie raamatuist kui trükiseist. — *Trükitehnika*, nr 3, lk 65–69
- Ä r k e l, L. 1970. Heidemannist Heidemannini nimelises. — *Edasi*, 23.04
- Y. 1938. Kas masinaladu on ilusa raamatu kiri? — *Trükitehnika*, nr 2, lk 48–50

DANILA RYGOVSKIY (1988) on lõpetanud Novosibirski Riikliku Ülikooli ajaloo erialal (2013) ja kaitsnud samas magistriväitekirja (2015); filoloogiamagister 2016 (Venemaa Riiklik Humanitaarülikool Moskvast); doktorantuur Euroopa Ülikoolis Peterburis (2016–2019) ja Tartu Ülikoolis (2018–2022); PhD kultuuriteaduste alal (TÜ, 2023). Praegu TÜ kultuuriteaduste instituudi teadur etnoloogia alal ning TYPA trüki- ja paberikunstikeskuse peavarahoidja.

MARE VINT. Park II. Enne vihma (tušš, lõuend, 2009)

“KIRJUTAN SIIN AINULT ENDA JAKS”

Sündimata raamatud Eesti tõlkekirjanduses ehk käsikirja jäänud Homerose tõlgetest

Janika Päll

Eesti raamatu ajalugu algab kurval kombel raamatust, mis sündis ja kohe hävitati. Ent on ka raamatuid, mis jäid sündimata või mille jõudmine võttis väga kaua aega. Lõplikult sündimata raamatute hulka kuuluvad ka allpool toodud näited eesti tõlkekirjandusest, mis ei jõudnud avaldamiseni, eeskätt Jaan Jõgeveri, Jaan Lõo ja Anna Öpiku Homerose-tõlked, kuigi õnneks need ei hävinud, vaid ootavad arhiivis endiselt oma lugejaid.

Tõlkimise tähtsus kirjakeelte arengule on üldteada (vt nt Burke 2004). Ent erinevalt vanast Roomast, kus kirja- ja luulekeel arenes suures osas kreeka keelest tõlkimise teel,¹ lisandub vanakreeka kirjandus eesti tõlkemaastikule niivõrd hilja, et selle roll meie kirjakeele arengus ei ole määrav. Väikese mööduse saab teha luulekeelele, mida antiikaja värsimõõdud on teatud

Ettekanne konverentsil “Eesti kirjanduse leksikon” 11. aprillil 2025 TÜ raamatukogus.

¹Vt Lewis 1986; Palmer 1988: 101 (luule algusest), 120 (kirjandusliku proosa algusest), 128–129 (Cicero filosoofilise sõnavara arendajana), 153 (nn teaduslik-tehnilised teemad), 177 (Rooma impeeriumi aeg), 183–185 (kristlik ladina keel).

perioodidel mõjutanud.² Küsimus, kas ja kuipalju võis vanakreeka keel olla mõjutanud erinevaid Uue Testamendi eestikeelseid tõlkeid ja nende kaudu eesti kirjakeele kujunemist, on saksa keele ülekaaluka mõju kõrval jäänud esitamata.³ Üks vanade kreeklaste kirjasõna tõlkelooga sarnane joon on varastel Uue Testamendi tõlgetel ometi: nimelt kulub esialgsetest tõlkekatsetustest terve teose trükkijõudmiseni mõlemal puhul väga kaua aega, ning mõnikord kipuvad käsikirjad arhiividesse jäämagi.⁴

1. PIKALEVENINUD ALGUSED

Esimese eesti luuletaja, Kristjan Jaak Petersoni looming koos kahe anakreontilise oodi (“Naese ilu...” ja “Mina tahan juua”) tõlkega jõudis trükki 104 aastat pärast kirjapanekut, tema saajandale surma-aastapäevale pühendatud koguväljaandes.⁵ Selleks ajaks oli mitmes *Sakala* 1898. aasta numbris pseudonüümi Homo Quidam all ilmunud kokku 43 anakreontilist laulu (koos kahe

²Vt Põldmäe 1978; Lotman 2011a, 2011b, 2012 (ja teisi vastava perioodi uurimusi) ja veebikeskkonda “Eesti värss”. Kristjan Jaagu värsside mõjutatust kreeka luulest (ka saksa mõjude kaudu) on käsitlenud Jaan Undusk (2012).

³Nt Heli Laanekask (2004) eesti kirjakeele arengut käsitledes vanakreeka keele mõju ei maini, Kai Tafenu (2013: 34) osutab mõnele uurimusele ja toob näiteid, mis viitavad Gutsloffi ja Gösekeni Uue Testamendi tõlgetes kreeka originaali mõjudele (2009: 184–186), ent see käsikiri jäi pärast 1680. aastat tähelepanuta, samuti ei saa tõlkes esinevate üksikute algkeele mõjutuste pinnalt oletada mõju kirjakeelele üldiselt. Piiblitõlgete keelest on palju kirjutatud Kristiina Ross (2009, 2013 ja mitmel pool mujal).

⁴Kui Rossihniuse perikoopidest lõunaestikeelse Wastse Testamendini läks vaid mõnikümme aastat, siis Gutsloffi tõlge pidi isegi osalist ilmumist ootama mitusada aastat, vt Leivo jt 2013 ja <https://arhiiv.eki.ee/piibel>.

⁵Vt EAB 2014, millest leiab ka informatsiooni allpool eraldi viideteta jäetud tõlgete kohta. Juba 1901. aastal ilmus K. J. Petersoni anakreontiline laul 21 W tsitaadina V. Reimani artiklis (Reiman 1901: 12). Mõlemad anakreontilised laulud trükiti ära kogumikus Peterson 1922.

Anakreoni ja ühe rahvalaululise fragmendiga), kuid Anakreoni ja anakreontika tervikkogu puudub üle 200 aasta hiljem ikka veel.⁶ Siin võib olla põhjuseks maitse ja koolide õppekavade muutumine, nii et 19. sajandi gümnaasiumide populaarsele kreeka keele tundide lugemismaterjalile ei jagu kohta tänapäevase maailmakirjanduse klassika või tüvitekstide valiku seas.⁷ Tervikuna ilmumata on ka antiikkirjanduse suurimate tunnustatud klassikute kogutud teosed alates Platonist ja Aristoteledest, Aischylosest, Euripidest, Sophokledest ja Aristophanest, Demostenesest ja Isokratesest kuni Cicero, Caesari, Vergiliuse ja Ovidiuseni, Senecast, Pliniuselt ja Plutarchoselt rääkimata, kuigi üksikuid teoseid on neilt ja ka teistelt autoritelt ilmunud.⁸

Tihti on esimeste tõlkekatsetega tutvustatud teosed siiski ka tervikuna trükki jõudnud, kasvõi aastaid hiljem. Tõlkimise peamiseks ajendiks võib tihti lugeda huvi autori vastu. Ent hoolimata Tacituse *Germaania* olulisusest Läänemere piirkonna ajaloo käsitlemisel kulus selle esimese katkendi tõlkest aastal 1886 Kristi Viidingu terviktõlkeni 2007. aastal 121 aastat.⁹ Huvi ei pruu-

⁶Anakreoni ja anakreontikat on tõlkinud ka Ado Grenzstein, Peeter Jakobson, Ellen Niit ja Valmen Hallap ning Janika Päll, tsitaatidena kirjanduslugudes ka Linda Metslang ja Johannes Semper.

⁷Kaanonist ja selle muutumistest maailmas vt Highet 1985. Homeroost nimetas esimese suure luuletajana, keda kõik lugema peaksid, juba keiserliku Tartu ülikooli esimene kirjandusprofessor (klassikalise filoloogia, retoorika, esteetika ja kunstiajaloo kõrval) Karl Morgenstern, kes tõi oma kõnes “Plan im Lesen” esimese autorina välja Homeroose (Morgenstern 1808: 8). Eestikeelse kirjasõna jaoks loodava kaanoni näite leiame näiteks Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekult 14. novembril 1888, kus eestseisus pani ette loendi 10 raamatust, mida on vaja tingimata kirjastada (sõnastikud, eesti keele grammatika, kirjanduslood), nimetades eraldi vaid kaht kirjandusteost: Homeroose *Ilias* ja *Odüsseia* (*Oma Maa*, 1888, nr 12, lk 259).

⁸Vt EAB 2014, aastal 2026 peaks saama avalikuks ka bibliograafia uusversioon.

⁹Vt -l-o- (tlk), Tacitus, *Germaania* 45, tsit. -l-o- 1886: 87. 1895. aastal esitas sama peatüki tõlke Karl August Hermann tsitaadina artiklis “Uurimused Eesti rahva muinasajast II” (Tacitus, *Germaania*, ptk 45–46).

gi alati äratada kirjanduse absoluutseteks tippudeks loetavad või nn kuldaja autorid ja teosed. Nii köitis 19.–20. sajandi vahetuse dekadentlike meeleolude ajal Amandus Adamsoni *Amori* ja *Psyche* teema kujutamine.¹⁰ Umbes samal ajal, 1901. aastal tõlkis “*Amori ja Psyche*” lugu Apuleiuse *Metamorfoosidest* noor Johannes Aavik ning esimese ilmasõja alguse paiku pühendas Jaan Jõgever sellesama katkendi tõlkimisele mitmeid öhtutunde. Kui need tõlked jäid käsikirja, trükiti 1971. aasta *Rooma kirjanduse antoloogias* Friedrich Puksoo uustõlge samast katkendist, aga alles Anne Lill viis protsessi lõpule, avaldades *Metamorfooside* tõlke tervikuna (vt Apuleius 1994). Esmakatsetustest trükkis avaldamiseni kulus 93 aastat ja neli tõlkijat.¹¹

Samades dekadentlikes tuultes köitis Amandus Adamsoni Sappho-fenomen, keda ta kujutas aastail 1902 ja 1910 kipsis ja pirnipuus.¹² Esimese ilmasõja aegu jõudis esimeste Sappho luuletuste tõlkimiseni Kusta Toom (August Tomingas). Ja ehkki need tõlked ei taasloonud originaali meetrumeid ning valikusse kuulusid kaheldava autentsusega Sappho luuletused, näitab see hästi üht tendentsi Sappho loomingu vahendamisel Eestis, mille puhul pole esmatähtis autori teksti täpne edastamine (rääkimata selle vormist), vaid hoopis keskendumine ideele ja Sappho kuvandi taasloomisele.¹³ Ovidiuse “*Heroiinide kirjadest*” inspireeritud Sappho legendi paelumisjõu tunnistuseks on pöörane edu, mis saatis Franz Grillparzeri *Sappho* lavastust: see jõudis Eesti ja Soo-

¹⁰Kuju Eesti Kunstimuuseumis on dateeritud 1895. aastaga, vt www.muis.ee/museaalview/1126475. Dekadentlikest suhtumistest vt *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, 2024. Kuigi Hinrikus ja Undusk dateerivad kirjandusliku dekadentsi tuleku Eestisse 1905. aastasse, mil ilmusid Aaviku Baudelaire’i tõlked ja saatesõna (Hinrikus, Undusk 2024: 11), usun, et selle ettevalmistavaid jooni saab näha juba Adamsoni ja Aaviku varasemais teemadevalikuis, mil meeleline tõuseb esikohale.

¹¹Vt EAB 2014; Jõgeveri tõlke kohta, EKLA, f 275: 30: 14; Kangur 2023.

¹²Vt www.muis.ee/museaalview/2549392 ja www.muis.ee/museaalview/253731.

¹³Sama kehtib ka Grillparzeri ja Hoffmanstahli *Medeia* ja *Kuningas Oidipuse* puhul. Sarnast liini on jätkanud draamalavastustes Mati Unt (*Vend Antigone, õde Oidipus*, lavastus Vanemuises aastal 2003) ja hil-

me teatrites vähem kui kahekümne aasta jooksul lavale viiel korral (kuigi ilmselt aitas siin kaasa ka peaosas olnud Liina Reimani võimas esitus).¹⁴ Nii on Sapphost aastate jooksul loodud päris palju erinevaid omanäolisi versioone.¹⁵

Ent tõlkimise ajendiks ei ole alati ainult huvi autori vastu. Johannes Aavikule oli tõlkimine osa keeleuuendusest omalaadse loomingulise laboratooriumina, millesse ta valis tutvustamist väärivaid tähtteoseid. Tema tõlkekatkend Lukianose *Tõelistest lugudest* jäi trükkis ilmutamata, kuigi Aavik plaanis avaldada selle koos Kanti ja Goethe katkenditega ühes “Hirmu ja õuduse lugude” vihus.¹⁶ Seevastu Vergiliuse *Aeneise* 6. laulu proosatõlke avaldas Aavik 1928. aastal ka trükkis, ent alles 1975. aastal (ligi 50 aastat hiljem) ilmus selle kõrvale ka Ants Orase heksameetris *Aeneis* tervikuna.¹⁷

Kuigi esialgne osade avaldamine on tihti viinud terviktõlgeteni, on sama tihti tõlkimine jäänud ka esimese katsetuse tasemele ja tervikliku tõlketoiteni (kasutades August Miksi terminit) pole jõutud (vt Miks 1937; EAB 2014). Õnneks on meil siiski viljakaid tõlkijaid, kes järjest uusi tõlkeid avaldavad, eeskätt Anne

juti Tiit Palu *Medeia* (lavastus Vanemuise Sadamateatris, 2018). Teoste valikust sel perioodil vt Päll 2012: 42–43.

¹⁴Vt http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/reiman_liina2. Vt ka <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/amatoorsalvestis-liina-reimanist>.

¹⁵Sapphod on tõlkinud Kusta Toom, Ants Oras, Paul Reets, Ellen Niit ja Valmen Hallap, Jaan Kaplinski, Janika Päll, Neeme Näripä ja Carolina Pihelgas, lühemaid tekstinäiteid ka Johannes Semper ja Linda Metslang. Horatiust on seevastu tõlkinud vähemalt 21 inimest.

¹⁶Vt MS, EKLA, Fond 275, M 87; Päevaraamat, 28. aprillil 1925 (Aavik 2014: 285–286). Rudolf Laanese käsikirjaline tõlge 1. ja 2. raamatust (EKLA F 56, M 19) jäi samuti avaldamata, vt EAB 2014.

¹⁷Aavik 1928. Katsetusi järgnes teisigi: 1930. aastal tõlkis August Aivola proosas *Aeneise* 4. laulu, lühemaid katkendeid on tõlkinud Johannes Tiidemann ja Ervin Roos, ning kuigi juba 1962. aastal avaldas Oras *Aeneise* 4. laulu, ilmus tervik alles 1975. aastal. Vergiliuse teistest teostest on tõlkinud katkendeid veel Oras ise (sh ka *Bucolica* tervikuna), Leo Anvelt, Ervin Roos ja Ülo Torpats (nn Vergiliuse epitaafi), Marju Lepajõe (*Georgica*’t) ja hiljuti Marilyn Loomets (katkendeid *Georgica*’st 2024. aastal kaitstud bakalaureusetöös). Vt EAB 2014.

Lill, Maria-Kristiina Lotman, Kai Tafenau, Kristi Viiding, Kaarina Rein jt. Ent nüüd avaldamata tõlgetest.

2. HOMEROSE TÕLKESAAGA I: ESIMESTEST KÄSIKIRJALISTEST KATSETUSTEST JÕGEVERI KÄSIKIRJANI

Üks pikemaid ja vähemalt mõne osalise jaoks kannatusrohkemaid teekondi on olnud Homeroose eeposte eestindamine. Tema *Odiüsseia* puhul kulus arvatavalt 18. sajandi lõpust pärit esimesest katsest, eepose 1. laulu alguse anonüümsest rütmiseeritud tõlkest kuni Annisti täistõlkeni aastal 1963 üle 160 aasta. Esimese *Odiüsseia* tõlkekatkendi saksakeelne pealkiri (*Versuch einer estnischen Übersetzung des ersten Gesangs der Homerischen Odyssee*) võib osutada tõlkija mitte-eesti päritolule, ent selle autorit pole õnnestunud tuvastada.¹⁸ Selle 54 rida mõjuvad kohati proosana, kohati vabavärsina, eriti inversioonirohkema sõnajärje puhul. Ehkki tõlkes näib valitsevat teatud püüdlus kuue rõhulise täistähendusliku sõna poole, ei tahaks seda siiski “heksameetriliseks tõlketooteks” (Miks 1937: 116) lugeda, sest varieeruvus 14–25 silbi pikkustes daktüülis-trohheilistes naisrütmiliste lõppudega värsiridades on liialt suur, nagu juba algusest näha (ortograafia muutmata, tervet katkendit vt Lisast):

- Wõtta öölda mul sedda meest, Musa, kes paljo katsund, kes sagedast
äraeksind, kui Troja, sedda pühha linna, temma ärarikkus,
mitme rahwa linnad näinud ja ammetit ärraõppinnud,
ka merre peäl ni mitto waewalisse süddamekoorma ärrakannud,
5 peastä ommahinge ja ka sõbrade taggasetullemist

¹⁸Vt ERA, ÕES, EK 65, f 141–144. Samas köites eelnevad katkendile Hallistest pärit rahvalaulud ja järgnevad mõned kirjad (vt märkust antud köite kohta Eesti Rahvaluule Arhiivi tulmeraamatust *Üldsisustik ÕES EKÜ EKS Veske SKS*), ent käekirjade erinevuse tõttu saab siin näha vaid kaudset seost. August Miks (1937, vrd 1933) on käsikirja dateerinud 18. sajandi lõppu, ilmselt pidades silmas ortograafiat.

ommetigi ei päästnud ta söbro, et ta kül wapraste katsus,
sest nemmad isse wausid pattude pärrast omma ärrarikkumisse pole
(ERA, ÕES, EK 65, f 141.)

Esimesest tõlkekatsest oli möödas tublisti üle kolmveerand sajandi, kui 1878. aastal mõne *Batrachomyomachia* ja Homerose *Iliase* värssi avaldamisega algust teinud Jaan Bergmann 1889. aastal *Odüsseia* 9. laulu värssstõlke avaldas; järgnesid 12. ja 1.–3. laul, ent 20. sajandi alguses Bergmanni tõlkehoog rauges ja kokku ilmuski temalt vaid viis laulu Homerose *Odüsseiat*, viimane neist juba postuumselt 1916. aastal (vt EAB 2014). Aga et need tõlked on trüki kättesaadavad ja ka piisavalt käsitlemist leidnud (Miks 1937; Lotman 2011, 2012), pöördun kohe järgmise tõlkija juurde.

Jaan Jõgever tundub kaotajana kõigil rinnetel: ta on jäänud mõjuta rahvaluuleuurijana (Jaago 2020), alla keeleuuenduses (Plado 2022), kandnud kaasas tsensoriameti mainet (Jansen 2000; Paatsi 2014) ja vanameelse kuulsust (Aavik 1936). Jõgeveri äärmist mitmekülgust (vt Punga 1985) ja töökust peegeldavad tema päevaraamatud: ta tõusis hommikul vara, õpetas Treffneris, parandas koolitoid, käis hüpoteegipangas tööl, tegeles Eesti Kirjanduse Seltsi ja ajakirja *Eesti Kirjandus* asjadega, andis eratunde, käis jalutamas või seltsiüritustel. Ja peaaegu igal õhtul kell 10 (hilisemal ajal hommikuti kell 8 või 9) istus ta laua taha, et tõlkida mõned värssid *Iliast*.

Jõgever tegeles Homerose *Iliase* tõlkimisega arvatavasti 1912. aasta teisest poolest kuni surmani 1924. aastal. Tema päevikud lubavad seda protsessi dateerida mõnikord päevade ja värsside täpsusega, mõnikord aga on info lünklik, sest nagu Jõgever ise 13. jaanuaril 1924 kirjutab:

Kirjutan siin ainult enda jaoks. Ei usu, et need lehed kuski mujal tarvitusele tuleksid. Siiski, kes võib teada. Vahest hakatakse siit kord ajaloo hallikaid otsima. Tähendan niisugustele, et ma ainult enda jaoks oma silmapilgu meeolusid kirjeldan ja ajaloo hallikaid mujalt tuleb otsida, igatahes mitte siit. Ma ei hooli kunagi, kui täpsed ja erapooletud minu teated on. Olen mõni kord küll kavatsenudki erapooletuid teateid tuua, kuid sellest ei ole harilikult midagi välja tulnud. Asi muutub iga kord ise oma meeolu kirjelduseks (EKLA, F 52, M 4:5).

Nende sõnadega hoiatab Jõgever kõiki, kes tema mahukatest päevikutest eelkõige infot leida soovivad, kuid päevikud ei sisalda siiski ainult meeleolusid. Esimese viite *Iliase* tõlkimisele olen leidnud Jõgeveri päevaraamatu 25. veebruari 1913 sissekandest (EKLA, F 52, M 4:6). Ja kuna juba 15. märtsil on päevaraamatus viide *Iliase* IV laulule, võiks Jõgeveri hilisemat tõlkerütmi (10 värssi päevas) aluseks võttes lugeda tõlkimisaja alguseks 1912. aasta augustit või isegi varasemat aega, kui arvestada, et jõulude paiku ja suviste reiside ajal ei saanud ta alati tõlkimisega tegeleda (minimaalselt võis sellise tempoga kuluda esimese kolme laulu 1950 värsi tõlkimiseks 195 päeva). Tõlkimise lõpuajaks võib siis lugeda 1924. aasta suve või sügist: päevaraamat lõpeb 23. juuniga, ent 4. juunil on ta veel tõlkinud *Iliase* 16. laulu värse 620–630, viide *Iliasele* on ka 6. juunil, ent konkreetsete värsinumbriteta (EKLA, F 52, M 4:6). Niisiis valmisid laulu ülejäänud 237 värssi järgnevatel kuudel.

Kuigi seda üle 10 aasta väldanud protsessi kajastab enamasti vaid lühike märkus: “kell 10 *Ilias*” või “9 *Ilias*” (vastavalt öhtul või hommikul), selgitab Jõgever korra sedagi, miks ta seda teeb:

Teisipäev, 6. august 1913

Natuke haaval seadib ennast jälle igapäevane töö korda. Hommiku seadsin “Eesti Kirjanduse” 9. numbri valmis, parandasin lõplikult oma “Eesti sõnade käänamist ja pööramist” ja viisin ühes teiste käsikirjadega trükikotta. Sealt hüpoteeki. Püha pärast on täna hüpoteek kinni, töötasin seal siiski paar tundi, et aga Wirkhaus ja dr. Koppel, kes ka seal olid, raamatuid tarvitasid, siis jätsin töö pooleli ja tulin koju. Peale lõunat lõpetasin siis hüpoteegi töö, ja, koju tulles, vaatasin “Eesti Kirjandusele” ja Seltsile juuli kuu jooksul sisse tulnud kirjad läbi, jalutasin peale öhtusööki aias pool tundi ja jätkasin siis *Iliase* tõlkimist. Tihti mõtlen, kas see asjata töö ei ole. Tulevad iga sugu kartused. See on ju tuleviku jaoks. Kas on aga Eesti keelel ja Eesti rahval tulevikku? Näpu täis inimesi, kes pealegi üksteist kõigest hingest vihkhavad ja hävitada püüavad. Aga ma pean tunnistama, asi ise huvitab mind ka. Elad otsata kaugel minevikus, kaugel praeguse ilma kärast ja selleks ometi päevast tund aega õigus tarvitada (EKLA, F 52, M 4:7).

Lisaks aatele ja võimalusele argielust minevikku pageda oli tõlkimise ajendiks küllap ka lootus honorarile. 1915. aastal, kui

J. V. Veski oli saanud *Eesti Kirjanduse* toimetajaks (päevikutest on näha, kui rängalt Jõgever ametist lahtisaamist üle elas), toob rahamure ka paar pikemat kommentaari *Iliase* tõlkimise kohta.

14. juulil 1915. Teisipäev

Grünthal tõlgib ka *Iliast*. On Weskele Eesti Kirjanduse jaoks 1:se laulu saatnud. Päris õnnetus. Peavad nüüd kaks inimest ühte ja sedasama tõlkima. Aga mul on juba 5 laulu valmis. Pean nad välja andma, kui ei taha ahju visata. Grünthal nõuab rea pealt kuus kopikat. Minu oma ei trükita igatahes ilma tasutagi ära. Kahju, et raha ei ole. Ei saa midagi parata. Aavik tunneb ennast täielise võidumeheena omas uue keele loomise töös. Hõiskab Postimehes, et ilm vastu kajab. Las hõiskab peale (EKLA, F 52, M 4:9).

17. juulil 1915. Reede

Ilias. Õnnetus päris. Grünthal tõlgib ka *Iliast*. Pakub Eesti Kirjandusele 1. laulu, a 6 kop. rida. Tahab selle tõlkimisega nähtavasti rikkaks päris minna. Mul on 6 laulu tõlgitud. Muidugi ei makseta mulle kopikatki, pean katsuma ise kirjastada (EKLA, F 52, M 4:9).

Kuigi *Iliase* 1. laul ilmus Villem Grünthal-Ridala tõlkes 1917. aastal *Eesti Kirjanduse* 4. numbris, ei loobunud Jõgever tõlkimisest, varasemalt tõlgitud osi järk-järgult ümber töötades. Selle protsessi lõpetas alles tema surm 6. novembril 1924. Jõgeveri värsitehnika prosoodilisi aspekte on põhjalikult analüüsinud nii August Miks kui Maria-Kristiina Lotman (vt Miks 1937; Lotman 2011a, 2011b, 2012), aga küsida võiks ka seda, mida need tõlked meile üldisemalt pakuvad? Kuna Jõgever polnud keeleuundaja, vaid eeldas tasast arengut, on tema keel veel sada aastat hiljem üllatavalt tänapäevane ja loetav, välja arvatud mõned üksikud keelendid:

kaugele trehvaja, magadistuppa, pahlasid (*pro*: harkisid), pähitsa (*pro*: päitsi), metallikuubiste, vaherpuu, ägiselehviija, argtus, pika-riidene, kitsenahases, maanalas, kiirejalune.

Suhteliselt palju esineb tal ka omaaegseid morfoloogilisi või ortograafilisi variante, nt:

kiva, olivad, viisivad (jne), tõeste, kõveste, kergeste (jne), hallikas (*pro*: allikas), ämarus (*pro*: hämarus), päalik, auu (harvem: pealik, au).

Värsitõlke taktikate osas näeme samu võtteid, mida kasutavad teisedki heksameetri tõlkijad, neist populaarseimana lühendamine:

kiirte (< kiirete), pöördrajo, võtaks pöördrajo, kuulda, vääriseks, ilusapõsklase, sõariistad, häbistand, annetand (jne nud-kesksõnades), mõistlist, kunstliselt (jne), kaanestud, kindlustud, ustud, ootmatalt, sünnitud, ambult, nikerdud, lendma, nurmeil, aasul(t), õrnaid, leেকে jne.

Jõgeveri eelistatud sõnarõhuline värsisüsteem toob kaasa massilise daktülikasutuse (nagu ka teistel heksameetri tõlkijatel), ent tal libiseb üsna arvukalt sisse ka trohheilisi värsijalgu nii nn lühikeste kui pikkade järgsilpidega sõnades (vt Lotman 2011, 2012). Kõike seda on varasemad uurijad piisavalt käsitlenud, ent tahaksin siiski tuua *Ilia*se 1. laulu alguse tõlke näitel välja veel ühe süsteemsema tunduva eripära, mis iseloomustab nn trohheiliste värsijalgade esinemist (järgnevais näites on rõhu poolest trohheiliste sõnade järel “!”), värsi keskne tsesuur on märgitud kaldkriipsuga, keskne dierees aga püstkriipsuga):

	Laula, oh jumala tütar, / Achilleus Peleídese viha,	(17 silpi)
	hukkavat, mis tõi Ahaia (?) rahvale tuhanded hädad:	(16 silpi)
	mitmete vaprate vahvaid (!) hingesid Aides'i heites,	(16 silpi)
	mehi (!) endid (!) saates (!) kiskjaile koertele saagiks,	(14 silpi)
5	lindude söödaks. (!) Nõnda / läks Zeusi (!) tahtmine täide	(15 silpi)
	pärast (!) seda kui esimest korda (!) lahkusid vihas	(15 silpi)
	meeste (!) päälük Atreídes / ja jumaline Ahílleus.	(15 silpi)
	Misuke jumal küll ajas / neid mõlemaid lahkuma vihas?	(17 silpi)
	Leto ja Zeusi (!) poeg, / sest (?) pahane kuninga peale,	(15 silpi)
	(Siin ja allpool EKLA, F 51, M 19–20.)	

Juba see lühike katkend näitab, kuidas Jõgever käsitleb heksameetris daktüli (— uu, rõhulisena ´X xx) ja spondeuse (— —, rõhulisena ´X ´X, tihti ka ´X x) vaheldumist. Puhtalt sõnarõhku arvestavas tõlkes tekib kvantiteeriva tõlke aspektist vaadates spondeilist värsijalga täitvaid kahesilbilisi, n-õ trohheilise kujuga sõnu kasutades “viga” (kui lugeda rõhuta järgsilp nõrgaks, s.t lühikesele silbile vastavaks), mille eest on nii Jõgever kui ka Öpik hurjutada saanud. Jälgides paiku, kuhu need (näidetes alla joonitud) sõnad satuvad, näeme, et sageli asuvad trohheilisteks loeta-

vad sõnad või sõnaosad positsioonides, mis jäävad prosoodiliste üksuste sisse, kas lausa keset sõna (“juma-line”) või siis keset nimisõnafraasi või muidu tihedalt kokkukuuluvate sõnade vahele (“vahvaid hingesid”, “mehi endid”, “Zeusi tahtmine”, “pärast seda kui”, “meeste päalik”, “Zeusi poeg”).¹⁹ Trohheilised sõnad võivad esineda ka niinimetatud lõpueelseis positsioonides, näiteks lause lõpul (“lindude söödaks”) või kõrvallause (ja ühtlasi ka tsesuuri) eel:

mehi (!) endid (!) saates (!) / kiskjaile koertele saagiks,

Trohheiliselt lonkavana on arvustajaile tundunud ka kvantiteeti arvestavais tõlkeis spondeiliseks loetav 3. värsijalg (“poeg, sest”).²⁰ Vaid ühes kohas (“esimest korda (!) lahkusid”) satub trohheilne sõna verbifraasi, aga ka siin tundub, et need sõnad tuleb lugeda rõhutusega kokku, ilma pausita. Üks värsitehniline etteheide, mida talle on esitatud, ongi värsi keskse tsesuuri kadu ning sõnapiiride ja värsijala piiride liigne kokkulangemine, mis tekitab raiuva rütmi. Sellest aitab aga vabaneda, kui vältida lugemisel liigset skandeerimist. Ka järgnevates värssides on rõhkude poolest trohheiliste sõnade esinemisel näha sarnast süsteemsust:

10	Tõstis ta <u>kurja (!) haiguse</u> laagris, ja mehed said hukka,	(16 silpi)
	sest et Atréides ta <u>preestrit (!) Khrüsest (!)</u> häbistand oli.	(15 silpi)
	<u>Kiirte (!) laevade laagrisse</u> oli (!) ilmunud Khrüses,	(15 silpi)
	<u>tütre (!) päästmiseks</u> tuues (!) lõpmata lunastushinda,	(15 silpi)
	<u>kuldsel (!) kepil Apólllo, (!) kaugele trehvaja sidet</u>	(15 silpi)
15	ameti märgina kandes, / ja palus (?) Ahaia (?) rahvast,	(16 silpi)
	aga veel rohkem (!) kahte Atréidest, rahvaste vürsti:	(16 silpi)

¹⁹“Ahhaia rahva” puhul pole selge, kuhu on Jõgever soovinud sõna-rõhku asetada, sest värsis esineb see tal tihti rõhuga esimesel silbil, aga päris sageli ka rõhuga 2. silbil, kusjuures mõnikord (nagu ülaltoodud näites, *Ilias* 1.2) pole võimalik vahet teha, kummaga tegemist (kuigi antud juhul tundub mulle loomulikum lugeda seda rõhuga 2. silbil).

²⁰Kuid trohheilise kujuga 3. värsijalg on võimalik ka Homerose eepostes, märgina eepilise värsi algsest kahekoolonilisest kujust, ehkki antiigi filoloogid lugesid seda veaks ja üritasid selliseid, *lagaroi*’ks nimetatud värse parandada, vt Steinrück 2005.

Ka siin esineb trohheus enim nimisõnafaasis (“kurja haiguse”, “kuldsele kepil”, “kiirte laevade”, “tütre päästmiseks”, võib-olla ka “Ahaia rahvast”). Näeme seda isegi puhkudel, kus Jõgeveril olnuks võimalik kasutada daktülit (kiirete > kiirte).²¹ Veel esineb trohheus verbifraasis abiverbi järel (“oli ilmunud”) või sihitise ja verbi vahel (“tuues lõpmata lunastushinda”, ehk ka “palus Ahaia rahvast”), kusjuures eelviimases näites võib olla tegemist ka tsesuurielse positsiooniga, nagu ka paaris nimisõnafaasis (“Apollo, kaugele trehvaja”, “preestrit Khrüsest”). Vaid ühes kohas (“aga veel rohkem (!) kahte Atreidest”) tundub, et tegemist on sooviga tõsta esile rõhutust (“veel rohkem kahte”).

Järgmises näites saame näha ridamisi 17-silbilisi (nn täisdataktülseid) värsse, millega väljendatakse Agamemnoni raevu preester Chryseese soovi üle oma tütar tagasi saada.

	“Oh (!) Atreidesed, nagu / ka teised (!) Ahaia mehed.	(15 silpi)
	Määraku jumalad, kellel / Ol' ümpuse harjal on kodu,	(17 silpi)
	teile (!) võita Priamose l linna ja pöördä siis koju:	(16 silpi)
20	Lubage vabaks mu tütar / ja võtke (!) lunastushinda,	(16 silpi)
	kartes (!) Zeusi (!) kaugeletrhvajat poega Apollot.”	(15 silpi)
	Kõik ahailased kuulasid l siin (!) nüüd kiites ta kõnet,	(16 silpi)
	tahtsid auustada preestrit / ja võtta talt hiilgavat hinda,	(17 silpi)
	Kuid Agamémnon Atreidesel l üksi ei olnud see armas.	(17 silpi)
25	Häbiga saatis ta minema l preestri (!), kõneldes nõnda:	(16 silpi)
	“Hoiä sa, vanamees, et ma / sind laevade juures ei silma,	(17 silpi)
	Praegu siin kauemalt viibides, l ega (!) tagasi tulles.	(16 silpi)
	Muidu ei äita sind ametikepp ega jumalik side.	(17 silpi)
	Tütart ei vabasta mina, / vaid senni kui vanadus jõuab,	(17 silpi)
30	peab ta mu kodu (!) Argoses, [puudev värsijalg] isamaalt kangel,	(13 silpi)
	telgedel kuduma kangast / ja minuga jagama voodit.	(17 silpi)
	ära mind ärita, mine, / et koju veel pääseksid tervelt.”	(17 silpi)
	Nõnda ta ütles ja kartlikult l vanake täitis ta käsku.	(17 silpi)

Niinimetatud trohheilised värsijalad tekivad siin samuti väikefraaside keskele (“teile võita”, “võtke lunastushinda”, “siin

²¹Daktüli annaks “Apolloni”, ent Jõgever kasutab läbivalt roomapä-rast nimekuju. Vt ka nt värs 94: “vaid et tema preestrit teotand (*pro*: teotanud) on Agamemnon”.

nüüd”, võib-olla ka “teised Ahaia”), aga ka kohtadesse, kus intonatsiooniga saab rõhutust esile tuua, nagu pikas verbi ja nimi-sõnafaasi ühendis (“kartes (!) Zeusi (!) kaugeletrahvajat poega Apollot”). Paaris kohas näeme (“saatis ta minema preestri, kõneldes” ja “viibides, ega tagasi tulles”) trohheilisi sõnu pausieelses positsioonis, kuigi neist oleks võimalik kergesti daktüleid teha (Annistil näeksime siin ilmselt -gi-liidet või mõnd lühikest täitesõna nagu “ka”).

Nagu hiljem Lõo, Öpik ja Annist, kasutab ka Jõgever alliteratsiooni kombinatsioonis muude kõlakordustega. Suulisele luulele omane sarnaste häälikute kuhjumine (kõik rasvases kirjas) võib osutada sellele, et Jõgever oma tõlget ka kõrvaga testis või vähemalt vaimus kuulis:

- 50 Esmalt tabas ta eeslid ja kärmejalaseid koeri,
siis aga meeste poole sihtis ta surmava noole,
tabas — ja tihedail tuleriitadel surnud lõid loitma.

Koroonaaial valmis ühistöös Tartu ülikooli tudengitega Transkribuse (vt <https://readcoop.org/>) keskkonnas ka terve Jõgeveri *Iliase* transkriptsioon, mis nüüd ootab viimast kontrolli ja ülelugemist, et saada lugejatele avalikult kättesaadavaks. Siis valmis ka Jõgeveri käekirja testmudel Transkribuse jaoks, millega soovijail on võimalik ehk hõlpsamini veel midagi Jõgeveri käsikirjast avalikkuse ette tuua. Kuigi trükkis välja anda ei ole seda tõlget ehk otstarbekas, on elektroonilise väljaandena võimalik see tõlge siiski lugejani tuua.

3. HOMEROSE TÕLKESAAGA II: JÕGEVERI *ILIASEST* LÕO *ILIASENI*

Aastail 1926–1927, mõned aastad pärast Jõgeveri surma ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastuselt Tadeusz Zieliński *Vana-kreeka kirjandus*, mis sisaldas Linda Metslangi tõlkes ka üksikuid Homeroose värsside näiteid, August Miks (1933, 1937) ning Ervin Roos (1938a) uurisid võimalusi Eesti (tõlke)luules kvantiteerivat värsisüsteemi rakendada. Esimene täismahuline kvantiteerivas heksameetris Homeroose tõlkekatsetus pärineb Jaan Lõolt, kel-

le jaoks oli tõlkimine ilmselt kõrvaltegevus juristitöö ja enda luulekatsetuste kõrval (vt Paukson 1939a, 1939b). Loodetavasti on peagi taas täismahus kättesaadav ka EKLA arhiivis oleva Lõo tõlke tervikteksti transkriptsioon Maria-Kristiina Lotmanilt, hetkel võib tema Eesti värssi keskkonna konkordantsist otsida tervikvärssse koos viitega värssitüübile.²² Lõo tutvustamisel on Maria-Kristiina Lotman teinud ära tänuväärse töö, püüdes tutvustada selle tõepoolest keerukaid ülesehituspõhimõtteid ning ühtlasi andes ka hinnangu:

Lõo kujundatud heksameeter on üks kõige kummalisemaid vorme, milles antiikvärssi eestindatud on. [...] Et aga sellise värssi struktuuri on lugejal ilma Lõo reegleid tundmata raske tajuda, teisalt ka tõlke kaheldava esteetilise väärtuse tõttu ei leidnud tema uuendused järgijaid ning teatud mõttes jääb Lõo heksameeter ainukordseks eksperimendiks (Lotman 2012: 58).

Milline siis on see kaheldava esteetilise väärtusega ja kummaline Lõo värss, kümnekonna aastase töö vilj?²³ Ilmselt oli see vajalik etapp, et jõuda “Jaan Lõo kohmakast vältelis-silbilisest värssist Ain Kaalepi rafineeritud vältelis-rõhulis-silbiliste vormideni” (Lotman 2012: 58). Värsside kohmakust võib hinnata lugeja ise (esile toodud on vaid allitereeruvate algustega sõnad, ehkki kõlakordusi on rohkem), näide on taas *Iliase* 1. laulu algusest:

- Laul* jumaltar sa vihast Peleuspoja *loo* Akhileusi,
hukutavast, mis tõi valu *musttuhat* Akhaia *meestel*,
jõulisi, mis lähetas Aisile hulgali hingi
sangrite *endida* neid *esemeks* tegi kiskuda koertel,
5 söödaks kullide raisa, nii et tahe täitusi Zeusi,
sest alates juba kui esiteks tülis läksivad lahku

²²Oodatavasti aadressidelt <https://verse.ee/> ja <https://antiik.ut.ee/antiigiveeb/homeros/>.

²³August Miksi artikkel (Miks 1937) on ümber töötatud versioon Akadeemilise Kirjandusühingu koosolekul peetud ettekandest (30. aprillil 1933), mille ülevaade ilmus 3. mail 1933 *Postimehes* (Miks 1933). Kuna ülevaates ei mainita Jaan Lõo tõlget (küll aga teisi Homerose tõlkijaid), võib eeldada, et Miksi dateering Lõo tõlke kohta “10-aastase töö vilj” ja et “käsikirjast on pool trükivalmis” (1937: 117, 162) viitab 1937. aasta seisule ja et Lõo alustas tõlkimist 1927. aasta paiku.

Atreusi poeg, ülem meeste ja mees, soost Zeusi, Akhilleus.

Kes jumalaist ajas neid mõlemaid tülis sõitlema ükstõist?

Zeusi ja Leto poeg, see kes *kunigal* vihas *kurjus*,

- 10 *õelada* kes tõbe väes *õhutas*, et *hukkusid* *hulgad*,
sest et Atreusi poeg Khrysest oli solvanud preestrit.
Kiirete laevade juure akhailasil *too* oli *tulnud*,
tütar et vabaks osta, ta tõi luna lõpmata kaasa;

- pärja ta käes omal hoidis Apolloni, kaugeletapva,
15 otsas *kuldise* sau, palus palvel akhailasi *kõiki*,
Atreusi poegada *kaht* enamat, olid *kes* juhid rahva:
“Atreusi, mul pojad, muudki akhailased hääs varus säärete,
teil jumalad, asu kellil Olympose on kojas, andku
rikkuda linn Priamose ja siis koju saabuda hästi;
20 *armas* mul vabaks *andke* te laps, luna *siin*, seda *võtke*;
peljake poega te Zeusi Apolloni, kaugeletapvat.”

Sääl seda hääks *siis* tõised akhailased *kõik* nemad *kiitsid*,
preestrit *karta*, ta *käest* lunahind mis hiilgene võtta;
ent pojalt *Atreusi* see *Agamemnonil* meelt pidi polnud,

- 25 *kurjalt* kes teda säält *kihutas*, *kõva* tal *käsu* andis:
“Juures laevade et vanamees sind kaardsete kohtaks,
pikalt nüüd *ei* viivitamas, *ei* tulnuda hiljem;
tõest ei kaitseda sau, *jumala* enam pärj sinu *jaksa*.
Ei *vabaks* anna su last, vanadus varem tal tuleb kätte
30 Argoses, *kus* mu palast; isamaast *oma* *kaugella* olles
kangast *säeb* *tema sääl*, *magama* tuleb ta *minu* voodi.
mind ära ärrita, käi *minema*; et tervena pääsed.”
Nii sõnas, kartma ka lõi vanamees ning *käsku* ta kuulas;

(Lõo, EKLA, Fond 84, M 2:1, vrd verse.ee.)

Selles tõlkes (nii toodud näites kui järgnevais värssides) näeme ka teistele eesti tõlgetele omast alliteratsiooni- ja assonantsirikkust ning ohtrat lühendamist:

“sagedad”, “õlgul”, “kurjuva”, “künnemal”, “jumaltar”, “dana-laste”.

Värsitäiteks võib lugeda pikendatud vorme:

“kaalusi”, “kuulasi” (*pro* < “kaalus”, “kuulas”), “jumalas”, “õelada”.

Leiame ka murdepäraseid vorme (“olivad”, “tulnuvad”, “leid-sivad” ja teised keskmurde pikad mitmuse kolmas minevikus) ning isegi tagaeitust (“ütle ja meel midagi salaku’i”). Samuti kasutab Lõo julgelt le-liidet, näiteks “uhklema” või “kõnetlema”, ja omapäraseid lauselühendeid, võib-olla värsi parema voolavuse nimel: “mõelduda”. Murdesõnalised on tal “vihakilv” ja “kilvuma”, kuid esineb ka mõistatuslikke fraase, nagu näiteks “öösar-nata saabuma näkkus” (“näis saabuvat ööle sarnasena”). Vormeliste tõlgete puhul torkavad silma kenad leiud nagu “lausuda võtma”, “merdvaguvast” (laevade kohta) jne.

Lõo luule mõistmist raskendavad inversioonid sõnajärjes on kardetavasti ühelt poolt pärit probleemidest värsistamisel, teisalt aga ehk ka püüust aimata järele kreeka luulekeele proosaga võrreldes “segipaisatud” sõnajärge ja eepilise keele niinimetatud lisavat stiili,²⁴ milles igas järgnevas värsis (või poolvärsis) eel-nule pidevalt uusi elemente lisatakse:

1.103 ütlenud ei sõna veel kunagi sina head ega täitnud.

1.50 peljake poega te Zeusi Apolloni, kaugeletapvat

Toodud näites põhisõnale järgnev täiend on Lõol sage ja võib esineda isegi liitsõnades, vt 1.5:

söödaks kullide raisa, nii et tahe täitusi Zeusi (*Ilias* 1.5).

ja

Eemale mees vana minnes Apolloni poole ta palju
valduri ohkas; poeg ilujuuksise kes oli Leto (*Ilias* 1.35–36).

Kui aga kreeka keele puhul on niisugune sõnajärg sage ja loomulik (“ümberpööratuna” võib ta paista vaid sellega harjumatu le-uurijale või hilisema proosa normidega harjunutele, vt Devine, Stephens 2000), siis Lõo tõlget lugedes adume selgelt, kui võrd vabam on kreeka keele sõnajärg eesti keelega võrreldes. Kooli kohustuslikuks lugemisvaraks ei tahaks neil põhjustel Lõo tõlget pakkuma hakata, aga kirjakeele rikastamiseks ja keele kummalis-te käändude nautimiseks leiab siit näiteid küllaga.

²⁴Vt Miks 1937; nn reastavast stiilist Fränkel 1955: 51 jj.

4. HOMEROSE TÕLKESAAGA III: ANNA ÖPIKU KATSUMUSED

1938. aastal ilmus Ervin Roosilt käsitlus eesti kvantiteerivast heksameetrist (Roos 1938a), mis arendas August Miksi kvantiteeriva tõlke käsitluses esiletoodut tunduvalt edasi. Samal aastal ilmus Varraku kirjastuses aga ka Homeroose *Odüsseia* 1.–12. laulu tõlge Anna Öpikult²⁵, mis tuli kirjandusringkondadele (kuhu Öpik ei kuulunud) ilmselt üllatusena, sest vaid aasta varem oli Miks kirjutanud:

Peale Bergmanni pole meil teisi “Odysseia” tõlkekatsetajaid, välja arvatud Linda Metslangi pisiüritused tekstinäidetes (Miks 1937: 117).

Miksi jaoks olematu Öpiku *Odüsseia* sai hävitava hinnangu Ervin Roosilt (1938b). See olevat vähem poeetiline, hoogne ja kõrgelennuline võrreldes Bergmanniga (kuigi originaalilähedasem ja täpsem), Öpikul puuduvat vahendid poeetilise väärtuse edasiandmiseks ja meeolelu loomiseks, tõlge jääb matiks ja jõuetuks, sõnade valik on kohati lubamatult lohakas ja tõlkija näib olevat arvamusel, et heksameeter on värss, mille iga värsijalgale võib täita suvaliste kahe- või kolmesilbiliste sõnadega. Viidates omaenda monograafiale leiab Roos, et seni, kui eesti kirjanikud ja tõlkijad ei oska või võta vaevaks koostada isegi mõõdukalt kvantiteerivaid heksameetreid, ei maksa unistada Homeroose eepose värsstõlkeist ja parem oleks tõlkida need selgesse proosas, mis oleks õigem ja ausam. Kokkuvõttes sedastab ta, et kui antiiksuse sisulise tutvustamisega on osutatud eesti rahvale küll teatud teene, siis Homeroose poeesia värsiilust või luulelisest väärtusest osa saada soovijad võivad saada ränga pettumuse osaliseks.

Roosi retsensiooni võib lugeda eesti kvantiteeriva värsisõja alguspauguks, mille lõppu ei paista, kuigi tänapäeval kipuvad tule alla sattuma pigem need, kes selles stiilis katsetada söandavad.²⁶

²⁵Öpik 1938a. Tema kohta vt Velliste 2017b: 536–538; käsitlusi: Lotman 2011, 2012.

²⁶Näiteks Ivo Voldi ja Märt Väljataga mõne aasta tagune poleemika Facebookis.

Anna Öpik vastas Roosile vapralt, tuues mõne konkreetse tõlkevaste kaitsmise kõrval välja ka enda eesmärgid ja peasihid: tõlke täpsuse ja kerge loetavuse (Öpik 1938b). Muu hulgas küsib ta ka seda, kas arvustuse põhjuseks ei olnud mitte asjaolu, et ta oli julgenud astuda teise tõlkija marjamaale, viidates ajakirjanduses avaldatud väidetele, et Roos tõlkivat ise *Odüsseiat* või vähemalt selle 1. laulu. Võib-olla Roosi arvustuse põhjal (et proosas tõlkimine oleks selgem ja ausam) osutab Öpik võimalusele, et Roosi kavandatav tõlge on proosas ning leiab, et pole midagi halba erinevate tõlgete olemasolus.

Roosi võimalikust proosatõlkest ei ole midagi teada, ent 1941. aastal ilmus tema sulest *Odüsseia* sisuline, kunstikriitiline ja tekkelooline analüüs (Roos 1941). Raamatu lõpus mainib Roos mitmeid *Odüsseia* tõlkeid, tuues esile Žukovski venekeelse, Schefferi saksakeelse ja eriti Mannise soomekeelsed tõlked. Eesti kohta sedastab ta vaid, et ta on jäänud teistest maadest kaugemale maha, kuna meil pole isegi kummagi eepose täit tõlget (tagantjärele teadmise järgi pole see väide õige, sest Öpiku *Odüsseia* 2. poole käsikiri oli siis juba kirjastuses toimetamisel).²⁷ Nii Bergmanni kui Öpiku puhul nimetab ta vaid tõlgete vormilist küündimatust (Roos 1941: 100–101).

Arvestades asjaolu, et Ervin Roos on kirjutanud monograafia eesti kvantiteerivast heksameetrist, esineb tema *Odüsseia*-käsitluses üllatavalt vähe värssi tõlgitud tekstinäiteid, sealt õnnestus leida vaid mõned heksameetrid *Odüsseia* 4. laulust, v 155–156:

Siis aga Nestori poeg Peisistratos lausudes kostis:

Zeusist kaitstud Atriid Menelaos sa võimlaste pealik (samas: 79).

Lisaks on Roos teose ülevaatesse põiminud mõned kvantiteerivaist heksameetreist pärit fraasid (sealhulgas veel üks terviklik heksameeter), kus Odysseus “voogudest uhitud” Ithakat leinab, viibides “üha leina ja kurbuse kütkes” Kirke lossis, kus ta “oivalist lihagi sõi ning maitsvat rüüpas ka veini”, jätmata veel “juma-

²⁷Vt EKLA Fond 56, M 113 (dateeritud 1941. aastaga). On võimalik, et Roos ei olnud sellest teadlik või (tõenäolisemalt) pidas silmas ainult avaldatud tõlkeid, sest mainimata on jäänud ka Lõo *Ilias*.

lanna kaunima sāngi” (samas: 53). Enamasti on aga Roosi toodud tsitaadid jātetud proosasse.²⁸

Nagu ōeldud, valmis Anna Ōpikul terve *Odūsseia* tõlge juba enne suure sõja algust. EKLA-s on alles *Odūsseia* 2. poole toimetajamārkustega käsikiri,²⁹ ent see jāi avaldamata. Põhjuseks vōis olla saabunud vōimuvahetus vōi sõda, vōi kirjastamispõhimōtted, millele August Miks osutas oma artiklis:

Eriti põhimōtete kohta tuleb langetada kaaluvaid otsustusi, enne kui tohib trūkki lasta teoseid, mis ettenāhtavalt jāāvad meie tuuoludes ainukesteks kindlasti poole sajandi jooksul (Miks 1937: 109).

Usutavasti on EKLA fondidest vōimalik leida veel rohkem info-killukesi, mis nāitavad kirjandusringkondade reaktsioone Ōpiku *Odūsseiale*. Sellest tõlkest on tegelikult kaks varianti: varasemad on trūkis ilmunud 1. osa ning 2. osa toimetajamārkustega käsikiri.³⁰ Lisaks on aga olemas ka puhas käsikiri terviktõlkest, mille Ōpik pārast sõda vendade ōhutusel ūmber kirjutas ja mis on praegu samuti EKLA arhiivis Tartus. Ōpiku *Odūsseiat* tervikuna vālja anda soovijal tuleb niisiis kōigepealt otsustada, kummast variantist lāhtuda. Tutvustuseks toon āra viimasest 13. laulu alguse:

Nōnda rāakis Odysseus ja kōik jāid sõnatuks, vaikseks,
haaratud juttude vōlust kuninga varjukas saalis.

Kuid Alk'inoos viimaks vastas, lausudes nōnda:

“Et, Odysseus, su jalg mu kōrge rooviga maja

- 5 pronksist lāvele astus, loodangi siis, et sind siia
eksisōit enam ei too, kuigi seni sind õnnetus seiras.

²⁸Nt Roos 1941: 59, 60, 63, 64, 70, 85, 86, kusjuures proosas on isegi vārsimōõdu ja rūtmi nāited, *Odūsseia* 11.598 “jālle siis tasandikule veeres hābematu kivi” ja 15.334 tēisspondeiline “leivast ja lihast ning viinast on koormatud” (samas: 75) ning kōlamaalinguid kujutav 9.71 “kolmiti ja neliti lōhestas tuule vōim” (samas: 77).

²⁹EKLA, Fond 56, M 113 Homeros, *Odūsseia*. XIII–XXIV laul [tlk A. Koškina]. Masinakirjas käsikiri toimetaja mārkustega (E. Koppel) ja tõlkija vastustega koos kirjastuse “Teaduslik kirjastus” (mis jātkas pārast “Looduse” natsionaliseerimist selle tōd, vt Annus 2010: 12) kaas-kirjaga kirjastusele “Ilukirjandus ja kunst”.

³⁰EKLA, Fond 56, M 113, vt eelmist mārkust.

- Teid aga, nõunikud, käsin ning igäühele teatan,
niipalju kui teid on, kel alati au on mu saalis
juua helkivat veini, kuulates lauliku leelut:
- 10 küllalt on võõra jaoks juba kaunilt häilitud kirstus
riideid, osavalt voolitud kulda, sealgi on muud kõik
kingid, mida faiaakide nõunikud siia on toonud.
Nüüd talle kinkigem veel igäüks suur katel ja kolmjalg,
hiljem korjame rahvalt makse kulude katteks,
- 15 sest üheainsale koormaks oleksid tasuta kingid.”
Nõnda Alk´inoos rääkis, ta nõu aga kõigile meeldis,
seepeal puhkama läks igäüks oma kodusse jälle.
Kui aga varane ilmus roosisõrmine Eos,
laevale läks igäüks ning viis sinna tugevat pronksi.
- 20 Võimas Alk´inoos ise nobedalt talitis laeval,
hoolikalt pinkide alla kinke paigale pannes,
et nad ühtki ei segaks sõidul kiiresti sõuda.
Siis aga kunigamajja nad läksid, kus sööming neid ootas,
sest nende eest oli tapnud veise Alk´inoos võimas
- 25 tumedapilvise Zeusi auks, kes valitseb kõike.

(EKLA, Fond 375, M 11:1.)

Pärast sõda soovis Öpik *Odüsseiat* avaldada kõigepealt Rootsis, siis Ühendriikides. Vennad, kel ei olnud pagulusse minnes oma eksemplari kaasas, pöördusid Anna poole palvega mõni eksemplar saata, ning nii alustaski ta selle ümberkirjutamist ja osade kaupade vendadele saatmist. Ent avaldamislootused, mida kirjavahetuses mitmel korral arutati, kustusid peagi.

Ernst Annale 22. märtsil 1948:

Sain nüüd kätte tervena “Odüsseia” II. Mis ma sellega teen, eks näe. Sinu “Orto” kirjastuse plaanide suhtes olen praegusel hetkel skeptiline, kuid proovida ju võiks. Võib-olla saan mina hiljem selles asjas midagi ära teha.³¹ Sinu käsikiri on aga minu käes mitte ainult isikliku huvi rahuldamiseks, vaid sellest saab võib-olla ükskord tulevikus ka teisiti asjad. Juba on hea, et see kahes käes olemas on (Velliste 2017a: 86).

³¹Võib-olla pidas ta silmas Balti ülikooli juures avaldamist, millele kirjavahetuses korra varem viidatakse.

7. aprillil 1950 Ernst Annale:

Mis puutub sinu läbirääkimistesse Ameerika onudega “Odüsseia” ja “Iliase” trükkimise kohta, siis võib ju õnne soovida, olgugi et ma tagajärgedesse palju ei usu. Raha on vähe ja “asjatundjad” kadedad nagu ennegi. Publik on ju praegu tuim ja üleküllastatud (ostuvõime poolest) olemasolevate Rootsi ja Saksa kirjastustega. Pealegi, trükki laskmine nõuab mitmekülgset ja hoosat viilimist nagu “Odüsseia” I osaga omal ajal kooperatiivselt tegime. Nimelt keeleline ala nõuab kõrvalseisjate kriitilist silma (mitte küll E. Roosi kõõrdsilma). Mina küll soovitaksin sul kõigepealt “Ilias” lõpetada kasvõi omenda jaoks, inimene on ju lõpuks ise maailma mõõt ja publiku olemasolu on teisejärgulise tähtsusega (samas: 210).

Kirjadest ilmneb taas, et tõlkimise esmane ajend on soov ennast arendada, ent avaldamise motivaatoriks oli kindlasti ka soov raha teenida. Ilumist võis takistada nii asjaolu, et tõlge ei olnud veel lõpuni viimistletud (nagu vihjab Ernst oma kirjas) kui seegi, et Anna ei kuulunud “tsunfti”.

Oskar Öpik vend Arminile (Ernsti astronoomiaalase artikli kohta) 19.9.1952:

Palusin Ernsti mulle teatada asjatundjate reaktsioonidest — ega teda selles asjas ikkagi ei saa surnuks vaikida nagu Eestis muusikatsunfti rahvas tegi tema kompositsioonidega ja kirjatsunfti rahvas Anna “Odüsseiaga” (samas: 283).

Oskar Öpik Annale ja Ernstile 14. juulil 1954 (oma mälestuste kohta):

Aina trööstina konstateerin, et see keel, missugust mina tarvitan (kuigi vigadega), on ikka seesama keel, missugust meie ajalehed tarvitasid ja 99,99% rahvast kõneles, ja et need eesti keeleteadlased, kes muuseas sinu “Odüsseiat” ja Sind ise kirjanikuna tunnistasid ei tahnud, on sellised fanaatilised tsunftivaimuga inimesed, kes käivad põhimõtete järele: miks teha asja lihtsalt, kui võib teha keeruliselt? (samas: 310).

Öpikute perekonna veendumus, et Anna tõlge tõugati ära peamiselt seetõttu, et ta ei kuulunud kirjandusringkondadesse ehk tsunfti, võib vähemalt osalt paika pidada. Sarnaseid meeoleolusid peegeldavad ka Jõgeveri päevaraamatud, kes tundis end Eesti Kirjanduse Seltsis kõrvalejätuna. Ent lisaks *Odüsseiale* oli Öpik alus-

tanud ka *Iliase* tõlkimist. Selle käsikirja puhtandist leiame tema märkusi mõnede laulude tõlkimise ajale juba 1941. aastal ja laulude ümberkirjutamise aegadele 1948. aastal, võimalik, et ta oli alustanud sellega juba varem.³² Ent kuigi vennad teda innustasid ja käsikirja kommenteerisid, ei lõpetanud Öpik *Iliast*. Võimalik, et *Odüsseia* avaldamislootuse kadumise järel hävis Anna Öpikul ka ind uuesti kätte võtta *Iliase* tõlget, mida valmis kummalise kokkusattumise toel samuti 16 laulu nagu Jõgeveril. Toon siin ära Öpiku *Iliase* 1. laulu alguse:

- Raevu laula, oh Muus, Achilleuse, Peleuse poja
hirmsat, milline tõi ahhailasil' lõpmatut vaeva,
vaprate kangelasmeeste hingi hulgana saatis
Hadese juurde ja neid oli endid saagina heitnud
5 koerte ja lindude ette — nii Zeusi tahtmine sündis,
kui juba alanud kord olid vaenu ja sattunud riidu
väejuht Atreuse poeg ja jumalavõrdne Achilleus.
Kes aga taevaste seast neid ässitas algama riidu?
Leto ja Zeusi poeg, kes pahane kuninga peale,
10 kurja katkuga lõi tema väge, et hukkusid rahvad,
sest et Atreuse poeg oli Chrysest teotanud, preestrit.
See oli tulnud ahhailaste kiirete laevade juurde
vangistet tütre eest tasu pakkudes suurt, mis tal kaasas,
käes Apolloni pärg, kelle nooled tabavad kaugelt,
15 preestri kuldsaua peal ja palus ahhailasi kõiki,

³²*Iliase* 12. laulu käsikirja lõpus on osutus selle ümberkirjutamise ajale 21. aprillil 1948 (arvatavasti — nagu on märgitud mõne teise laulu juurde — Münchenis, kus Öpik sellal elas, vt ka Velliste 2017b: 538), lisatud on ka märkus: “See laul tõlgitud Tallinnas 26. VII 1941 – 22. VI 42.” EKLA, Fond 375, M 10:1, lk 152. 13. laulu käsikirja lõpus on märkus: “Read 1–98 Haapse-Tallinn 1943 [Haapses oli Öpikute perekonna suvekodu], lõpetatud Dachaus, punases laagris [kuhu Öpik oli ümberasujana ajutiselt paigutatud, kuigi veel samal kuul lahkus ta sealt Münchenisse], 3. VI 45”, vt EKLA, Fond 375, M 10:1, lk 167. 14. laulu lõpus on märkus: “Dachau, 4. VI 45, München 25. VI 45’ (samas: 177) ja 16. laulu alguses on märkus: 1–355 28. II – 7. VII 48 ja 355–867 6. X – 8. XI 48 (samas: 193). Kuna kahjuks rohkem viiteid eri laulude tõlkimisaegadele käsikirjas ei ole, peab tõlkimise algusaja jätma lahtiseks, lõpetamise aega aga saab dateerida 1948. a novembriga.

eriti Atreuse mõlemaid poegi, rahvaste juhte:

“Atreuse pojad ja kõik ahhailased säärukuis kauneis,
andku teil’ jumalad nüüd, kel majad Olümpose harjul,
võita Priamose linna ja õnnega pääseda koju.

- 20 Kuid laske vabaks mu laos, luna kaunis võtke te vastu
austades Zeusi poega Apolloni, kes tabab kaugelt.”

Seal seda kiitsidki heaks kõik teised ahhailased, hüüdes
preestrit et austama peaks, luna hiilgav et võetaks ka vastu,
ent Agamemnon Atriid oma südames seda ei tahtnud,

- 25 vaid teda kurjasti sealt ajas ära ja kõneles karmilt:

“Hoidu, et sind mina, rauk, siin õõnsate laevade juures
liikumas enam ei näeks — ei nüüd ega pärastki mitte,
muidu ei avita sind Apolloni pärg ega kuldsau.

Tütart ei vabasta mina, ta närbugu aastate kätte

- 30 kaugel isade maalt, meie majas Argose rajal,
rühkides telgede ees ning jagades minuga sängi.

Kuid ära ärrita mind, vaid mine, ehk tervena pääsed!”

Nõnda ta rääkis ja rauk teda kartis ja täitiski käsu.

(EKLA, Fond 375, M 10:1.)

Mida pakub meile Öpiku tõlge? Keelelise uuenduslikkuse poolest on ta julgem kui Jõgever, näeme sageli tet-vorme (“vangistet”, “toovutet”), arvatavasti värsimõõdu pärast on kasutusel daktülsed vormid (“rahvaka”, “palvleja”, “säärikuis” (säärekaitsmeis), “avita”), näeme ka isiklikke eelistusi (“lembama”). *Iliase* puhul jääb mulje, et Öpik üritas säilitada tõlkes vormelid (mille ebajärjekindlat tõlkimist heitis talle ette Roos), mis on tõlkija jaoks üsna raske ülesanne (isegi Annist ei taotle seda järjekindlalt). Igal juhul on tuline kahju, et need Öpiku tõlked on jäänud vaid arhiivi. Loodetavasti õnnestub ka need peatselt avalikkusele kättesaadavaks teha.

Kodumaal jätkus teekond Homeroose tõlgete poole. Antiikkirjanduse õpetamiseks mõeldud katkeid ilmus Johannes Sem-

perilt³³ ja Uku Masingult,³⁴ ülikooli tudengite seas levisid arvatavasti klassikaliste filoloogide jaoks mõeldud õppeotstarbelised osalised proosatõlked *Iliasest* ja *Odiüsseiast*,³⁵ August Annisti ja Karl Reitavi jupphaaval 1951. aastast alates ilmuma hakanud tõlked jõudsid tervikuna trükki vastavalt 1960. (*Ilias*) ja 1963. (*Odiüsseia*) aastal.³⁶

Ent mida öelda kokkuvõtteks? Homeroose tõlkimine kipub olema asjaarmastajate (rõhuga armastusel) rida: keelemees Jõgever, iseõppijast Öpik, advokaat Lõo. Avaldamiseni on jõudnud osalt pastor Bergmann ja poeet Grünthal-Ridala, tervikuna vaid folkloorist ja kogenud tõlkija August Annist. Mis on nende raamatute varem sündimata jäämise põhjuseks? Neid võib olla erinevaid: huvide muutumine (Bergmann, Ridala) või surm (Jõgever), aga ka avaldamisvõimaluste puudumine. Jõgever ja Öpik soovisid kindlasti oma tõlkeid avaldada, ent neil puudus asjast huvitatud kirjastaja. Ja puudub ikka veel...

Täna Leili Pungat ja Kadri Tamme Eesti Kirjandusmuuseumist, Kai Tafenaud Eesti Rahvusarhiivist Tartus ja Maria-Kristiina Lotmanit Tartu Ülikoolist. Ja loomulikult konverentsi korraldajaid ja *Akadeemia* toimetust.

³³Homerose, *Ilias*, 1. laul 468–471, 1 tuvastamata värss, *Ilias* 12.278–287 ja 12.322–328 (tlk Johannes Semper, vt Tronski 1949: 66–68).

³⁴Homerose, *Ilias* 6.390b–497, 24.477–632, vt Eichenholz, Galitski 1951: 7–12. Trükises tõlkija nime ei mainita, ent tõlke masinkirjas mustandid on säilinud Uku Masingu materjalide hulgas, vt Sepp 2010: 30, nr 129 (aastast 1951, EKLA, f 265, m 16:2, lk 54–93). Samas, nr 130 all on Eichenholzi-Galitski lugemiku viide. Vt ka Olesk 2006: 420–423, 2016: 318. Värssi “Seal tuli jooksupärga vastu ta andideküllane kaasa” sama katkendi tõlkest tsiteerib koos viitega Masingule ka Eichenholzi-Galitski lugemiku toimetaja B. Sööt (Sööt 1966: 108).

³⁵Vt TÜ raamatukogu, F 55, nim 6, s 168, mis muuhulgas sisaldab ka proosatõlkeid Homeroose *Odiüsseiast* (1. laul 1–21; 6. laul) ja *Iliasest* (1. laul). Käsikirja annetas ülikooli raamatukogule Märt Tänav, kes oli saanud selle oma onult Kalju Künnapält (1921–2010). Künnapä õppis pärast sõda ülikoolis esialgu klassikalist filoloogiat, Tänav oletuse järgi võib olla tegemist tudengite seas levitatud Lalla Grossi tunnikonspekti koopiaga (vestlus Janika Pälliga, 21.10.2019).

³⁶Katkenditest vt EAB 2014.

Kirjandus

1. Käsikirjalised allikad

Eesti Kirjandusmuuseum

1) Eesti Rahvaluule Arhiiv

ERA ÕES, EK 65, f 141–144. *Versuch einer estnischen Übersetzung des ersten Gesangs der Homerischen Odyssee*

2) Eesti Kultuurilooline Arhiiv

EKLA, Fond 275, M 87. Johannes Aavik, Hirmu ja õuduse jutud, nr 27. Tartu: Kirjastus Istandik

EKLA, Fond 52, M 4 ja M 6. Jaan Jõgever. Päevaraamatud

EKLA, Fond 51, M 19–20. Jaan Jõgever. Homeros, *Ilias*. Laulud I–XVI

EKLA, Fond 84, M 2:1. Jaan Lõo. *Homeros'e Ilias*

EKLA, Fond 375, Väliseesti segakogu. M 11:1. Anna Öpik. Homeros, *Odüsseia*

EKLA, Fond 56, Kirjastuste käsikirjad. M 113. Homeros, *Odüsseia*. XIII–XXIV laul. Anna Öpik

EKLA, Fond 375, Väliseesti segakogu. M 10:1. Öpik, Anna tlk. Homeros, *Ilias*. I–XVI laul

Tartu Ülikooli raamatukogu

F 55, nim 6, s 168. Tõlked vanakreeka autorite (Platon, Homeros, Lukianos) teostest / TÜ klassikalise filoloogia üliõpilase konspekt. [Tartu, 1940. aastate II pool]

2. Veebiallikad

Antiigiaken. Ivo Volt. <https://antiik.ut.ee/antiigiveeb>

Eesti Muuseumide veebivärv. www.muis.ee

Eesti Piiblitõlke ajalooline konkordants.

<https://arhiiv.eki.ee/piibel/>

Eesti värss. Maria-Kristiina Lotman, Mihhail Lotman, Rebekka Lotman, Elin Sütiste. <https://verse.ee/>

Transkripts. <https://readcoop.org/>

3. Käsitlused ja trükkised

- l o - 1886. Ajaluulikud teated Eesti rahwa üle. — *Oma Maa*, nr 3

- A v i k, Johannes (tlk) 1928. Vergilius. Manalaskäik. — *Keelelise uuenduse kirjastik nr 60*. (Hirmu ja õuduse jutud XXIV.) Tartu: Istandik, lk 38–48
- A v i k, Johannes 1936. Keeleuuendus, keelevead, keelehalbused. — *Looming*, nr 6–7. www.kirjandusarhiiv.net/?p=319
- A v i k, Johannes 2014. *Päevaraamat 1916–1929*. Tartu: Ilmamaa
- A n n u s, Age 2010. *Kirjastus “Loodus”: Trükiste bibliograafia*. Lõputöö. TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia
- A p u l e i u s 1994. *Metamorfoosid ehk Kuldne eesel*. Tlk Anne Lill. Tallinn: Hortus Litterarum
- B u r k e, Peter 2004. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- D e v i n e, Andrew Mackay, Laurence D. S t e p h e n s 2000. *Discontinuous Syntax: Hyperbaton in Greek*. New York & Oxford: Oxford University Press
- E A B 2014 = Janika Päll, Ivo Volt, Neeme Näripä, Kristin Kurs. *Eesti Antiigitolke bibliograafia. Version 1.0*. http://philologic.ut.ee/EAB_1.0_2014.pdf
- E i c h e n h o l z, Mark, Lev G a l i t s k i 1951. *Välismaine kirjandus: Lugemik keskkooli vanemaile klassidele*. Toim. B. Sööt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- F r ä n k e l, Hermann 1955. Eine Stileigenheit der frühgriechischen Literatur. — H. Fränkel. *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. F. Tietze (Hrsg.). München, S. 40–96 (2. trükk)
- H i g h e t, Gilbert 1985. *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*. New York & Oxford: Oxford University Press
- H i n r i k u s, Mirjam, Jaan U n d u s k 2024. Dekadents kui ambivalentside esteetika: Segunemised ja sünteesid. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 3–26. <https://doi.org/10.54013/kk794a1>
- J a a g o, Tiiu 2020. Jaan Jõgeveri rahvaluuleloengud Tartu ülikoolis aastatel 1909–1911. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 363–381
- J a n s e n, Ea 2000. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 42–60
- K a n g u r, Hanna Stiina 2023. *Apuleiuse “Amori ja Psyche” varased eestikeelsed tõlked*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Maailma keelte ja kultuuride instituut. Klassikalise filoloogia osakond. <https://hdl.handle.net/10062/91794>
- L a a n e k a s k, Heli 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14).

- Leivo, Maeve, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenu 2013. *Johannes Gutsblaffi piiblitõlge 1647–1657*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Lewis, Anne-Marie 1986. Latin translations of Greek literature: the Testimony of Latin Authors. — *L'Antiquité Classique*, T. 55, pp. 163–174. www.jstor.org/stable/41656347
- Lotman, Maria-Kristiina 2011a. The typology of the Estonian hexameter. — M. Lotman, M.-K. Lotman (eds.). *Frontiers in Comparative Prosody*. (Linguistic insights 113.) Bern etc.: Peter Lang, pp. 313–333
- Lotman, Maria-Kristiina 2011b. The syllabic structure of Estonian hexameter at the end of the 19th century – the first half of the 20th century. — *Interlitteraria*, Vol. 16, No. 2, pp. 680–697
- Lotman, Maria-Kristiina 2012. Antiikvärsimõõdud eesti tõlgetes 19. sajandi lõpul – 20. sajandi esimesel poolel. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, kd 7, nr 9, lk 54–68. DOI: 10.7592/methis.v7i9/10.568
- Miks, August 1933. Gellert Eesti kirjanduses: Homeros ootab tõlkijat. — *Postimees*, nr 102, 3. mai
- Miks, August 1937. Heksameeter ja eeleegiline distihhon eesti teoorias ja värsis. I–II. — *Eesti Kirjandus*, nr 2, lk 109–118; nr 3, lk 153–165. www.digar.ee/id/nlib-digar:52936 ja www.digar.ee/id/nlib-digar:52937
- Morgenstern, Karl 1808. *Johannes Müller oder Plan im Leben nebst Plan im Lesen und von den Grenzen weiblicher Bildung*. Drey Reden. Leipzig: J. Göschen
- Olesk, Peeter 2006. Maa peal ja igavikus: Kalju Lehte mälestades (1.I.1926–24.III.2006). — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 420–423
- Olesk, Peeter 2016. Maa peal ja igavikus: Kalju Lehte mälestades (1.I.1926–24.III.2006). — P. Olesk. *Filoloogia tõeline tähendus*. Tartu: Ilmamaa, lk 315–322
- Paatsi, Vello 2014. Tsensur Jaan Jõgeveri päevaraamatud: Tsensuuri ja muid küsimusi Jaan Jõgeveri päevikutes. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 3, lk 112–127; nr 4, lk 118–135
- Palmer, Leonard Robert 1988. *The Latin Language*. Norman: University of Oklahoma Press
- Paukson, Harald 1939a. Jaan Lõo vaimuinimesena. In memoriam. — *Kunst ja kirjandus*, VIII aastakäik, nr 9, 26. veebr, lk 33–34. <https://dea.digar.ee/page/kunstjakirjandus/1939/02/26/1>
- Paukson, Harald 1939b. Jaan Lõo luule omapärast. — *Varamu*, nr 3, lk 318–322. www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:108477

- Peterson, Kristjan Jaak 1922. *Laulud, päevaraamat ja kirjad*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkond
- Plado, Helen 2022. Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnendite Eesti keelekorralduses (vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1075–1092. <https://doi.org/10.54013/kk780a1>
- Punga, Leili 1985. Ühe keelemehe tegevusest: 125 aastat Jaan Jõgeveri sünnist. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, kd 31, lk 12–20
- Põldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus*. Tallinn: Eesti Raamat
- Päll, Janika 2011. Translating from ancient languages into Estonian: Outlines for translation history. — A. Chalvin, A. Lange, D. Monticelli (eds.). *Between Cultures and Texts: Itineraries in Translation History*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 123–135
- Päll, Janika 2012. Eesti antiigitolke traditsioonid. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, lk 38–52. DOI: 10.7592/methis.v7i9/10.567
- Reimann, Villem 1901. Kristian Jaak Peterson. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VI*, lk 1–17
- Roo, Ervin 1938a. *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem*. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing
- Roo, Ervin 1938b. Homerose Odüsseia. Esimene osa. (Laulud I–XII). Kreeka keelest tõlkinud Anna Öpik. Tartu, “Varrak” 1938. — *Postimees*, 82. aastakäik, nr 261, 26. sept, lk 4. <https://dea.digar.ee/>
- Roo, Ervin 1941. *Odüsseia: Sisuline, kunstikriitiline ja tekstilooline analüüs*. Tartu: Teaduslik Kirjandus
- Ross, Kristiina 2009. Kõige vanemast tartukeelsest piiblitõlkest. — *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VIII*. Tartu: TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 11–26
- Ross, Kristiina 2013. Johannes Gutsclaffi piiblitõlge ja lõunaeeesti kirjakeel. — *Johannes Gutsclaffi piiblitõlge 1647–1657*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 475–484
- Sepp, Anneli 2010. *Uku Masing 100: Bibliograafia 1923–2009*. Tartu: Ilmamaa
- Steinrück, Martin 2005. Lagaroi: Le temps de la re-rythmisation de l’hexamètre. — *Mnemosyne*, Vol. 58, Nr. 4, p. 481–498. DOI: 10.1163/156852505774483271
- Sööt, Bernard 1966. *Kirjandusteooria lühikursus*. Tallinn: Valgus
- Tafenu, Kai 2009. Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, kd 55, lk 176–220

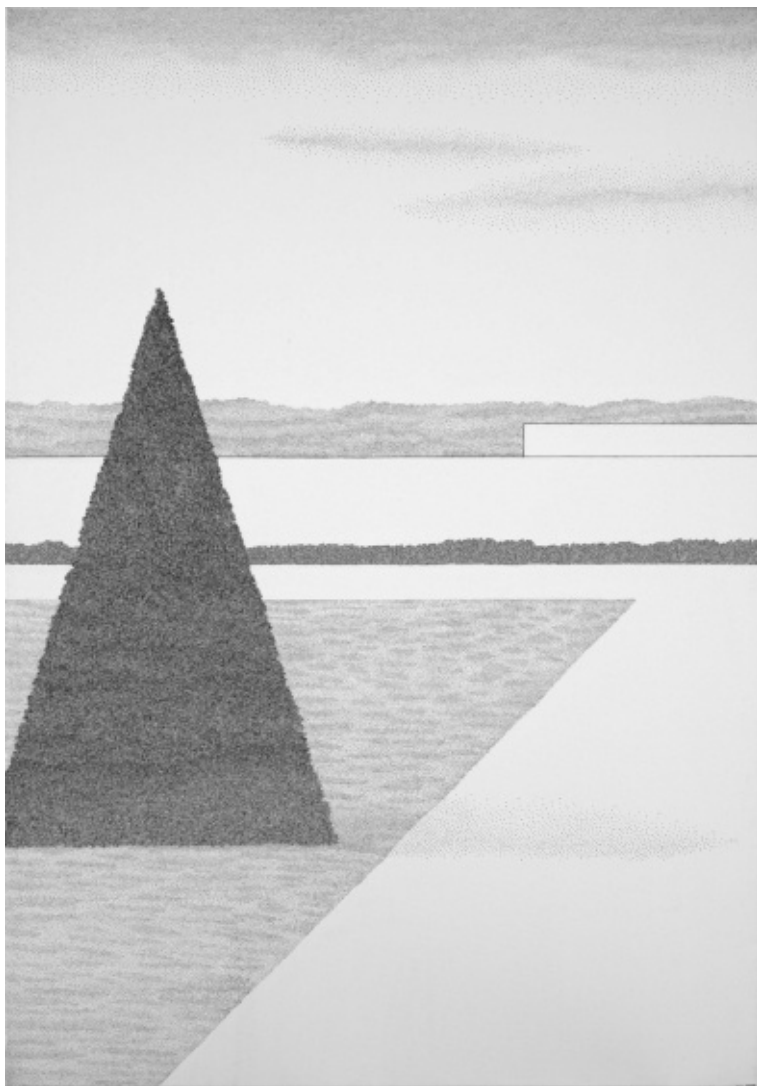
- Tafena, Kai 2013. *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis; 27.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Tronski, Jossif 1949. *Antiikkirjanduse ajalugu*. Tartu: Teaduslik Kirjastus
- Undusk, Jaan 2012. Eesti Pindaros: Kristjan Jaak Petersoni oodide vaimuloolisest taustast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 11–29; nr 2, lk 103–122
- Velliste, Anne (koost.) 2017a. *Sajandi Eesti perekond: Kirju Oskar Öpiku arhiivist*. Tallinn: Aade
- Velliste, Anne 2017b. Öpikud: Eluloolisi tähiseid. — *Sajandi Eesti perekond: Kirju Oskar Öpiku arhiivist*. Koost. A. Velliste. Tallinn: Aade, lk 535–549
- Öpik, Anna (tlk) 1938a. *Homeros. Odüsseia. 1.–12. laul*. Tartu: Varak
- Öpik, Anna 1938b. Veel *Odüsseia* tõlkest: Sõna on tõlke autoril. — *Postimees*, 82. aastakäik, nr 288, 23. okt. <https://dea.digar.ee/>

LISA

Wõtta öölda mul sedda meest, Musa, kes palju katsund, kes saggedast
ärreaksind, kui Troja, sedda pühha linna, temma ärarikkus,
mitme rahwa linnad näinud ja ammetit ärraõppinnud,
Ka merre peäl ni mitto waewalisse süddamekoorma ärrakannud,
peästa omma hinge ja ka sõbrade taggasetullemist 5
ommetigi ei peästnud ta söbro, et ta kül wapraste katsus,
sest nemmad isse wausid pattude pärrast omma ärrarikkumisse pole:
rummalad, kes härgi Hüperione hilgava poiale
tapsid; teine siis kelis neile taggase pöörmise päwa.
Selle luggust juttusta ka meil pissut, Kronione tüttar, 10
Jubba teised keik, ni mitto nuhtluse peäle tulles ärrapeastsid,
ollid läinud, sõataplusse ja merre wette eest ärrakarjanud:
tedda üksi, kes issama ja naese järrele iggatses,
piddas se aulik Nimwe, se kallis jummalik Kalüpsu
wölwitud hones, tedda ommale mehheks himmustades. 15
Kui nüüd aasta kätte joudis jookswa ajade leppides,
kui jummalad temmale taggaseminnes seädnud issamaks
Ithaka, ka nüüdgi ep olnud ta pääsenud waewast
issege omma armssade jures. Halle meel keige Jummalattéle!

Poseidon agga taples jummalasarnatse Odüssei peäl' 20
ilmaarrot, ennego ta issama raiad kätte sada joudis.
Emal nüüd olli sesinnane Äthiope rahwa jure ennast weanud,
Äthiope rahwa jure, kel kahhesuggust arro, mailma otsani rahwas,
teised Helio loja minnes, teised päwa toustes:
seäl härgade ja jäärgade hekatombe pühhiiks olla. 25
Nüüd laudas istmas, olli rõmus ta südda. Agga teised
ollid selle Olimpie Sews honess keik kous.
Seäl tousis jut innimeste ja iggawesse issa wahhel,
sest waimusta mõtles laitmata Ägistho peäl,
kedda Orestes murdis, kidetud Agamemnone poega, 30
tedda ta mälletas ja räkis iggawatte jummalait kous olles.
Weider kül', kui saggedast' agga nurrisewad surrelikkud wasto jummalaid.
Meist agga tulleb kurja, arwawad nemmad, agga nemmad isse
lowad meletumal wisil, ka wasto oksa, omma ennaste willetsust.
Otsekui nüüd Ägisthos, ka wasto oksa, Agamemnone 35
naese peäl heitis ja teisele otsa teggi taggasetulles,
teädmas omma rasket arroandmist, sest et saggedast' meie jubba nomind
Hermes temma jure läkkitades, sedda keik ärra noudwa Arguse murdjat:
ei tappa tedda ennast, egga katsdes naest kiusada,
sest Orestest kättemaksetud, saaks ommal ajal Atreidil Agamamnon 40
kui noore mehhe jummis (?) ta öitseks ja himmustaks perrisriki.
Nenda räkis Hermeias, ommetigi es saand Ägistho süddant
pöördä se wäggew nou, ilma on temma nüüd keigist ühhel hobil.
Siis kostis Sews sünnisesilmaga tüttar Athene:
issa meil keikile olled, oh Kronio', üllewallitsewa kuningas, 45
töeste kül, et teisel öige nuhtlus kätte tulnud.
Et ommetigi iggal mehhel nenda kättetulleks, kes ni tehhes julgeks!
Agga halle luggu ma süddamel targa Odüsseie
waewa põlwe pärrast, kes ni kaua ommadest emal täis kurbdust
saare peäl, ümberkaudu merretous, merre süddames üks iggaw koht. 50
Kolle on saarlane pärrast ja jumalaite naeste rahwa seast üks agga seäl ellamas,
Atlasse tüttar, selle kurja kiusaja, kes merre
süggawust keik ärranääb, ja issegi need kõrged postid
üllespidi pöräb, mis ma ja wõlwitud taewast lahhutawad.

JANIKA PÄLL (1965) on lõpetanud 1995 Tartu Ülikooli klassikalise filoloogina, magistri- (2000) ja doktorikraad (2007) sealsamas. TÜ klassikalise filoloogia assistent 1995–2003, lektor 2003–2013, teadur 2004–2005, 2014, professor alates 2018; TÜ raamatukogu teadur 2013–2016, vanemteadur 2016–2021, kaasprofessor 2021. *Akadeemias* avaldanud järgmised kommenteeritud tõlked: “Riia literaatide õnnesoovid Tartu Akadeemiale 1632. aastal” (koos Kristi Viidinguga; 2002, nr 12, lk 2493–2521); “*Dissoi logoi* ehk *Dialexeis*” (2022, nr 1, lk 41–64) ja Isokrates, “Sofistide vastu” (2024, nr 1, lk 3–13; koos saateartikliga “Isokrates, tema “filosoofia” ja sofistide kriitika kõnes *Sofistide vastu*”, lk 14–39).

MARE VINT. Park VI. Pargitee (tušš, lõuend, 2009)

FINIS NIHILI — VAADE LÄHEDALT

Piret Kuusk

Finis nihili on esimene Madis Kõivu näidend, mida lugesin. Kunagi 1990. aastate teisel poolel andis ta mulle sellest esimese masinakirjaeksemplari ja ütles: vaata, kas sa tahad sellest midagi teha. Lugesin läbi, sain aru, et kõik on seal täiesti valmis ja omal kohal, mul pole vaja ja pole võimeidki midagi muuta. Lugeda oli muidugi huvitav, sest nii mõnigi tegelane ja kujutluspilt oli äratuntavalt tuttav. Kui nüüd Henri Otsing asus filosoofipäeva korraldama ja arvas, et “asi näib kujunevat nõnda, et iga ettekanne keskendub Kõivu ühele teosele”, siis *Finis nihili* oli minu jaoks ainuvõimalik valik.

Minu arvates on selles näidendis kolm liini.

- 1) Filosoofia liin, mis ilmneb juba peategelase nimes: Anselm Apostata ehk Anselm Taganeja, ja kohe esimeses stseenis tuleb jutuks ka päris Anselmi, Canterbury Anselmi jumalatõestus. Hiljem, XV stseenis ilmub episoodiliselt ka Leibniz, täpselt Leibnizi nägu oma igivana parukaga, ja ütleb: “Credo ut intellegam”, usu ja saa aru.
- 2) Inimese kehalisuse liin, mida esindab pikk stseen Emast laua all, tema hädad ja lõpuks suremine; vilksamisi kohtab seda liini ka teistes stseenides ja muidugi ka paljudes muudes Kõivu teostes.
- 3) Füüsikateooria liin, mille juhatab sisse III stseenis lavale tormav käratsev jõuk pullovere — kampsunites noorteadlasi ehk füüsikateooria kamikazesid, nagu autor neid nimetab.

Ettekanne filosoofipäeva sümpoosionil Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas 13. aprillil 2025.

Ma võtan kõne alla ainult selle viimase, füüsikateoreetikute liini, jättes arutlused kahe esimese liini üle teistele soovijatele. Mu valiku tagamõte on vaadata, kas ja mida nimelt saab selle näidendiliini põhjal öelda Madis Kõivu ja füüsikateooria vahekorra kohta.

Kõigepealt aga natuke Kõivust ja kirjutamisest. Tema kauaegne kabinetikaaslane Laur Palgi on kirjeldanud, et Kõiv kirjutas igal hommikul oma suurde kladesse kaks tundi, siis pani klade ära sahtlisse ja hakkas füüsikaga tegelema. Laur Palgi täpsemalt: “Aga ta ei rääkinud kunagi, mida ta kirjutas, ja mina ei küsinud ka, nii et ma ei teagi, mis see oli. Aga selline tunne oli, et ta oli selle enne oma peas valmis mõtelnud ja siis tuli ja kirjutas kiiruga selle üles, mis peas oli.”¹ Ja Kõiv ise aastakümneid hiljem:

Ma ei ole ennast kunagi liigitanud kirjutajate hulka, vaid tunnen end ikka sellena, kellena ma tööl olin, kuigi ma juba ammu enam ei tee sellel alal midagi. Kui ma Laur Palgiga ühes toas istusin, siis hommikuti ma tõesti alati kirjutasin paar tundi, enne kui rehkendused ette võtsin, ma olin endale niisuguse korra teinud, et igal hommikul pean kõigepealt kirjutama, mitte ühtegi päeva ei jäta vahele. Aga need olid need kladed, mida ma T-ga tähistasin ja nendes on juttu asjadest, mis füüsikat puudutavad, väga palju on seal kirjutatud ajast, mis, nagu mu artiklitest Aristotelese kohta on näha, kuulub vägagi füüsika juurde. [...] Ma ei ole instituudis olemise aega varastanud, selles suhtes olen ma täiesti aus olnud. Jutte kirjutasin ma muudel aegadel, näiteks marksismi-leninismi õhtuülikoolis, seal koguni nii hoogsasti, et üks lektor pani tähele ja hakkas vabandama: “Oh, mu jutt ei ole nii oluline, et iga sõna tuleks kohe hoolega üles kirjutada. . .”.

Oma hoogsa kirjutamise kohta ütles Kõiv kunagi hiljem: “Vanas-ti, kui see kirjutamismasin mul ajus ei tahtnud käima minna, siis ma istusin maha ja hakkasin kirjutama, seni kuni ta läks käima, ja selle alguseotsa võis hiljem siis ümber teha või hoopis minema visata.” (Tänapäeva kõnepruugis võiks seda kirjutamismasinat nimetada tekstigeneraatoriks.) Kui praeguse sajandi alguses tuli ju-

¹Ütlused olen oma vihikusse üles märkinud mälu järgi, kuid kohe pärast vastavat kõnelust.

tuks Kõivu trükis ilmunud töödest kogumiku koostamine “Eesti mõtteloo” jaoks, oli ta üsnagi ärritunud:

Mul on 125 kladet täis kirjutatud materjali, millest ainult 4 või 5 on ilmunud. Kui nüüd teha raamat ainult avaldatud tekstidest ja ilma nende teisteta, teeks see ju kõik nad olematuks! Ja vähemalt need kladed, mis on ladina keeles kirjutatud, on küllalt hästi loetavad, sest neid ma kirjutasin aeglasemalt ja selgemalt.

Viimane lause täiendab tema varasemaid sõnu, et talle endale on heal juhul umbes kolmveerand nois klades kirjutatust loetav ja arusaadav; siin on ilmselt mõeldud eestikeelseid tekste.

Nüüd siis tagasi *Finis nihili* juurde.

Füüsikateoreetikute liin algab III stseenis, kui lavale tormavad pulloverid ja tekitavad seal mitu konglomeraati. See pilt on inspireeritud Tartu füüsikateoreetikute korraldatud seminaridest Narva-Jõesuus, kuhu tuli ka hulk noori kvantvälja arvutajaid Leningradi instituutidest. Tol ajal — nagu muide suuresti ka praegu — on kvantväljateooria poolenisti matemaatika ja olulist osa selle arendamises mängivad mitmesugused matemaatilised trikid: tehakse mingeid lähendusi, jäetakse võrrandites osa liikmeid ära, võetakse kasutusele uusi matemaatikateooriaid ja -mõisteid. Toorkordses kompotis suutsid orienteeruda ja tulemusi hinnata enam-vähem ainult tegijad ise ning vanematele teoreetikutele, kes huvitusid pigem füüsikalisest sisust ehk küsimusest, kuidas kirjeldada kvantmaailma, tundusid noorfüüsikute ülimatemaatilised artiklid arusaamatu abrakadabrana. Ja seda nad mõnes mõttes olidki, sest teooriamoed muutusid, enamik neist töödest unustati ja on unustatud siiani, kuigi mõni neist on mõnevõrra uuel kujul ka ellu äratatud. Näidendi tekst toetub siin noile tegelikult toimunud seminaridele, nii nagu Kõiv neid tookord nägi. Kinnitust leiab Kõivu ühe pikaagese töökaaslase tähepanek:

Madis oli kirjanik juba ammu, otsis tüüpe. Oli siin üks joodik teadustöötaja, tuli tööle ja pani kohe puhvetis klõmmi hinge alla. Madis otsis joodiku prototüüpi, jälgis teda pikalt ja ükskord too joodik vihastas selle peale nii hirmsasti, et käratas: “No mis asja sa vaatad siin kogu aja!”

Narva-Jõesuu seminarides istus Kõiv arvatavasti kusagil saali tagumises otsas, kust sai toimuvat segamatult silmitseda. Umbes

nagu näidendi IX stseenis on konverentsisaali kaost korraks näha, kui rõduukse avanedes selgub, et selle taga ei olegi rõdu, vaid konverentsisaali sisikond: trobikond vehklevaid ja suitsetavaid pullovere ukse lähedal vaidlemas, nende taga silmipimestavalt heleda konverentsisaali avarus. Kuid uks sulgub kohe ja Anselm jätkab juttu oma hea sõbra, maailmateadlase Naum Goldbergiga. Kui näidendi mitmete tegelaste prototüübid on asjaosalistele ehk siinsetele füüsikutele selgesti äratuntavad — Anselm, Professor, Boss, Benzo Benozzo, mõned malemängijate kiibitsejad —, siis Naum Goldbergi taga olevat isikut ei osanud ma identifitseerida ja pidin autorilt küsima. Kõiv vastas, et tal oli silma ees Moskva füüsikateoreetik Igor Kobzarev (1932–1991), tema hea tuttav, kes oli ka Tartus käinud. Kobzarevi abikaasa oli lingvist, kes tegeles soome-ugri keeltega, küllap seegi mängis sõprussuhetes teatud rolli. Kobzarevi teadustöö teema oli sarnane Kõivu omaga — elementaarosakeste kvantteooria. Kuid tema huvid teoreetilises alusfüüsikas olid laiemad. Ta on avaldanud kirjutisi füüsika ajaloost ja filosoofiast, muu hulgas ka relatiivsusteooriatest. Olgugi et tihedasti seotud aja probleemidega, ei pakkunud üldrelatiivsusteooria Kõivule huvi. Tema hinnangu kohaselt on üldrelatiivsusteooria lihtne ja sirgjooneline teadus, tema jaoks oli kvantmehaanika palju huvitavam ja talle tundus, et seal on ikkagi mingi saladus sees. Seoses *Finis nihili* prototüüpidega lisas Kõiv: Naum Goldberg ei ole äratuntavalt Kobzarev, ainult mõned jooned on temalt võetud. Nagu ka teistelt prototüüpidelt on võetud ainult mõned jooned või laused, mis mõne sinise prototüübi pani isegi protestima: miks minult on malekiibitsejate stseenis võetud ainult üks lause! Aga ju see üksainukegi oli äratuntavalt iseloomulik.

Jätkan nüüd tähelepanekutega *Finis nihili*’st ja toon ära mõned Anselmi arusaamad sellest, mis toimus füüsikateooria eesliinil. Ei ole selge, kas need on ainult Anselmi seisukohad või on nendega nõus ka autor, Kõiv.

Pulloveridest-kamikazedest:

III stseen: Hierarhiline süsteem, mille alateadlik distsipliin on raudsem igast avalikult-kehtestatust, paiskab nad lahingusse, see tähendab, arvutustesse. Lahinguväli on avatud — probleem. Esi-
algu ainult üldjoontes, mõnede matemaatiliste visanditega, mis sünnivad “suurte loojate”, mis peamine — selleks aktspteeritud isikute ajudes (Kõiv 2010: 181).

Stseeni lõpuosas vestlevad kaks “aktsepteeritud isikut”: Naum Goldberg ja tema tuttav, džentelmenist füüsikateoreetik Benjamin, ning nende dialoog näitab, et eesliini füüsikateooriat ei tehtud mitte niivõrd avalikult kõigile kättesaadavates artiklites ja ettekannetes, vaid pigem tuttavate omavahelises kiires otsesuhtluses, mis jätab teadusprovintsi täiesti kõrvale; arusaadavalt on Tartu sügav provints. Nobeli preemiat on kõneluses samuti nimetatud; tuleb küll tõdeda, et see oli ülim kumiir tol ajal, 1960. aastatel, kuid mitte enam praegu, kus füüsika maine ja olulisus on kõvasti langenud, sest ei ole enam esitatud selliseid uusi, ogarana tunduvaid mittekonventsionaalseid ideid, nagu kunagi olid kvantmehaanika ja kvantväljateooria. Aga teadusbürokraatia ja teadushierarhia ei ole kustunud:

IV stseen: (Boss:) [---] mõned küsimused on kantud eriti tähtsate asjade nimekirja... (samas: 187).

Hiljem tuleb jutuks kapis olev tolmunud hunnik kellegi varasemaid töid, mida hiljem pole vaadatud ja loetud. Ent neid nagu ei tohikski enam lugeda ega edasi arendada:

XVII stseen: (Professor:) Iga tsitaat sellest tööst on vargus, see töö on pooleli (samas: 256).

Tuleb meelde ligi 50 aasta tagune situatsioon. Kõiv oli esitanud idee mateeriavälja tugevuse ja aegruumi koordinaatide võrdväärsusest. Täpsemalt, füüsikalised süsteemid on kirjeldatud osatuletistega diferentsiaalvõrranditega, mis sisaldavad kahte komplekti matemaatilisi suurusid. Neist ühtesid nimetatakse muutujateks ehk argumentideks ja teisi väljadeks ehk argumentide funktsioonideks. Muutujate ja väljade eristamine põhineb võrranditele täiendavalt lisatud interpretatsioonil — enamasti on muutujateks aegruumi koordinaadid ja väljad on nende funktsioonid. Kui aga interpretatsiooni mitte mängu tuua, on väljade ja muutujate eristus formaalne, matemaatiliselt on nende roll vahetatav. Kõiv koos kaastöölistega tegi lihtsaimatel juhtudel mõned arvutused ja 1978. aasta lõpul avaldas esialgsed tulemused Eesti TA Toimetistes (Ainsaar jt 1978). Umbes samal ajal ilmusid analoogilised mõtted Moskva “aktsepteeritud isiku”, tunnustatud kvantväljateoreetiku Albert Solomonovitš Švartsi arutlustes. Ma

arvasin, et teaduse edendamiseks oleks hea, kui Kõiv ja Švarts saaksid seda ideed omavahel arutada. Kuigi mina ei olnud tegev elementaarosakeste teooria seminaride korraldamisel, soovitasin järjekordsele minisümposiumile mai lõpul 1980. a kutsuda ka Švarts. Ta tuligi ja tegi ettekande supergravitatsioonist, alapealkirjaga “Välja- ja koordinaadimuutujate võrdväärsusest” — just sama idee mis Kõivul. Isegi matemaatiline raamistik oli mõnevõrra sarnane: ei Kõiv ega ka Švarts arendanud võimalikke kvantteooriaid, vaid piirdusid koordinaatide ja väljafunktsioonide ühendatud ruumi geomeetria kirjeldamisega. Ometi jäi minu loodetud diskussioon ära, sest Švartsi ettekande ajal istus Kõiv oma hari-likul viisil auditooriumi tagareas ja ei esitanud ühtegi küsimust ega kommentaari ega nimetanud omaenda tööd. Hiljem selgus, et ta tõesti ei tahtnudki oma pooleliolevatest töödest kõnelda, sest kartis vargust — tulevad need Moskva pulloverid ja viivad tööd ülikiiresti — kuhu? Lõpuni? Aga kus on lõpp? Ka sellest on näidendis juttu.

Anselm Apostata: Pooleli? Kas ta võiks ka kunagi valmis olla?

Professor: Kuidas, miks ei. Töö on valmis, kui see on lõpetatud, mis mõeldud oli.

Anselm Apostata: Ja mis oli mõeldud?

Professor: Kõik.

Anselm Apostata: Kõik?

Professor: Mis tähendab, kõik? Kõik — kõik fundamentaalväljad ühest printsiibist.

Anselm Apostata: Lõppkokkuvõttes, ei millestki. Naum Goldberg ütles — ei ole võimalik kõike haarata. Tuleb uskuda ja arvutada. Kuid vahe teie ja tema vahel ei ole nii suur. Sama nihilism. *Credo ut...*

Professor (*vaatab imeliku pilguga*)

Anselm Apostata: ...*intellegam...* kuigi teie usute, et räägite *intellego ut credam...* (Kõiv 2010: 256).

Sellist lõppujõudmise maksimalismi Kõivule omistada on muidugi ülekohtune, kuid tõsi see on, et tihedat konkurentsi ta pisut pelgas. Taas ühe kauaaegse töökaaslase tähelepanek:

Tõraveres käis Madis ikka vahel väljas maalimas. Ükskord läksin mina ka sinna kõrvale joonistama. Madis läks kohe pabinasse ja

tal ei tulnud enam midagi välja. Mina muidugi joonistada ei oska, aga ta tuli ja vaatas ja võrdles ja sel momendil oli minul tõesti paremini välja tulnud. Aga järgmiseks hommikuks oli Madis pil-di ümber teinud ja siis ei olnud muidugi enam küsimust, kellel paremini välja tuli.

Kahju, et Kõivul polnud siinmail kirglikult vaidlevaid ja üksteisest ülekarjuvaid pullovere, kes oleksid tema ideed kusagile viinud. Kindlasti mitte lõpuni, sest lõppu ju ei ole, kuid siiski ehk teadusavalikkuse tähelepanu alla. Kuigi tuleb lisada, et ka Švartsi matemaatiline raamistik on praeguseks juba unustatud, sest ei viinud piisavalt ogarate tulemusteni.

Lõpetuseks veel üks katkend näidendi VII stseenist.

I siseneja [Anselm]: Miks t e i e m i n d kardate?

II siseneja [Asta]: Kes?

I siseneja: Teie kõik. Te ootate mult midagi, mida te sugugi ei oota, vaid kardate... aga kui see ei sünni, mida te ootate, see tähendab, kardate, siis te vihastute ja rõõmustate, et võite puhta südamega vihastuda, aga kui te mulle nii puhta südamega lähenete, siis tuleb teil jälle hirm, et just seda oligi oodata, see tähendab, karta, ja...

II siseneja: Aitab... seda sa räägid üleval edasi.

I siseneja: Muidugi... sest teil on hirm... aga miks?

Vaikus.

II siseneja: Tahad teada, miks me sind kardame. Sest sa ise kardad... ja nii, et see o n ö u d n e (Kõiv 2010: 204–205).

Mulle tundub see kirjeldusena Kõivu positsioonist siinses elementaarosakeste teooria tööriühmas. Tal oli soov iga teema arutlused viia nii selgeks ja täpseks kui võimalik ning ühtlasi panna paika rõhud — tõsta esile, mis on oluline ja kuidas mõtted on kokku haagitud. Siis on enamasti ka näha, mida võiks veel edasi teha ehk arvutada. Erialaseid artikleid ja raamatuid on muidugi alati tarvis lugeda arusaamisega, kuid arusaamine ei pruugi välja eristada olulist, asja mõtet. Kõivu arutlustest ja seminariettekanetest loodeti just probleemi mõtte lahtiharutamist. Nii et tõepoolest kõik ootasid Kõivult midagi, mida tal arvatavasti mitte alati ei õnnestunud edastada või isegi mitte leida. Selles aga ma kahtlen, kas ebaõnnestumine tegelikult sünnitas kartmist ja vihastamist.

Ja nüüd veel päris lõpetuseks. Kõivu seisukohad olid enamas-ti kindlad ja kõigutamatud. Füüsikateoorias see sobis, sest seal on

arutlused matemaatilised ja seega võivad olla ainult kas adekvaatsed või vigased. Kõivu arutlused kuulusid arusaadavalt adekvaatsete kategooriasse, mistõttu polnud alust vaielda. Muudes valdkondades ei pruukinud see nii olla, aga see ei teinud Kõivu seisukohti vähem kategooriliseks. Ühes oma viimastest artiklitest *Loomingus* Matthias Johann Eisenist (Kõiv 2007, taastrükk: Kõiv 2024: 286–296) väidab ta, et kohamuistendeid tuleb ilmtingimata esitada kohalikus murdekeeles:

Keel on koha (ses mõttes, nagu temast räägin) kõige olulisem ingredient. Ka siis, kui ajad on koha vägistanud ja tast keele minema peletanud. Selle juurde ma jään, arvaku teised mida tahes (Kõiv 2024: 292).

Samamoodi on “Selle juurde ma jään, arvaku teised mida tahes” tunda ka tema hinnangus Eesti elule pärast uue aja tulekut 1990. aastate alguses:

Kõik linnad oma suurte majadega on eelmise süsteemi pärandus ja uus riik ei saa ennast enne korda, kui need on ära hävitatud. [...] Piisab, kui need suured majad lasta talvel kinni külmata. Ainuke mõeldav eluviis siin praegu on see, kui igaüks ise omale söögi ja kütte mureteks, linnainimesed peavad kõik maale tagasi minema. Siis on veel lootust edasi elada. . .

Ei oska öelda, kas see on igatsus noorusmälestustest pärineva kuldaja järele, kus suur osa eestlastest elas taludes, või oleks see võimaluse korral olnud tõsine soovitus riigi valitsejatele. Nüüd me teame, et kahjuks või õnneks nii ei ole see läinud.

Kirjandus

- A i n s a a r, Ain, Kalle K i i r a n e n, Madis K õ i v 1978. Symmetries Arising in Generalized String Action. — *ENSV TA Toimetised, füüs.-matem.*, kd 27, nr 4, lk 453–455
- K õ i v, Madis 2007. Ruumist, kohast ja M. J. Eisenist. — *Looming*, nr 9, lk 1378–1385
- K õ i v, Madis 2010. *Finis nihili*. — M. Kõiv. *Näidendid IV*. Tartu: Akkon, lk 161–280

Kõiv, Madis 2024. *Metafüüsiline luul*. (Vabamõtlejad, nr 10.)
 Koost. J. Kangilaski, L. Luks. Tartu: Vabamõtleja

PIRET KUUSK (1947) on lõpetanud TRÜ teoreetilise füüsika erialal 1970, füüsika-matemaatikadoktor 1990. Praegu Tartu Ülikooli füüsika instituudi teoreetilise füüsika kaasprofessor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Nicolaus Cusanuse kosmoloogia” (1991, nr 2, lk 227–238), “Aja probleem kosmoloogias: Minevik ja tänapäev” (1991, nr 4, lk 691–698), “Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine” (1992, nr 11, lk 2361–2366), “Jumal ja looduseaadused” (1993, nr 1, lk 46–53), “Inimene uusaegse füüsika maailmapildis” (1994, nr 10, lk 2051–2063), “Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson” (koos Indrek Martinsoniga; 1997, nr 2, 358–375), “Mis on aeg?” (koos Madis Kõivuga; 2000, nr 1, lk 67–87), “Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias” (2001, nr 4, lk 736–743), “Aeg ja $\Theta\omega\rho\iota\alpha$ ” (koos Madis Kõivuga; 2003, nr 5, lk 1000–1018), “Bernard Bolzano ja matemaatika põhialused” (2004, nr 3, lk 592–632), “Albert Einsteinini artikkel “Liikuvate kehade elektrodünaamikast”: Sisukokkuvõte ja kommentaarid” (2005, nr 7, lk 1408–1425), “Reaalne ja ebareaalne aeg” (2006, nr 4, lk 771–780), “Heisenberg, kvantteooria ja filosoofia” (2010, nr 8, lk 1515–1536), “Emakeel ja teaduskeel” (2011, nr 6, lk 1019–1026), “Matemaatikast teoreetilisse füüsikasse” (2014, nr 4, lk 592–602), “Galilei ja tema *Arutlused*” (2017, nr 8, lk 1520–1536), “Schrödingeri kimbatus” (2018, nr 10, lk 1789–1794) ja “Saateks [Madis Kõivu artiklile Aristotelese dünaamikast]” (2019, nr 11, lk 1933–1935); arvustus Robert H. Marchi raamatule *Füüsika võlu* (2002, nr 7, lk 1510–1517) ning väitlus Mihkel Veiderma artikliga (2006, nr 5, lk 1138–1139). Samuti avaldanud järgmised tõlked: Immanuel Kanti “Uurimus loomuliku teoloogia ja moraali printsiipide selgusest: Vastuseks küsimusele, mille esitas Berliini Kuninglik Teaduste Akadeemia aastaks 1763” ja “Transtsendentaalne meetodiõpetus: Katkend” (2001, nr 4, lk 691–715, 716–735), Bernard Bolzano “Lisandusi matemaatika põhjendatuma esituse juurde: Esimene vihik” (2004, nr 3, lk 567–591), Albert Einsteinini “Liikuvate kehade elektrodünaamikast: I osa” (2005, nr 7, lk 1392–1407), Erwin Schrödingeri “Kas loodusteadus sõltub keskkonnast?” (2006, nr 1, lk 95–116), Kurt Gödeli “Märkus seose kohta relatiivsusteooria ja idealistliku filosoofia vahel” (2006, nr 4, lk 763–770), Werner Heisenbergi *Füüsika ja filosoofia* (2010, nr 2–8) ja Erwin Schrödingeri “Kvantmehaanika praegune olukord” (2018, nr 10, lk 1750–1788).

ILU KUI ELAMUS

Mõtisklus

Linnar Priimägi

KOLM MAAILMA

Vanaaeg jagas keskkonna intuiitiivselt kolmeks. Hiina filosoofia klassik Xunzi eristas materiaalist maailma (vesi ja tuli), elusat maailma (rohud ja puud) ning tunnetusvõimelist maailma (linnud ja loomad). Vana-Kreeka filosoof Aristoteles alustas tegelikkuse astmikku mineraalidest (ei paljune ega liigu), nendele järgnesid taimed (paljunevad, aga ei liigu) ning loomad (paljunevad ja liiguvad).

Säärane jaotus astmeteks või sfäärideks töötab tõhusalt kultuuriteoorias, mille üks rajajaid Lev Metšnikov määratles progressi mõistet täiesti keskaja aristotellikus vaimus (vrd Aquino Thomase *principium individuationis*):

Nähtused on progressiivsed, kui iga nende osis, reprodutseerides kõigi eelnenud arenguastmete erijooni, sisaldab lisaks mingi uue elemendi, mis eelmistes faasides veel ei ilmne, ja kui seejuures uus staadium on võimeline hakatama taas uusi, evolutsiooni-võimelisi elemente.

Ehk teisisõnu: arenetakse keerulisemaks ja peenemaks (aredamaks).

Tegelikkuse astmiku tipus seisab inimene nii Xunzil (kohusetunne!) kui Aristoteleselgi (teadvus!).

KOLM ESTEETIKAT

Et skolestikute veendumust mööda löi maailma Jumal, kes on ülima ilu printsiip (lad *summa pulchritudo*), siis pidi tema ilu olema saanud ka maailma omaduseks ning avalduma igas maailma sfääris, niihästi mineraalides, taime- ja loomariigis kui ka inimeses. Ning et iga ülemine tegelikkuse sfäär sisaldab ning täiendab alumiste põhiomadusi, mahutab ka inimese ilu endasse loomse, taimse ja mineraalse ilu võimalust.

Inimene võib esmaselt ilus olla kas loomselt, taimselt või mineraalselt.

		LOOM	INIMENE
		animaalne ilu →	→ animaalne ilu
TAIM	floreaalne ilu →	→	→ floreaalne ilu
MINERAAL	anorgaaniline ilu →	→	→ anorgaaniline ilu

L o o m n e ehk animaalne on praktiline eesmärgiilu: ilusaks peetakse seda, mis kõige otsemalt kihku rahuldab.

Me ei oska öelda, kas Johann Wolfgang von Goethe *Faustis* saab Gretchenit ilusaks pidada ka muus kui üksnes animaalses mõttes: äsja noorenduskuuri läbi teinud Faust tormab värskes kiimas (“lihahimus”) järele ju esimesele üle tee jooksvale tüdrukule (kes juhtub olema Gretchen) ning arvaks ta kõige ilusamaks maailmas ka siis, kui too kõikide teiste silmis paistaks peletis.

FAUST: Pead mulle selle plika muretsema!

MEPHISTOPHELES: Missuguse?

FAUST: Läks praegu üle tee!...

[---]

Neliteist ju ikka täis on tal!

MEPHISTOPHELES: [---] Kuid mitte iga seelikut ei saa nii lihtsalt.

FAUST: Jäta jutt!

Mul selle asjaga on rutt.

Ei saa ma seda tüdrukut

veel täna öösel kaisutada,
võid kohe minna oma rada.

Faust, I osa; tlk August Sang.

Animaalse ilu täpseimad kehastused on kaks 20. sajandi ikooni — Marilyn Monroe ning James Bond, kelle kuvandis peale seksuaalse veetluse mängivad kaasa ka animaalsed “edukuse ilu” ja “raha ilu”.

Erinevalt loomsest kui praktilisest ilust on *t a i m n e* ilu dekoratiivne. Taimselt ilusas inimeses puudub otsene seksuaalsus, seda asendab permanentne erootika kui seksuaalsuse eel-mäng — kas ohtlikum või leebem flirt.

Ohtliku flirdi valda kuulub mäng “mürgiste” või “lihasööjate” taimedega. Just sääraseid “lihasööjaid taimi” kujutavad endast “saatuslikud naised”, *femme fatale*’id, vambid, kes oma võrgutava iluga vaimustavad ja saadavad austajaid surma, ise midagi vastu andmata. Meenutagem, et esimene “saatuslik naine”, vamp kinolinal, miljoneid vaatajaid erootiliselt lummanud tummfilmitäht kandis nime Theda Bara, mis oli tuletatud ingliskeelsetest sõnadest *Arab death* — “araabia surm”!

Ohutut lumma õhkub dekoratiivse taimse ilu kehastusest — Greta Garbost.

Vegetatiivse tsükli tõttu on taimed alati ilmsemalt seotud surma ja närbumisega kui loomad. Taimede ilus on ikka närtsimise kurbust ja melanhooliat. Tunnuslikult kannab 19. sajandi võimsam naisikoon nime Kameeliadaam — Alexandre Dumas’-poja romaani peategelane, kelle prototüübiks oli noorelt tiisikusse surnud poolilmadaam.

Moonde animaalselt ilusast prostituudist (filmis *Sinine ingel*) dekoratiivselt salapäraseks luksusnaiseks — niisiis loomsest ilusast taimselt kauniks olendiks — tegi enne Teist maailmasõda läbi saksa näitlejanna Marlene Dietrich kinolinal.

Viimaseid “saatuslikke naisi” 20. sajandi filmikunstis oli rootslanna Zarah Leander, kes lõpetas selle karjääri Saksamaal 1943. aastal. Pärast Teist maailmasõda kerkis esile uus, animaalselt ilus naisetüüp, mille ülimaks kehastuseks said Marilyn Monroe ja hiljem Brigitte Bardot.

Taimne ilu on naiselik ka meestes (Rudolph Valentino, Ramon Navarro).

Kujutavkunstis ülistasid inimese taimset ilu eriti sümbolistid oma subtiilse surmaerootikaga (Pierre Puvis de Chavannes, Fernand Khnopff). Vegetatiivset esteetikat näeme niihästi nende loomingu temaatikas kui ka kujutise dekoratiivses, puhuti kitsilikuks peetavas ornamentaalsuses. Taimsusest sai — mitte ilma jaapani mõjuta — 19. ja 20. sajandi vahetuse juugendi ning *art nouveau* stiililine dominant, mis erilise elegantsiga ilmneb William Morris'e tarbekunstiloomingus. Taimse ornamentika mõju torkab silma Aubrey Beardsley joonistusstiilis (*Salomé* illustratsioonide sitke ja katkematu, "liaanne" joon).

M i n e r a l s e ilu element on spirituaalne mäng ning intellektuaalne rahu.

Dialoogis *Philebos* sõnastab "kristallilise" esteetilise programmi Platon:

Vormi ilu all ei mõtle ma midagi niisugust nagu loomade või piltide ilu, vaid ma pean silmas sirg- ja ringjooni ning tasapinnalisi ja ruumilisi kujundeid, mis kujunevad neist pööritamisel ning joonlaudade ja nurgamõõdikute abil; sest ma väidan neid olevat mitte üksnes suhteliselt ilusad nagu teised asjad, vaid nad on igavesti ning absoluutselt ilusad ja neil on isepärane mõnu, üsna erinev kratsimise mõnust.

Saksa klassikalises esteetikas jõuab samasuguse tõdemuse paratamatuseni Immanuel Kant: tõeline ilu on ornamendi, mustrite, praktilise eesmärgita vormimängu ilu.

Anorgaaniline mineraalne ilu on külm, kristalne. Hans Christian Andersen laseb mõistujutus *Lumekuninganna* nimategelasel röövida poisikese:

Keset tühja, ääretut lumesaali oli külmunud järv. Selle jää oli pragenenud tuhandeks tükiks. Ja keset seda järve istus Lumekuninganna, kes ütles, et ta istub mõistuse peeglis. — Väike Kaj askeldas mõne terava, lameda jäätükiga. See oli "mõistuse jäämäng", aga mitte kunagi ei suutnud ta kokku seada sõna, mida ta just tahtis — "igavik" (tlk Henrik Sepamaa).

Just geomeetrilist seaduspära kui Jumala loodud inimese ilu platoonilist valemit, Aadama proportsioonilist algoritmi, inimese

ideaalset naturaalarvulist ja geomeetrilist kaanonit püüdsid rekonstrueerida renessansiaja kunstnikud Leonardo da Vinci ning Albrecht Dürer joonlaua ning sirkliga. Sealt sündisid Düreri *Aadam* ja Leonardo *Vitruviuse inimene*.

Platooniline “puhas” või “kristalne” ilu on ühtviisi kaugel nii animaalse ilu lauda- või töökätesoojusest kui ka taimse ilu surelikkusest. “Mineraalne esteetika” on külm ning igavene.

See on ka Thomas Manni romaani *Doktor Faustus* keskne probleem, millega tegeleb helilooja Adrian Leverkühn, otsides muusika mõistuspärasat valemit:

Seadus üldse mõjub jahutavalt ja muusikal on nii palju omasoojust, laudasoojust, võiks öelda lehmasoojust, et teda peaks seadusega kuidagi jahutama.

“Külma ilu” otsisid 20. sajandi alguse muusikas dodekafoonikud (Arnold Schönberg, Alban Berg) ja 20. sajandi alguse kujutavkunstis kubistid (Georges Braque, Pablo Picasso).

“Külma ilu” kontseptsioon kujunes kogu 20. sajandi modernismi esteetiliseks nurgakiviks.

KOLM MÕTLEMIST

Würzburgi koolkond määratles mõtlemist kui ülesande lahendust kolmel viisil: kas motoorselt, kujutluses või mõistelise mõtlemise teel.

M o t o o r s e mõtlemise tööriistad on refleksid, automatismid, instinktid, mis on inimesel ühised loomadega (paaritusrituaalid, lindude ränded) ja taimedega (häbelik mimoos, Joaquín Grau Martínezi *Hortensiad ei taha surra*). Olulise osa elutegevusest lahendab inimene motoorselt ehk füüsiliselt ja teadvustamatult (hingamine, käimine).

Vähemalt sama paljude ülesannete lahenduseks pruugib inimene **k u j u n d l i k k u** mõtlemist, mida võib omistada ka loomadele (dressuur). Inimese vaimumaailm koosneb peamiselt kujutlustest, millega elus opereeritakse enam või vähem tulemuslikult.

Kujutlused muutuvad kunstis kujunditeks.

Mõistelise mõtlemise ala on kitsas ja seda mõtlemise liiki kasutab inimene kõige harvem. Mingi piirini aitab puhtalt mõisteline mõtlemine matemaatikas ja loogikas. Riemanni hüpotees ütleb:

Kui kehtib, et iga mittetriviaalse nullkoha nulli korral on kompleksarvu s reaalsosa $\frac{1}{2}$, siis paiknevad kõik mittetriviaalsed nullkohad kriitilises jadas, mis koosneb kompleksarvudest $\frac{1}{2} + it$, kus t on reaalarv ning i on imaginaariühik.

Sellest siiani lahendamata ülesandest arusaamine eeldab mõistelist mõtlemist.

Oma piiril kohtub mõisteline mõtlemine aga kujundlikuga. Albert Einstein seletab nõnda teadusliku avastuse sündi:

Sõnad ja keel, kui neid kirjutatakse või räägitakse, ei näi mu mõttemehhanismis etendavat mitte mingit osa. Psüühilised kujundid, mis näivad toimivat mõtlemise elementidena, on teatavad märgid ning enam või vähem selged pildid.

Ka Riemanni hüpoteesi ei saa lahendada pelgalt arvutades, vaid selle lahendus eeldab matemaatikult *intuitsiooni* — mõistelise ja kujundliku mõtlemise sünteesi.

Kui midagi on korrastatud, siis peaks korrastatuses leiduva informatsiooni kõrval temas peituma ka teatud esteetilisi väärtusi. Võib püstitada küsimuse, kas selles on ka ilu,

arutleb akadeemik Jüri Engelbrecht. Korrastatuse, korra ilu ongi “kristalne”, mineraalne — puhastatud vormi ilu. Scott Russell imetles üksiklainet: “See on äärmiselt ilus ning erakordne nähtus: päev, mil nägin seda esimest korda, oli mu elu kõige õnnelikum päev.” Ta räägib iluelamusest.

KOLM VÄÄRTUST

Inglise valgustaja Thomas Reid eritles kolm terve mõistuse väärtust: tõe, headuse ning ilu. Terve mõistus (*common sense*) avalduvat inimese spontaansetes valikutes: tõe ja vale vahel valib terve-mõistuslik inimene tõe, headuse ja halbuse valikus eelistab ta hea-

dust ning inetuma asja asemel võtab ilusama. Neil eelistustel on psühholoogiline põhi.

Tõde kujundab inimese teadvuses vajadus korrastada isiklike kogemusi — see, mis räägib kogemusele vastu, ei saa olla tõsi. Inimese kogemuste maailmas säiliv kord kui korrastatus on terve-mõistusliku tõe proovikivi ja filter. Albert Einstein: “Tõde on see, mis pidas vastu kogemuse kontrollile.”

Hea d u s kujutab endast kõige vahetumalt kasu ning otsest tulu. Terve mõistus ütleb “hea saag” ja “hea inimene” ühesuguses tähenduses. See, mis või kes ei toimi või kahju teeb, ei saa olla hea.

Utilitaarse ilu kontseptsiooni tagant võib ära tunda ka inglise valgustusajastu mõjukaima filosoofi Thomas Hobbesi õpetuse, mille kõige selgemini sõnastab Daniel Defoe romaanikangelane Robinson Crusoe: “Kõigil selle maailma hüvedel on meie jaoks väärtust ainult sedavõrd, kuivõrd me neid kasutada saame.” “Hea valitsuse” all võib elada “head elu”.

I l u terve mõistuse väärtusena on psühholoogiliselt aga rõõm, hea tuju. Ilus nähtus teeb helge meeleolu (Scott Russell), inetus muudab meele mõruks. Seda ilu mõtet väljendab kõige täpsemini vanemas eesti (ja nüüdses soome) keeles *ilo*. Rahvalaul ütleb ökva välja:

*Igav on olla iluta,
hale olla laalemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada!*

Ja rahvatarkus hoiatab, et pill tuleb pika ilu peale — rõõmupõlvele järgneb nutt.

Tõde on ratsionaalne, külm ja mineraalne; headus füüsiline, soe ning animaalne; ilu aga kujutluslik, õitsev, floraalne. Niivii-si ühtivad kolm mõtlemise liiki, kolm terve mõistuse väärtust ja kolm ilu liiki. Selles amalgaamis saab mõistetavaks, kuidas Sappho võib samastada ilu ja headuse, John Keats aga ilu ja tõe, samal ajal kui Lev Tolstoi saab eitada ilu seost nii headuse kui ka tõega.

ÜKS ILU

Need kolm liiki kokku moodustavad *e s m a s e i l u*, mida võib kirjeldada kui meeldivust (rõõmus kord) ning mõnu (rõõmus kasu). Et ka mineraalse ning animaalse iluga käib kaasas rõõmutunne, siis võib seda esmast emotsionaalset kompleksi nimetada gi “iloks”. “Ilo”-tunnetus on antud igale inimesele ja selle alusel langetatakse igapäevas oma otsuseid. Nõnda osutuvad mõttekaks väljendid “ilus päikeseloojak” või “ilus auto” (rõõmu valmistav loodusvaade või sõiduk), “saag lõikab nii ilusasti, et lausa lust (!) vaadata”, “ilus puhas vettehüpe” või “ilus elu” (*la dolce vita*).

Kunstis ei piisa aga sellest, et teos lihtsalt teeb tuju heaks, sest on “mõnus vaadata-kuulata”. Seda primitiivset rahuldust kirjeldab prohvet Jesaja: “[K]üpsetab prae ja sööb kõhu täis, soojendab siis ennast ja ütleb: ”Küll on hea, mul on soe, ma tunnen tulepaistest mõnu!”” Kunstis on ilul teine tähendus ning ülesanne.

Kõige selgemini sõnastab *k õ r g e m a i l u*, *s p e t s i i f i l i s e l t i n i m e s e i l u* kontseptsiooni renessansifilosoof Giovanni Pico della Mirandola. Ta mõõnab, et ilu esmane tunnus on loomulikult rõõm (kui ”õnne ainus sularaha” — Romain Rolland). Sellele esmasele rõõmule ning õnnetundele annab Pico nimeks *bonitas* — heaolu, mõnu (Epikurose ἡδονή): “Esmalt ihaldab inimene loomuliku heaolu seisundit, mis moodustab kõikide edasiste soodsate ja mõnusate olekute aluse.” Mõnust peab asi algama. Ja Pico jätkab:

Tõelisele inimesele ei piisa sellest, et ta on olemas isendina, ta püüdleb kõrgemate väärtuste poole, mis tema olemasolu ülendavad ja ilusamaks teevad.

Kõrgema ilu toime ongi inimese ülendus. Selles seisneb Pico järgi inimese olemus (inimsus, *humanitas*). Traktaadis *Inimese väärikusest* (1486), millest sai renessansi piibel, laseb ta Jumalal Aadamale öelda:

Ma ei loonud sind ei taevaseks ega maiseks olendiks, ei pelgalt surelikuks ega surematuks, vaid selleks, et sa oleksid iseenda vaba kujundaja ning autor, et sa võiksid endast teha mida tahad. Sa

võid manduda loomaks või omast tahtest ümber sündida jumala-sarnaseks olendiks.¹

Neis lauseis pole sõnastatud mitte üksnes renessansiaja esteetika, vaid universaalse esteetika keskne mõte: ilu sügavaim mõju on rõõm omaenda inimsuse üle, uhkus sellest, et ollakse inimene, mitte loom ega ese.

Maailm	Esteetika	Mõtlemine	Väärtused	Elamus	
mineraalne külm	geomeetriline, mustiline	ratsionaalne, mõisteline	tõde: kord, kogemus	meeldivus	→ ILU kunst
	sisalduv	intuiitiivne	sissepoolne		
taimne külm/soe	floraalne, silmaline	imaginaarne, kujundlik	"ilo": rõõm, hea tuju	mõnu	
	väljenduv	instinktiivne	väljapoolne		
loomne soe	animaalne, kehaline	motoorne, mehhaaniline	headus: kasu, tulu		

ÜKS KUNST

Selline kõrgem ilu — inimsuse ilu — on ka tunnus, mis teeb igast inimese loodud esemest kunsti — teosest taiese. See kunsti tähtsaim kriteerium on just võime sisendada uhkustunnet olla inimene, õilistada, ülendada, jumalikustada, mitte madaldada, alandada inimest looma tasemele (*feritas*).

Ladina *ars* tähendab head käsitööoskust (nagu ka kreeka τέχνη ja saksa *Kunst*). Selles vilumuse tähenduses räägitakse näiteks kingsepa- või kokakunstist. Kunst kauniskunsti mõttes (pr *les beaux arts*) on aga ainult see, mis väärib kunstiteaduse tähelepanu.

¹*Nec te celestem neque terrenum, neque mortalem neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fictor; in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare; poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari.*

Kunstiteadust huvitavad üksnes teosed (mitte kunstielu nähtused, nagu näitused, arvustused, biennaalid, melu — nendega tegeleb sotsioloogia). Teos on inimloomingu vili — loomeprotsessi nähtav ja/või kuuldav saadus. Kunsti konkreetsus on niisiis olek konkreetse teosena. Aga mitte igasugune loomevili pole kunsti-teos.

Olemaks kunstiline (pr *grand art*), peab teos vastama neljale kriteeriumile. Esiteks peab olema tuntav konkreetse autori implitsiitne kohalolu teoses (isiksuslik autoritahe, isiklik *Kunstwollen*). Teiseks peab teos lahendama mingit riskantset kunstilist ülesannet (riskivaba on käsitöö või kitš). Kolmandaks, teos ei tohi tekitada maitsekuse küsimust (maitsekas on dekoratiiv- ja tarbekunst). Ja *last not least* teos peab sisendama ilu kui inimväär-sust — toimima inimest ülendavalt, mitte alandavalt, jumalikustavalt, mitte loomastavalt. Nende nelja tunnusega pole ei teost ega kunsti.

Kõik need neli kriteeriumi peavad kunstiteoses kätkema, sest nad on omavahel seotud: autori risk on inimväärne, autorsuse puudus riskivaba, autor riskib kalduda maitsekusse või maitsetusse või siis inimest loomastada, ning inimväär-suse puudus on maitsetu.

Kõik inimesed võivad läbi elada ilu kui esmast meeldivust ja mõnu ükskõik millisest objektist. Ka kunsti mõistmaks on “ilo” eelaste vajalik. Pico della Mirandola ütleb: “Esmalt ihaldatakse naturaalselt heaolu (*bonitas*), mis tuleneb inimese loomusest ja moodustab kõikide edasiste seisundite aluse.” Edasine tõus oma enese inimväär-suse elamuseni vajab kunsti ülendavat jõudu. Seda jõudu tuleb õppida tundma ja kasutama, teostamaks inimese missiooni — ületada oma piirid.

ÜKS INIMENE

Teose tuvastab kunstina publik (vaataja-kuulaja). Aga mitte iga vaataja või kuulaja, vaid kunstikeele äraõppinu. Siiski ei teki kunst vaadates või kuulates. Võib vaadata ja kuulata tehisar (tehari) toodetud tehiskunsti (tehkut) — pilte ja muusikat —, kuid

need ei ole kunst ega muutu kunstiks, ükskõik kui kaua jõllitada või kõrvu kikitada.

Niisiis vajab kunst vaatavat-kuulavat inimteadvust, mis suudab teoses ära tunda kunsti eriomadused (tunnused, kriteeriumid). Nende seast nõuab inimväärsus vaatava-kuulava inimteadvuse osana ka vaatavat-kuulavat eneseteadvust kui v o i m e t i l u e l a m u s e k s.

Võib alla kirjutada Lenini loosungile “Kunst kuulub rahvale” — tähenduses, et igal inimesel on õigus iluelamusele kunstis. Ei, isegi mitte õigus — kohustus.

LINNAR PRIIMÄGI (1954) on õppinud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonnas romaani-germaani keeli ja kirjandust (1972–1977), lõpetades saksa filoloogina, kunstiajaloo magister 1995 (Eesti Kunstiakadeemia), filosoofiadoktor 2005 (Tallinna Ülikool). Ajalehe *Edasi* kultuuriosakonnas 1977–1989, sh osakonna juhataja 1986–1988, Vanemuise teatri peanäitejuhi abi kirjanduse alal 1988–1990 ning direktorkunstiline juht 1990–1993, Tartu abilinnapea teadus-, haridus-, kultuuri- ja usualal 1990; a-st 1993 Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika labori teadur ja juhataja, a-st 1995 reklaami ja meedia (reklaami ja imagoloogia) õppetooli (osakonna) õppejõud ning juhataja, dotsent 2006–2023, Tallinna linnavolikogu ja linnavalitsuse nõunik 2001–2017. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Nikolai Konradi renessansimõistest” (1989, nr 2, lk 318–338); “Kelle koer?: Motiivi ülekandest” (1990, nr 2, lk 327–331); “François Mauriaci jumalikkus: Essee” (1993, nr 4, lk 742–754); “Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sulejoonistusest “Apolo”” (1994, nr 8, lk 1593–1621); “Inimese foto” (1995, nr 3, lk 583–593); “Stendhali “punane” — tsitaat või sümbol?” (2002, nr 6, lk 1231–1241); “Lõpmatu 14” (2002, nr 10, lk 2122–2129), “20. sajandi eesti mütoloogia” (2004, nr 2, lk 353–392), “Goethe, Fichte, Faust: “Vaimude koor” Goethe *Faustis* (“Töötuba II”)” (2016, nr 12, lk 2144–2172), “Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler” (2017, nr 11, lk 1996–2013), “Eetos ja paatos: Kolm maali” (2018, nr 9, lk 1597–1610), “Tekst ja pilt: Kolm mistelli kolme sajandi kristlikust kunstist” (2018, nr 10, lk 1731–1748) ja “Käsi, kiri, kirjandus: Kultuurilooline essee” (2025, nr 2, lk 254–261); samuti arvustused R. N. Coudenhove-Kalergi teosele *Totaalne riik — totaalne inimene* (1989, nr 5, lk 1083–1087) ja Madis Kõivu *Luhata-minekule* (2005, nr 7, lk 1568–1572).

MARE VINT. Park IX. Kerge pilvitus (tušš, lõuend, 2010)

RIIETUSE VAIKIV REVOLUTSIOON EHK KUIDAS VABARÕIVASTUS MUUDAB VÕIMUSUHTEID

Priit Suve

I. SISSEJUHATUS

Laialdane üleminek vabarõivastusele (*casual wear*; *free dress code*) tähistab vaikivat revolutsiooni sotsiaalses tähendusloomes. See revolutsioon ei seisne niivõrd avalikus murrangus, vaid traditsiooniliste, visuaalselt eristuvate riietuskoodide järkjärgulises, ent põhjalikus murenemises — koodide, mis ajalooliselt on toetanud selgelt väljendunud sotsiaalseid hierarhiaid ja võimusuhteid. Selle “vaikivus” tuleneb protsessi järkjärgulisusest ja normaliseerumisest, mida sageli tõlgendatakse pelgalt isikliku eelistuse või mugavusena, mitte struktuurse nihkena. Ometi on selle mõju revolutsiooniline, sest vabarõivastuse domineerimine seab kahtluse alla sajanditevanused semiootilised süsteemid, kus rõivastus oli otsene staatuse, autoriteedi ja kuuluvuse märk, ning kujundab seeläbi ümber võimu väljendamise ja tajumise viise tänapäeva ühiskonnas.

Riietus on alati olnud enam kui pelk kehakate või kaitse ilmalduude eest; see toimib keeruka märgisüsteemina, mis edastab teavet kandja sotsiaalse staatuse, väärtushinnangute, kuuluvuse ja positsiooni kohta ühiskondlikus hierarhias. Traditsiooniliselt ongi rangelt normeeritud riietumisstiilid — alates pidulikust frakist (*white tie*) ja smokingist (*black tie*) kuni ärimaailma ametliku riietusstiilini (*business formal*) — pakkunud selgepiirilise visuaalse grammatika, mis võimaldas kiirelt tõlgendada sotsiaal-

seid rolle ja hierarhiaid. Need reeglid ei olnud muutumatud, vaid peegeldasid ja ühtlasi kinnistasid oma ajastu ja kultuuriruumi võimustruktuure.

Viimastel kümnenditel on aga toimunud märkimisväärne nihe vabama ja vähem eristatud riietusstiili poole, mida siin artiklis mõistetakse vabarõivastusena. See ei tähenda tingimata ühtaainsat universaalset koodi (nagu *casual* või *smart casual*), vaid pigem üldist suundumust formaalsuse vähenemisele ja erinevate kontekstide (töö, vaba aeg, avalik ruum) riietusnormide ühtlustumisele. Selle tulemusena hāgustuvad varasemad selged piirid ning visuaalsed mārghised, mis seostusid professionaalsuse, autoriteedi ja sotsiaalse staatusega. Kuigi individuaalsed valikud riietuses võivad tunduda isikliku vabaduse väljendusena, on selle kollektiivse suundumuse mõju sotsiaalsetele struktuuridele ja võimudūnaamikale sūgav ja mitmetahuline. Näiteks tippjuhtide esinemine nokkmūtsiga (vt nt Teder 2022; Einmann 2024) või asjaolu, et Pärnu-suuruses linnas on keeruline leida isegi mansetinōpe, ilmestavad seda avaramat nihet.

Siinse artikli keskne küsimus on: kuidas riietuse sūmboolse tähenduse muutumine, s.t üleminek formaalsetelt koodidelt vabama ja universaalsema riietuspraktika domineerimisele, mõjutab sotsiaalset hierarhiat ja võimusuhteid tänapāeva ūhiskonnas? Sellele vastamiseks analūūsin vabarõivastuse levikut kui protsessi, mis muudab nii sotsiaalset taju, mitteverbaalset kommunikatsiooni kui ka identiteedi konstrueerimise viise. Eesmārghiks on mōista, kuidas riietuse sūmboolse tähenduse teisenemine mõjutab ūhiskondlikke võimusuhteid ja sotsiaalseid hierarhiaid. Riie-tuse sūmboolse tähenduse teisenemist kāsitatakse kui ūleminekut formaalsetelt, selgelt struktureeritud riietuskoodidelt avaramale, ent potentsiaalselt ambivalentsemale vabarõivastusele, ning uuritakse selle protsessi mõju kultuurile ja sotsiaalsetele suhetele. Analūūsis toetun peamiselt kultuurisemiootika, eriti Juri Lotmani ja Umberto Eco, võimuanalūūsi (Michel Foucault), tsiviliseerumisprotsessi teooria (Norbert Elias), identiteediuuringute (sh performatiivsuse teooria, Judith Butler) ning Jean Baudrillard'i sīmulaakrumite ja mārghimajanduse teooriate kontseptsioonidele, et analūūside, kuidas nāiline vabadus vabarõivastuses vōib toimida

simulaakrumina ning kuidas eristumine toimub uute, peenemate märgipõhiste hierarhiate kaudu. Artikkel liigub võimusuhte ja käitumiskontrolli (afektikontrolli) analüüsist kommunikatsiooni muutumise ja identiteedi (sh soolise identiteedi) kujunemise mõtestamiseni vabarõivastuse kontekstis.

II. RIETUSE ROLL VÕIMUSUHETE VÄLJENDAJANA: TRADITSIOONILISEST FORMAALSUSEST TÄNAPÄEVA KOODIDENI

1990. aastate alul tähendas sõna “pankur” Eestis ülikonda, lipsu ja võimalikult kallist käekella. 2024. aastal võib suurpanga juht ilmuda olulisele pressikonverentsile teksade ja tennistega. Mõlemal juhul on tegu võimu manifesteerimisega, kuid väljendusvormid on põhjalikult muutunud.

Sotsiaalsete hierarhiate visuaalne väljendamine riietuse kaudu on olnud üks inimühiskonna püsivamaid kultuurilisi praktikaid. Umberto Eco on riietusega seotud mõjusid nii kandjale kui väliskeskkonnale avanud väga nauditavalt, muu hulgas nimetades riietust semiootiliseks vahendiks (Eco 1997).

Riietusstiili lihtsustumine, näiteks ülikonna asendumine teksadega, ei tähenda pelgalt visuaalse koodi lihtsustumist, vaid osutab laiematele muutustele sotsiaalsetes normides, kultuurilistes väärtustes ja ühiskondlikes suhetes. Tänapäeva sotsiaalne staatusetaju on muutunud keerukamaks ja mitmekihilisemaks. Riietus ei toimi enam pelgalt hierarhilise staatuse otsese signaalina, vaid võib hoopis panna proovile traditsioonilised normid ja viidata kultuurilise teadlikkuse ja isikliku väljenduse olulisusele (Hester, Hehman 2023). See staatuste hägustumine mõjutab ka käitumist. Formaalne riietus toimis märgisüsteemina, mis aktiveeris kindlaid käitumisnorme ja ootusi. Vaba riietusstiili domineerimine vähendab neid visuaalseid vihjeid, mis aitasid inimestel kiiresti kohandada oma käitumist vastavalt sotsiaalsele kontekstile.

Kui traditsiooniliselt võimaldas riietus kiiret “lugemist” — ülikond osutas autoriteedile, valge kittel arsti staatusele, talaar

akadeemilisele positsioonile —, siis tänapäevane ühesugune riietusstiil muudab sellised eristused järjest keerulisemaks. Moe süntaktilised struktuurid mõjutavad meie maailmapilti palju füüsilisemalt kui ajavormide järgnevus (Eco 1997).

Michel Foucault' väitel ei tähenda sedalaadi muutused võimusuhte kadumist, vaid nende teisenemist. Kui formaalne riietus toimis avaliku ja nähtava võimu väljendusena, siis tänapäevane vaba riietus peidab võimusuhted varjatumate mehhanismide taha. Foucault' järgi asendub otsene visuaalne kontroll peenemate, kuid niisama tõhusate kontrollivormidega. Võim ei ole ainult ülevalt alla suunatud surve, teda ei saa kunagi kusagil lokaliseerida, "võim liigub indiviidide kaudu, mitte ei rakendu nendele" (Foucault 2011: 213).

Institutsionaalse võimu väljendamine muutub keerulisemaks, kuid mitte võimatuks. Selle asemel tekivad uued, vähem silmatorkavad hierarhia märgid — teatud tootemarkide eelistamine, riietuse kvaliteet või stiilipeensused, mida oskavad märgata vaid "teadjad". Paradoksaalselt võib näiliselt demokratiseeriv vaba riietus luua veelgi peenemaid sotsiaalseid eristusi.

Uued kontrollimehhanismid toimivad üha enam tarbimisvalikute ja -mustrite kaudu. Näeme, kuidas võim ei kao, vaid muutub hajusamaks ja raskemini tuvastatavaks. Formaalse riietuse taandumisega kaasnev näiline vabadus võib tegelikult varjata uusi, peenelt toimivaid sotsiaalse kontrolli vorme (vt diskursiivsete suhte ja võimu toimimise kohta nt Foucault 2005). Selle uue, peenema eristumise mõistmiseks pakub Jean Baudrillard'i (2020) asjadesüsteemi analüüs olulist teoreetilist tuge. Sellega uuritakse, kuidas tarbeesemed ei saa tähendust mitte niivõrd oma funktsiooni järgi, vaid märgina teiste objektide süsteemis, luues sotsiaalseid eristusi. Baudrillard'ist lähtudes võiks seega väita, et vabarõivastuse maailmas ei kao märgisüsteemid, vaid muunduvad. Kui formaalne riietus opereeris selgemate, binaarsemate koodidega (ülikond vs. mitte-ülikond), siis vabarõivastus toimib keerukama märgimajandusena, kus eristumine ei põhine niivõrd koodi olemasolul või puudumisel, vaid objektide (riideesemete) tähendusel süsteemis. Eristumine toimub peente nüansside abil: konkreetne tootemark (mitte lihtsalt tossud, vaid teatud mudel), ma-

terjali valik (orgaaniline puuvill vs. sünteetika), lõike täpsus, isegi kulumise aste või esemete kombineerimise viis. Need elemendid ei ole väärtuslikud mitte niivõrd kasutusotstarbe või ainelise väärtuse tõttu, vaid märgiliselt — nad osutavad kandja maitsele, teadlikkusele trendidest, sotsiaalsele positsioonile ja kuulumisele teatud (sub)kultuurilisse rühma. See on uus *asjade süsteem*, kus näiline sarnasus varjab tegelikult tihedat koodistikku, mille lugemine ja kasutamine nõuab spetsiifilist kultuurilist kapitali. Võim ei avaldu enam niivõrd formaalse staatuse näitamises, vaid võimes selles uues, voolavas märgimajanduses osavalt navigeerida ja end positsioneerida.

Seega ei tähenda riietuse ühtlustumine mitte hierarhiate kadumist, vaid nende väljendumist uutel, keerukamatel viisidel. See muutus esitab väljakutse nii institutsioonidele, mis peavad leidma uusi viise oma autoriteedi väljendamiseks, kui ka üksikisikutele, kes peavad õppima orienteeruma vähem selgetes sotsiaalsetes koodides.

III. ÜHESUGUSE RIIETUSSTIILI MÕJU MITTEVERBAALSES KOMMUNIKATSIOONIS

Veel parkümmend aastat tagasi võis üliõpilane auditooriumisse sisenedes riietuse järgi kohe ära tunda, kes on professor. Tänapäeval võib aga juhtuda, et hoopis üliõpilane kannab formaalsemat riietust kui õppejõud. See muutus sunnib meid leidma uusi viise, kuidas väljendada ja tõlgendada staatust, austust ning professionaalsust.

Albert Mehrabiani ja Susan R. Ferrise (1967) 7-38-55-reegel näitab, et emotsioonide ja hoiakute väljendamisel kandub sõnumist 7% edasi sõnade, 38% hääletooni ja 55% kehakeele kaudu. See reegel omandab riietuse kontekstis uue tähtsuse. Kui traditsioonilise riietuse puhul moodustas rõivastus olulise osa inimese “visuaalsest häälest”, siis vaba riietusstiili domineerimine vähendab seda kommunikatiivset osist märgatavalt, mille tulemusena kandub suurem koormus teistele mitteverbaalsete signaalide elementidele, eriti kui tegemist on staatuse või autoriteedi väljendamisega.

Ka emotsionaalse teabe edastamine riietuse kaudu on muutunud keerulisemaks. Kui formaalne riietus andis selge emotsionaalse signaali (näiteks must ülikond või pidulik kleit tähtsal üritusel), siis ühesugune vaba riietusstiil nõrgendab neid emotsionaalseid märgiseid. See sunnib emotsionaalset teavet edastama teiste suhtluskanalite kaudu.

Juri Lotmani kultuurisemiootiline vaatenurk avab selle muutuse sügavama kihi. Riietusviisid toimivad kultuuriliste koodidena, mis kannavad ja edastavad kultuurimälu — informatsiooni nii kandja staatuse, sotsiaalsete normide kui ka laiemate kultuuriliste väärtuste ja ajaloo kohta. Üleminek formaalsetelt koodidelt laialt levinud vabarõivastusele ei tähenda seega kultuurimälu kadumist, vaid pigem selle kultuurikoodi muundumist või ümberkodeerimist. Vabarõivastus kui uus domineeriv kood kannab endas teistsuguseid tähendusi ja mälestusi — näiteks rõhutades individuaalsust, mugavust või vastandumist varasematele hierarhiatele —, samal ajal kui varasemad, formaalsema riietusega seotud tähenduskihid võivad taanduda või omandada uue varjundi.

Lotman rõhutas, et kultuuri dünaamika ja loovus tuginevad suuresti sisemisele mitmekesisusele ja piiridele semiosfääris. Ühetaolisuse levik, mida vabarõivastuse domineerimine võib soodustada, võib häirida seda dünaamilist tasakaalu, vähendades semiootilist mitmekesisust ja sellest tulenevaid pingeid, mis on uute tähenduste tekitamise allikaks (Lotman 1990: 127). Kultuurilised erinevused ja pinged loovad uusi tähendusi ja vaatenurki, samas kui liigne ühesugususe võib seda loomingulisust pärssida. Näiteks kultuuris, kus on erinevaid keeli ja traditsioone, saavad inimesed vahetada uusi ideid ja rikastada üksteise mõtlemist. Kui aga kõik räägiks ühte keelt ja järgiks samu tavasid, väheneksid need vastandumisest ja tõlkeprotsessidest süündivad loomeimpulsid.

Kuigi muutused on kultuuri loomulik osa ning ühtede enesepeegelduse mehhanismide teisenedes või hääbudes võtavad nende rolli üle teised märgisüsteemid (Lotman 2005), toimuvad need protsessid eri kiirusega. Kui muutused keeles toimuvad sajandite jooksul, siis “uusaja mood muudab oma koodi igal aastal” (Lotman 2013: 1737). Seega on moekoodide kiire muutumine ja võimalik ühtlustumine protsess, mis mõjutab aktiivselt ja vahetult

seda, milliseid kultuurimälu aspekte esile tõstetakse või tagaplaanile jäetakse ning milliseid tähendusi põlvkondadevahelises kultuuriülekandes elus hoitakse ja edasi antakse.

IV. RIIETUSE ROLL AFEKTIKONTROLLIS: KULTUURILINE JA NEUROTEADUSLIK VAATENURK

Valge pulmakleit pole ainult ilus rõivas — see on justkui ettekirjutus, mis suunab pruuti teatud viisil käituma: rüht sirgeks, liigutused graatsiliseks, emotsioonid kontrolli alla ka kõige pingelisemal hetkel. Sarnast muutust võib märgata mehel, kes tõmbab esimest korda selga hästi istuva ülikonna — koos riietusega muutuvad nii kehakeel kui ka kõnemaneeer, tekib enesekindlus ja autoriteet. See osutab ka nähtusele, mida tuntakse kui rõivastumisega seotud tunnetust (*enclothed cognition*) (vt nt Adam, Galinsky 2012) — ideed, et kantavad riided ei mõjuta mitte ainult seda, kuidas teised meid näevad, vaid ka kandja enda psühholoogilisi protsesse, enesetunnetust ja isegi kognitiivset sooritust. Riietus toimib seega nii välise sotsiaalse signaalina kui ka sise-mise psühholoogilise mõjutajana. Mis juhtub aga meie käitumise reguleerimisega olukorras, kus sellised formaalsed riietuskoodid asenduvad vabama stiiliga? Kui teksad ja T-särk on igapäevane norm, kas kaob ka riietusega kaasnev käitumise ja emotsioonide reguleerimine?

Norbert Eliase tsiviliseerumisprotsessi raamistik pakub sisu-ka vaatenurga riietuse ühtlustumisega kaasnevate käitumuslike muutuste mõistmiseks. Eliase järgi on afektikontroll — võime reguleerida oma impulsse ja emotsioone — tsiviliseerumise keskne element. Ta märgib, et peamiselt “tugeva ühiskondliku surve all harjuvad suured inimhulgad järk-järgult hetkeafekte talitsema ning oma käitumist vaos hoidma” ning sellega muutub ka nende käitumine (2007: 294). Formaalne riietus — ja laiemalt kogu normaliseeritud keheline eneseesitlus, sh soengud, meik või aksessuaarid — toimis traditsiooniliselt afektikontrolli toena, nõudes kandjalt kindlat kehahoiakut, liikumisviisi ja käitumisreeglite järgimist. Ülikonna või kleidiga kaasnesid selged ootused söömise, joomise ja emotsioonide väljendamise osas.

Vaba riietusstiili domineerimine võib Eliase vaatenurgast tähendada afektikontrolli mehhanismide nõrgenemist. Kui riietus ei nõua enam ranget enesekontrolli, muutuvad ka sellega seotud käitumiskoodid vabamaks. See ei tähenda tingimata tsiviliseerumisprotsessi tagasipööramist, vaid osutab vajadusele leida uusi enesekontrolli mehhanisme. Tänapäeva ühiskondlike pingete puhul võib käitumist mõjutavate tegurite alahindamine või tähelepanuta jätmine ühiskonna turvalisust märkimisväärselt mõjutada.

Oluline on seejuures märkida, et Eliase kirjeldatud tsiviliseerumisprotsessiga kaasnev afektikontrolli surve ei jagune ühiskonnas alati võrdselt. Ootused “sobivaks” käitumiseks vastavalt välimusele võivad olla rangemad teatud sotsiaalsete rühmade, näiteks madalamal positsioonil olivate või marginaliseeritud identiteediga inimeste suhtes, peegeldades ja taastootes seeläbi olemasolevaid võimusuhteid.¹

Anjan Chatterjee (2014) neuropsühholoogiline käsitlus täiendab seda lähenemist, keskendudes riietuse mõjule meie tajudes. Sensoorse töötluse tasandil pakub formaalne riietus Chatterjee järgi rikkalikumat visuaalset stiimulit kui ühesugune vaba riietus. See mõjutab otseselt seda, kuidas aju töötleb sotsiaalset teavet.

See probleemistik avaneb täiendavalt tänapäeva neuroteaduse vaatenurgast (vt Pelowski, Leder 2022; Di Dio, Gallese 2022; Brown 2022). Ajus toimuvad riietuse tajumisel keerukad protsessid, mis sõltuvad nii kontekstist kui ka vaataja isiklikust kogemusest. Neuroloogiliselt võib eristada viit peamist viisi, kuidas aju töötleb formaalse ja mitteformaalse riietuse erinevusi.

Kõige tavapärasem on olukord, kus riietus vastab täielikult konteksti ootustele — näiteks ülikond ametlikus keskkonnas. Sellisel juhul toimub ajus kiire, emotsionaalselt neutraalne töötlus. Kui aga kohtame ootamatut riietusstiili turvalises kontekstis, võib see tekitada positiivset huvi ja uudishimu. Veelgi tugevam positiivne reaktsioon tekib, kui nähtav riietus resoneerib sügavalt meie isiklike väärtustega.

¹Vrd Foucault' käsitlust siinse artikli II peatükis ning korporatiivse kontrolli analüüsi V peatükis.

Problemaatilisem on olukord, kus konteksti sobimatu riietus esineb meile isiklikult olulises situatsioonis — see võib tekitada tugevat vastumeelsust ja soovi olukorrast eemalduda. Samas võib algne vastumeelsus läbi kogemuse ja refleksiooni muutuda aktsepteerimiseks, viies inimese maailmapildi avarumiseni. Neid stsenaariume näitlikustavad igapäevased olukorrad: näiteks ülikond ootuspärasel ärikeskkonnas kutsus esile neutraalse töötuse, aga sama ülikond rannapeol võib tekitada vastumeelsust, kuid loovalt kantud *vintage*-rõivas kunstigaleriis võib äratada positiivset huvi.

See neuroteaduslik vaatenurk täiendab Eliase käsitlust, näidates võimalikke kognitiivseid ja afektiivseid mehhanisme, kuidas riietusega seotud sotsiaalsed normid ja ootused afekti kontrolliks ehk tsiviliseeritud eneseregulatsiooniks võivad neuroloogilisel tasandil toimida. Kui formaalne rietus traditsiooniliselt toetas käitumuslikku enesekontrolli, siis tänapäeval tuleb mõista, et riietuse tajumine sõltub nii kontekstist, vaataja isiklikust seotusest olukorraga kui ka tema võimest kohaneda ootamatuga. See teadmine võimaldab paremini mõista ka tänapäeva ühiskondlikke pingeid seoses riietuskonventsioonide muutumisega.

V. RIETUSE UNIVERSALISEERUMINE: VABADUSE ILLUSIOON JA KORPORATIIVNE KONTROLL

Steve Jobsi must kõrge kaelusega sviiter ja Mark Zuckerbergi hall T-särk on kujunenud omamoodi uuteks vormiriietusteks. Need pidid küll sümboliseerima vabanemist korporatiivsest ülikonnakultuurist, kuid on ise muutunud uuteks standarditeks.

Riietuse ühtlustumine avaldab märkimisväärset mõju sotsiaalsele sidususele. Traditsioonilised riietuskoodid, mis toimisid ühiskondliku kuuluvuse märkidena ja aitasid inimestel mõista oma kohta ühiskonnas, on kadumas. Selle tulemusena hägustuvad professionaalsed ja sotsiaalsed rollid — universaalne vabariietus raskendab õpetaja eristamist õpilasest või ametniku eristamist kodanikust.

See muutus peegeldab korporatiivse kontrolli avardumist. Suurkorporatsioonid kujundavad standardiseeritud tarbimiskultuuri meedia ja turunduse kaudu, luues illusiooni individuaalsest valikust. Noam Chomsky (1998) raamatu eessõnas hoiatab Robert M. McChesney, et neoliberaalne turukeskne lähenemine asendab kodanikud tarbijatega ja kogukonnad kaubanduskeskustega.

Reklaami ja turunduse mõju ei saa alahinnata. Need loovad narratiive, mis seovad teatud riietusesemed konkreetsete väärtuste ja identiteetidega — ülikond seostub professionaalsuse ja eduga, teksad vabaduse ja mugavusega. Kuigi tänapäeval tundub, et meil on riietuses rohkem valikuvabadust kui kunagi varem, on need valikud tegelikult tugevalt piiratud turutingimuste, hinna, kättesaadavuse ja domineerivate normide poolt.

Üleminek ametite ja valdkondade eristavalt riietumiselt indiviidi eelistustel põhinevale praktikale kujundab uusi hierarhiaid ja koodisüsteeme, milles orienteerumine muutub üha keerulisemaks. Bernard E. Harcourt väidab (2011: 34), et turud ei ole isereguleeruvad ega täiesti vabad, vaid sõltuvad keerukatest reeglitest ja mehhanismidest, mis suunavad indiviidide valikuid, luues petliku mulje vabadest valikutest. Ühiskondlike kontrollimehhanismide süsteem on keerukas nähtus, mis mõjutab riietumisvalikute kaudu inimeste käitumist ja staatust ühiskonnas. Teisal toob ta välja selle vähemalt kolm olulist aspekti (Harcourt 2007).

Esiteks, profiilide ja üldistuste loomine — näiteks kui töointervjuule tuleb kandidaat kulunud teksapükste ja T-särgiga, võib intervjuuerija eeldada, et tegemist on hoolimatu inimesega, kuigi tegelikult võib kandidaat olla vägagi pädev ja kohusetundlik.

Teiseks, stigmatiseerimine — kui noor inimene kannab tume-daid, gooti stiilis riideid, võivad õpetajad või kaasõpilased teda märgistada probleemseks või ohtlikuks, mis omakorda võib viia tema sotsiaalse isolatsioonini, kuigi tegelikult ei pruugi see olla muud kui tema esteetiline eelistus.

Kolmandaks, sotsiaalne kontroll — kui kontoris kehtestatud range riietumiskoodeks nõuab ülikonda, sunnib see töötajaid aluma kindlale normile, mis võib piirata nende individuaalsust ja

mugavust, kuid tagab organisatsiooni soovitud professionaalse välimuse.

Inimesed loovad sageli põhjendamatuid seoseid riietusstiili ja isikuomaduste vahel — näiteks eeldades, et formaalne riietus näitab usaldusväärst või et mitteformaalne riietus osutab madalamale staatusele. Sellised eeldused võivad viia vildakate järeldusteni. “Vabarõivastuse” olemuse sügavamaks mõistmiseks pakub viljaka raamistiku Jean Baudrillard’i simulaakrumite teooria (1999), mille järgi märgid ei pruugi enam peegeldada või varjata reaalsust, vaid asendavad selle, varjates reaalsuse puudumist või luues sellest sõltumatu hüperreaalsuse. Baudrillard’i sõnul ei pruugi märgid tänapäeva ühiskonnas enam peegeldada reaalsust ega seda varjata, vaid võivad hoopis varjata reaalsuse puudumist (kolmanda astme simulaakrum) või toimida reaalsusest täiesti sõltumatult, luues omaenda hüperreaalsuse (neljanda astme simulaakrum). Küsimus: kas “vabarõivastus”, mis näiliselt sümboliseerib individuaalset vabadust, autentsust ja vastuhakku formaalsetele koodidele, toimib tegelikult simulaakrumina? Kas see on vabaduse märk, mis varjab tegelikku konformsust, mida kujundavad turundus ja korporatiivne kultuur, või varjab see asjaolu, et “autentne” individuaalsus ongi selles kontekstis kättesaamatu? Jean Baudrillard’i simulaakrumite ja simulatsiooni teooria valguses võib Steve Jobsi musta sviitrit või Mark Zuckerbergi halli T-särki tõlgendada mitte niivõrd individuaalsuse autentse väljendusena, vaid mudelitena, mis genereerivad hüperreaalsust “loova geeniusena” või “mitteformaalse juhi” kuvandit. Sellises käsituses ei peegelda märk (lihtne riietus) enam mingit eelnevat reaalsust (autentne vabadus normidest), vaid pigem eelneb reaalsusele ja loob selle, asendades tegelikkuse selle märkidega. Seega, Baudrillard’ist lähtudes, ei ole siin tegemist enam reaalsuse moonutamisega, mis on omane ideoloogiaga, vaid reaalsuse simuleerimisega või isegi tõsiasja varjamisega, et “päris” reaalsust sellisel kujul enam ei eksisteerigi. Need märgid (riietusstiil) simuleerivad vabadust ja individuaalsust, kuid võivad samal ajal varjata selle tegelikku puudumist või allutatust süsteemile, näiteks korporatiivse loogika, koodide ja mudeli-

te genereerimisele. Küsimus on seega reaalsusprintsipi päästmises olukorras, kus reaalne ise on muutunud hüperreaalseks.

Riietusega seotud muutused peegeldavad paradoksaalset olukorda — näiline valikuvabadus peidab standardiseeritud ja kontrollitud valikuid, mis nõrgendab ühiskondlikku sidusust, tugevdades samal ajal korporatiivset kontrolli. See on proovikiviks demokraatlikule ühiskonnale, kus individuaalne vabadus ja sotsiaalne sidusus peaksid olema tasakaalus.

VI. RIIETUS SOOLISE IDENTITEEDI PERFORMATIIVSE VÄLJENDAJANA

2019. aasta Met Gala punasel vaibal astus näitleja Billy Porter üles kuldses hõbedaste kaunistustega ja tiibadega kleidis (Allaire 2019) — rõivas, mis ei järginud ühtegi traditsioonilist soolist normi. Tema välimus mitte ainult ei purustanud soolisi stereotüüpe, vaid tõi esile, kuidas riietus võib olla aktiivne vahend soolise identiteedi väljendamisel ja selle ümbermõtestamisel. See näitab, et riietus pole pelgalt staatiline element, vaid osa dünaamilisest ja performatiivsest protsessist, mille kaudu sooline identiteet pidevalt kujuneb.

Käesolevas peatükis mõistetakse riietust laiemalt kui pelgalt rõivaesemeid. See hõlmab kogu välist kehalist väljendust ja eneseesitlust, sealhulgas aksessuaare, ehteid, meiki, soengut, juuksevärvi ja isegi kehakaunistusi, nagu tätoveeringud. Riietumiskoodid ja -stiilid moodustavad seega tervikliku märgisüsteemi, mis osaleb aktiivselt soolise identiteedi konstrueerimises ja esitamises.

Judith Butleri soorollide performatiivsuse teooria pakub ainulaadse vaatenurga riietuse rolli mõistmiseks soolise identiteedi kujundamisel ja väljendamisel.

Pole olemas soolist identiteeti, mis eksisteeriks sooliste väljenduste taga; see identiteet on performatiivselt loodud just nendesamade “väljenduste” kaudu, mida peetakse selle tulemusteks (Butler 2006: 34).

See on mõttekäik, mis juhatab riietuse ja moe mõistmisel levinud tavaarusaamadest hoopis sügavamate tähendusväljadeni.

Ajalooliselt on riietus olnud oluline vahend sooliste normide kehtestamisel ja vaidlustamisel. Näiteks naiste sisenemine meestekesksetesse professionaalsetesse sfääridesse 20. sajandil tõi kaasa nn *power dressing*'u ehk maskuliinseks peetud elementide (nt pükskostüüm, õlakud) lõimimise naiste garderoobi. See ei olnud pelgalt esteetiline valik, vaid strateegia navigeerimiseks meestekesksetes võimustruktuurides, kus riietuskoodid olid ajalooliselt dikteeritud mehelikest normidest — klassikaline näide on Chaneli kostüümi kujunemislugu (vt nt Krick 2004). See ajalooline kontekst näitab, kuidas riietus toimib nii olemasolevate sooliste hierarhiate taastootjana kui ka võimaliku õõnestajana. Butleri järgi pole riietus pelgalt olemasoleva soolise identiteedi väljendus, vaid aktiivne osa selle loomises ja taastootmises. Traditsiooniliselt toimisid ülikond ja kleit selgete soolisi erinevusi “tootvate” elementidena, luues ja kinnitades binaarseid soolisi kategooriaid.

Vabama riietusstiili valitsemine on seda dünaamikat oluliselt muutnud. Universaalne riietusstiil vähendab traditsioonilisi soolisi piire, võimaldades paindlikumat soolist eneseväljendust. Teksad ja T-särgid sooneutraalsete riietusesemetena on loonud ruumi uuteks identiteedi väljendusviisideks. See muutus peegeldab laiemat ühiskondlikku nihet jäikadelt soorollidelt paindlikuma soolise eneseväljenduse poole.

Identiteedi paindlikkus avaldub võimaluses katsetada erinevate sooliste märgistega. Kui formaalne riietus nõudis selget soolist määratlust, siis tänapäevane vabam riietus võimaldab eksperimenteerida ja kombineerida erinevaid soolisi elemente. Butler näeb selles võimalust kõigutada traditsioonilisi soolisi võimustruktuure ja luua ruumi mitmekesisemaks eneseväljenduseks, ehkki tuleb tunnistada, et ka see näiliselt vabam ruum võib olla mõjutatud siinse artikli V peatükis kirjeldatud turuloogikast ja korporatiivsetest normidest, mis kujundavad ja piiravad saadaolevaid valikuid. Erinevate elementide — näiteks kleidi ja pükste — kasutamine osutab, et soorollid on läbiräägitavad ja vähem piiratud traditsiooniliste binaarsete normidega, ning võimaldab

nii individuaalseid kui ka kollektiivseid viise soolise identiteedi ümberkujundamiseks (vt Butler 2011).

Kuigi Judith Butleri teooria on endiselt põhjapaneva tähtsusega, on uuemad uurimused moe-, keha- ja afektiteooria valdas toonud esile täiendavaid nüansse. Nii analüüsivad Natalia Särmäkari ja Annamari Vänskä (2022) algoritmilist moedisaini ja “küborg-disaineri” tekkimist “Mood 4.0” ajastul, ning Eunsoo Baek jt (2022) määratlevad digitaalset moodi identiteedi virtuaalse loomise ja esitlusena. Need käsitlused näitavad, kuidas digitaalajastul lisanduvad riietuspraktikale uued performatiivsuse kihistused. Lisaks rõhutab Fernando F. Fachin (2017) materjalide — olgu need füüsilised või digitaalsed — rolli identiteeti kujundavate, ent samas ka piiravate teguritena. See omakorda aitab mõista, kuidas tehnoloogiline areng ja tarbimiskultuuri surve mõjutavad eneseväljendust isegi näiliselt vabades riietusvalikutes. Kõik need perspektiivid aitavad Butleri ideid kontekstualiseerida ja täiendada, osutades identiteedi ja riietuse vahelise suhte jätkuvale keerukusele ning muutlikkusele tänapäeva ühiskonnas. Selle keerukuse ja muutlikkuse valguses on siiski oluline meeles pidada Butleri hoiatust (2006: 198), et ka riietuses avalduv näiline vabadus ei tähenda veel täielikku vabanemist sotsiaalsest kontrollist. Seeläbi võivad ka vabama riietumisstiili kaudu toimida uued, peenemad normatiivsuse vormid, mis reguleerivad endiselt soolist eneseväljendust, ehkki vähem silmatorkavalt kui traditsioonilised riietuskoodid.

VII. LÕPETUSEKS

Nii riietuse kui ka laiema kehalise eneseesitluse rolli muutumine tänapäeva ühiskonnas peegeldab põhjalikke nihkeid võimusuhetes, sotsiaalses kommunikatsioonis ja identiteedi loomises. Üleminek formaalsetelt riietuskoodidelt universaalsele vabarõivatusele ei ole pelgalt esteetiline ega mugavusest ajendatud muutus — see on protsess, mis muundab viise, kuidas me väljendame identiteeti, autoriteeti ja staatust.

Artiklis käsitletud teoreetilised raamistikud avavad selle muutuse eri tahke. Võimuanalüüs näitab, kuidas nähtav hierarhiline

kontroll asendub peenemate mehhanismidega, mis võivad ebaühtlaselt mõjutada erinevaid sotsiaalseid rühmi. Kultuurisemiootiline lähenemine osutab kultuurimälu kandvate märgisüsteemide teisenemisele, samal ajal kui tsiviliseerumisteooria aitab mõista käitumiskoodide ja afektikontrolli muutumist, sh välimuse mõju kandja enda psühholoogilisele seisundile (*enclothed cognition*) ja selle kontrolli ebaühtlast jaotumist ühiskonnas. Performatiivsusteooria valguses näeme, kuidas vabarõivastus ja laiem eneseväljendus võib küll avardada soolise identiteedi esitamise võimalusi, kuid ei tähenda vabanemist sotsiaalsetest normidest, mida omakorda kujundavad ja piiravad sageli turuloogika ning korporatiivsed mõjud.

Tulevikus kujunevad tõenäoliselt välja uued, paindlikumad ja kontekstitundlikumad riietus- ja eneseesitluskoodid, mis peavad vastama nii digitaliseerumise (näiteks virtuaalsete identiteetide loomine, *online*-suhtluse visuaalsed normid) kui ka keskkonnateadlikkuse (näiteks jätkusuutliku moe kasutamine staatuse või väärtuste signaalina) väljakutsetele. Need arengud ei toimu isolatsioonis, vaid on osa laiemast ühiskondlikust muundumisest, kus traditsioonilised hierarhiad asenduvad keerukamate võrgustikega.

Riietuse ja laiemalt välimuse tähenduse muutumine ei tähenda seega hierarhiate kadumist, vaid nende teisenemist vähem nähtavateks, kuid mitte tingimata vähem mõjusateks vormideks, millele surve ja toimemehhanismid jaotuvad ühiskonnas sageli ebaühtlaselt. See tekitab küsimusi nii institutsioonidele kui ka üksikisikutele, kes peavad õppima navigeerima keskkonnas, kus vana visuaalsed koodid on asendunud ambivalentsemate märgisüsteemidega. Selle protsessi mõistmine ja analüüsimine on oluline, et säilitada ja arendada sotsiaalset sidusust kiiresti muutuvas maailmas.

Kirjandus

Adam, Hajo, Adam D. G a l i n s k y 2012. Enclothed cognition. — *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 48, No. 4, pp. 918–925, doi.org/10.1016/j.jesp.2012.02.008

- Allaire, Christian 2019. Billy Porter just made the most fabulous entrance in Met Gala history. — *VOGUE*, May 6, www.vogue.com/article/billy-porter-met-gala-2019-the-blonds
- Baek, Eunsoo, Shelley Haines, Omar H. Fares, Zhihong Huang, Yuwei Hong, Seung Hwan Mark Lee 2022. Defining digital fashion: Reshaping the field via a systematic review. — *Computers in Human Behavior*, Vol. 137, 107407, doi.org/10.1016/j.chb.2022.107407
- Baudrillard, Jean 1999. *Simulaakrumid ja simulatsioon*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Lena Tomasberg. Tallinn: Kunst
- Brown, Steven 2022. Naturalizing aesthetics. — Anjan Chatterjee, Eileen R. Cardillo (Eds.). *Brain, Beauty, and Art: Essays Bringing Neuroaesthetics into Focus*. 1st ed. New York: Oxford University Press, pp. 18–21, doi.org/10.1093/oso/9780197513620.003.0004
- Butler, Judith 2006. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. (Routledge classics.) New York — London: Routledge
- Butler, Judith 2011. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. (Routledge classics.) Abingdon, New York: Routledge
- Chatterjee, Anjan 2014. *The Aesthetic Brain: How We Evolved to Desire Beauty and Enjoy Art*. New York, NY: Oxford University Press
- Chomsky, Noam 1998. *Profit over People: Neoliberalism and Global Order*. New York: Seven Stories Press
- Di Dio, Cinzia, Vittorio Gallese 2022. Moving toward emotions in the aesthetic experience. — Anjan Chatterjee, Eileen R. Cardillo (Eds.). *Brain, Beauty, and Art: Essays Bringing Neuroaesthetics into Focus*. 1st ed. New York: Oxford University Press, pp. 22–26, doi.org/10.1093/oso/9780197513620.003.0005
- Eco, Umberto 1997. *Reis hüperreaalsusse*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Joel Sang. Tallinn: Vagabund
- Eimann, Andres 2024. Vanglakonvoide vähendamine. Egert Belitšev: Kui midagi karbitakse, siis jääbki vähem töötunde. — *Postimees.ee*, 1.11, www.postimees.ee/8126802/vanglakonvoide-vahendamine-egert-belitsev-kui-midagi-karbitakse-siis-jaabki-vahem-tootunde
- Elias, Norbert 2007. *Tsiviliseerumisprotsess: Sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused*. II köide: *Ühiskonna muutused. Ühe tsiviliseerumisteooria visand*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Tiit Relve. Tallinn: Varrak

- Fachin, Fernando F. 2017. Connecting meanings and materials: Identity dynamics in sustainable fashion. — Miguel Ángel Gardetti, Ana Laura Torres (Eds.). *Sustainability in Fashion and Textiles: Values, Design, Production and Consumption*. New York: Routledge, pp. 358–375
- Foucault, Michel 2005. *Teadmise arheoloogia*. (Culture 2000.) Tlk Kaia Sisask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Foucault, Michel 2011. *Teadmine, võim, subjekt: Valik öeldust ja kirjutatust*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. Marek Tamm, tlk Marri Amon, Hasso Krull, Mirjam Lepikult, Triinu Pakk, Katre Talviste, Marek Tamm, Märt Väljataga. Tallinn: Varrak
- Harcourt, Bernard E. 2007. *Against Prediction: Profiling, Policing and Punishing in an Actuarial Age*. Chicago: University of Chicago Press
- Harcourt, Bernard E. 2011. *The Illusion of Free Markets: Punishment and the Myth of Natural Order*. Cambridge (Mass.) — London: Harvard University Press
- Herman, Edward S., Noam Chomsky 2002. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books
- Hester, Neil, Eric Hehman 2023. Dress is a fundamental component of person perception. — *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 27, No. 4, pp. 414–433, doi.org/10.1177/10888683231157961
- Krick, Jessa 2004. *Gabrielle “Coco” Chanel (1883–1971) and the House of Chanel*. — The Metropolitan Museum of Art, October 1, www.metmuseum.org/essays/gabrielle-coco-chanel-1883-1971-and-the-house-of-chanel
- Lotman, Yuri M. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Transl by Ann Shukma. London — New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Lotman, Juri 2005. *Kultuur ja plahvatus*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Piret Lotman. 2. tr. Tallinn: Varrak
- Lotman, Juri 2013. Kultuurimälu. Tlk Silvi Salupere. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1736–1746, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:195353/177434/page/9
- Mehrabian, Albert, Susan R. Ferris 1967. Inference of attitudes from nonverbal communication in two channels. — *Journal of Consulting Psychology*, Vol. 31, No. 3, pp. 248–252, doi.org/10.1037/h0024648

- Pelowski, Matthew, Helmut Leder 2022. But, what actually happens when we engage with “art”? — Anjan Chatterjee, Eileen R. Cardillo (Eds.). *Brain, Beauty, and Art: Essays Bringing Neuroaesthetics into Focus*. 1st ed. New York: Oxford University Press, pp. 13–17, doi.org/10.1093/oso/9780197513620.003.0003
- Poster, Mark (Ed.) 2001. *Jean Baudrillard: Selected Writings*. 2., expanded ed. Stanford, CA: Stanford University Press
- Särmäkäri, Natalia, Annamari Vänskä 2022. “Just hit a button!” — fashion 4.0 designers as cyborgs, experimenting and designing with generative algorithms. — *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, Vol. 15, No. 2, pp. 211–220, doi.org/10.1080/17543266.2021.1991005
- Teder, Martin Johannes 2022. Piirivalve juht: Pooled sõjapõgenikest on mehed. — *Äripäev*, 14.10, www.aripacev.ee/saated/2022/10/14/piirivalve-juht-pooled-sojapogenikest-on-mehed

PRIIT SUVE (1973) on õppinud Siseministeeriumi Politseikoolis Paikusel 1998–2002, Tallinna Ülikooli riigiteaduste instituudi magistrant 2007–2009, magistrikraad 2009, riigiteaduste instituudi ning rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi riigiteaduste osakonna doktorant 2009–2016, doktorikraad 2016. Patrull- ja liikluspolitseinik 1991–1996, Paikuse politseikooli personalijuht ja politseiõiguse õpetaja 1996–2002, Järvamaa korrakaitsejuht (2002–2003) ja maakonna politseijuht (2004), Lääne prefektuuri juht 2005–2015, Politsei- ja Piirivalveameti arendusosakonna politseinõunik 2015–2016; TLÜ ühiskonnateaduste instituudi teadur 2017–2020, avaliku juhtimise dotsent a-st 2018, sisekaitseakadeemia professor a-st 2017; TLÜ ajakirja *Acta Politica Estica* toimetaja 2019–2020.

“MINGEM ÜLES MÄGEDELE!”...

Mälestusi Eesti NSVst (Katkendeid)

Ingvar Luhaäär

SEE JU JAKOBSON...

Esimeses keskkooliklassis tulin mõttele kirjutada ajalehte kirjan-
duslik portree oma kooli komsomolisekretärist. See kolm aastat
minust vanem sileda välimusega lõpuklassi noormees vaatas kõi-
ki läbi oma raamideta prilliklaaside heasoovliku pilguga, kuid
siiski justnagu distantsilt. Ehkki mul oli kavatsus kirjutada temast
endast, küsisin kõigepealt, kellest tema soovitaks kirjutada.

– Kirjutada?... Jah... Noh... Kirjuta õpetaja Blaumanist.

– Koosiinusest, Kossist?...

Nii kutsuti kardetud matemaatikaõpetajat, kes õnneks meie
klassile tunde ei andnud. Samas märkasingi koridoris seda kuive-
tunud juudivanameest — ajas mõnusalt juttu ühe lühikese paksu
mehega, vaatas korraaks muigamisi ka minu poole, nagu krimp-
sus nagu vana pooltühi jalgpall. Kas kuulis seda soovitust? Mulle
tundus korraga imelik, et mehed näisid olevat sellises mõnuses
meeleolus nagu poisid siis, kui on suured sõbrad ja just jälle kok-
ku saanud. Kas siis vanad mehed võivad ka sõbrad olla? Aga miks
mitte — on ju isegi marss “Vanad sõbrad”... Nii või teisiti oleks
Koss kirjutamiseks liiga kõva pähkel. Seda mõistis vist sekretär-
gi:

“Mingem üles mägedele!”...

– Või pakkuda sulle Kaie õppesektorist. Kohusetundlik tütarlaps. Tasane, ei hammusta.

Kaie? — Jaa, teda ma teadsin. Kaie oli ühe vahetunni algul käinud ka meie klassis, klassijuhatajalt õppeedukuse kohta andmeid küsinud ja siis nad olid tükk aega kummardunud koos klassipäeviku kohale. Kaie helekollased juuksed olid päeviku kohal kui laualambi mahe valgusvihk. Seda motiivi võiks ehk isegi kirjanduslikus portrees kasutada? Või saadakse kohe aru, et olen Kaiesse armunud? (Teise nurga alt vaadates jälle: Kaie suured rinnad ja õpetaja rinnad kõrvu, peaaegu ühesuurused, klassipäeviku kohal. . . — õpetaja rinnad mind ei erutanud, Kaie omad aga küll. No selle motiiviga pole kirjatöös midagi peale hakata!)

Püüdsin veel sekretärist endast midagi välja pigistada. Kinnistust vajab üks üsna iseäralik seik.

– Kas on tõsi, et sa olid ühele poisile oma raha eest kooli vormimütsi ostnud?

– Nojah, nojah. . .

Ta silmad õhukeste prilliklaaside taga löid tarmukalt ja pisut pilklikult sädelema.

– Alatasa oli selle poisiga pahandus — ei kanna vormimütsi. Trehvasime linnas mütsipoe ees kokku. Ostsingi. Võib-olla tal tõesti raha pole, kust mina tean. Poiss surus mütsi pähe küll.

Nüüd oli see siis küsitud ja vastuski saadud, ainult et kas seda annab kasutada kirjanduslikus portrees? Et nagu üks tulevikuinimese, kommunismiehitaja iseloomujooni: kui näed, et teisel raha pole, ostad talle mütsi. Tõesti ehk ka midagi iseloomuliku, aga kirja panduna kõlab kuidagi kohtlaselt. Aru aga ei saa, miks.

Oli veel üks seigake, mis samuti tundus kirjanduslikus portrees raskesti kasutatav. Kord, kui surnuaias kokku juhtusime, oli ta osutanud vanaaegsele hauakivile, millesse oli raiutud mehe nägu ja selle ümber mõni kaardus viljapea.

– Haritud põllumees, — sõnas ta ja hakkas nagu väljavabandavalt selgitama, et sordiaretus on igati lugupidamist vääriv tegevus. Ma sain aru küll, mida see vabandamine tähendas — no et ta esivanem polnud tavaline “kulak”. Eks muidugi kasutas ka palga-

list tööjõudu — oli “kulak”. Isa ta ei võinud olla — hauakivi tundus sedavõrd vanaaegne —, ju siis vanaisa. C. R. Jakobson oli ka tegelikult üks paras “kulak” — oleks ta nüüd elanud veel tosin aastat tagasi, oleks kindlasti Siberisse saadetud. Jakobson — Siberisse?! See mõte tundus nii pentsik, et võttis sarkastiliselt mui-gama. Küllap oleks viimasel hetkel, kui Jakobsoni ja ta peret juba veoauto kasti laaditi, siiski välja ilmunud keegi kõrgem partei-tegelane ja öelnud küüditajatele etteheitvalt:

– Jätke järele, mida te teete — see on ju Jakobson!

Krahv Berg, kes lasi ehitada Sangaste lossi, oli ka kõva rukki-aretaja, aga kas ta oleks jäetud sellepärast Siberisse saatmata? Vaevalt, kuigi ei tea. No teda ei saadud kätte, jõudis enne ära surra nagu Jakobsongi. Haritud põllumees. . . Njah, hoopis etem oleks, kui saaks kirjutada, et kolhoosi agronoom, aga kus sa saad, kui teisel hauakivigi juba sammaldunud. Ja sõnaühend “hari-tud põllumees” mõjub veidi kentsakana. Moodustasin naljaviluks lause “Haritud põllumees haris põldu”.

– Kirjuta siis Kaiest, — resümeeris sekretär. — Ta on nüüd Teedu asemel õppesektori juhataja. Temast pole karta, et püüaks putket teha.

Sitke mustaverd lõpuklassi poiss Teet, kes oli mind ükskord koolikoridoris õelal hundipilgul ära märkinud ja öelnud mida-gi põlastavat kas luule kohta üldse või siis just minu luule koh-ta — hiljaaegu oli mul ilmunud ajalehes oktoobripühade luule-tus —, üritanud tõepoolest Karjalast üle piiri Soome putkata, kuid jäänud piirivalvuritele vahele, mispeale oli koolisaalis korralda-tud tohutu häbistamise ja sõimu koosolek. Teetu ennast muidugi kohal polnud, ei tea, kus vanglas või kohtumajas ta parajasti vire-les. Eriti vingeid sõnu ütlesid paar tundmatut meest, keda direk-torgi näis pelgavat, sest paistis, et nad nägid temas Teedu kaasosa-list (?!), aga hukkamõistvate sõnavõttudega astusid üles ka mõned õpetajad-parteilased, direktor ise ja ka kooli komsomolisekretär, kelle sõnavõtt oli vaat et kõige tasakaalukam.

Direktor oli ikka täiesti enesest väljas, muidu küll nii täh-tis. Kui erinevaid on ikka õppealajuhatajaid ja direktoreid! Vanas koolis oli dire alati kohal, vahetas isegi koridoris elektripirne, töö-

“Mingem üles mägedele!”...

kittel seljas, sinne aga — teda oli näha peamiselt vaid aktustel. Ka muul ajal käis ülikonna, valge särgi ja lipsuga — ega tal asjatult olnud hüüdnimeks Minister. Veider oli kujutleda Ministrit Teedu kaasosalisena — kuidas viipab talle vahetunnis, et tulgu kabinetti, ja ütleb siis:

– Näed, tõin sulle Karjala täpsema kaarti... vaata... mine siit...

Tundsin salamisi isegi mõningat kergendust sellest, et mul ei tarvitse enam Teeduga kohtuda. Läbi riietehoiu varbseina kuulsin, kuidas paar noort õpetajat arutasid, et komsomolisekretäri sõnavõtt oli olnud kõige mõistlikum. Üks neist lisas justkui põhjenduseks:

– Tal ei tarvitsenud hirmu tunda...

Tohoh, kas Teet oli siis nii vinge vend, et mitte ainult mina, vaid isegi direktor kartis teda ja kardab veel nüüdki, kui ta on juba “kindlas kohas”?! Samas mõistsin, et ju värises dire ikka oma ametikoha pärast. No sekretär ehk ei tarvitse sellist hirmu tunda: kui ta kooli komsomolisekretäri kohast ilma jääb — asi kah! Või mine tea, kindlasti on parem, kui sa üldse pole sekretär olnud, kui et olid, aga “tehti lahti”. Väga võimalik, et sellisel juhul ei saa ülikooligi.

– Mis sina arvad, miks Teet nii tegi?... — küsis sekretär minult.

– Küllap seiklushimust.

– Arvad?

Häälest oli tunda, et ta küll tahab respektierida mu seisukohata, kuid ei pea seda ammendavaks. Mu peas jooksid mõtted palavikulise kiiruga: muidugi mitte ainult seiklushimust, eks ikka, et saada ära siit “sotsialismi õitsvast lilleaiast”, kus keegi ju eriti olla ei taha. Ainult et ei maksa ju kooli komsomolisekretärile nii öelda.

Sekretär arutles edasi:

– Mõni leiab, et meie ühiskonnas on tema energia väljaelamine piiratud. See ei ole nii, tegutsemisvõimalusi meil lausa paku takse; tegutse nii, et sellest oleks kasu kõigile! Kuid leidub neid,

kes ei taha tegutseda ühiskonna, vaid ainult enda heaks. Need tunded, et siin on kitsas.

Tema ise küll selline ei ole. Oma vaimsete võimete poolest suudaks ta kindlasti Ameerikas rikkaks saada, tema aga on valmis tegutsema siin kogu ühiskonna heaks — jälle üks uue inimese, kommunismiehitaja iseloomujooni. Aga taas midagi sellist, mis ajakirjanduslikuks materjaliks ei sobi, sest kuidas ma kirjutan, et tema on nüüd küll päris kindlasti üks neid (väheseid?), kes ei soovigi ära siit Nõukogudemaalt, kus keegi eriti olla ei taha? Tuleb välja, et täiesti ilmseid kommunismiehitaja iseloomujooni ei saa- gi ajalehes esile tõsta? Mida see küll peab tähendama?

Kui Teedu hukkamõistmise koosolek oli tekitanud minus ikka rohkem trotsi, siis see kõnelus pani nüüd mõtlema. Sekretär jätkas:

– Võiks ju öelda, et inimene saagu otsustada, kas tahab elada enda või siis ühiskonna hüvanguks, aga teisalt jälle on ta siin kasutanud meie hüvesid: tasuta haridus, arstiabi. . . Võiks ju selle kõik välja rehkendada ja nõuda temalt lahkumisel vastava summa. Aga kust Teet selle raha oleks võtnud!

– Et kui pärast saab seal miljonäriks, siis maksab?

– Et järelmaksuga? Jälle huvitav mõte. Aga kes garanteerib, et ta seal miljonäriks saab, võib-olla joob end põhja? Igasugu alkoholisorte on seal ju ka meie inimestele käsitamatul hulgal, mitte nii nagu siin, et õllekate juures võib tihti kuulda töömeeste ärevat küsimust “Pivo jest?”. Seal on seda “pivot” alati ja sadu sorte. Ja kui ta end ka põhja ei joo, vaid s a a b miljonäriks, ei taga mis- ki, et ta oma võla meile tasub. Muidugi poleks see talle sel juhul mingi raha, kuid just miljonärid on teinekord väga ihnsad. Jaa, ei ole see läbini ja igas suhtes õiglase ühiskonnakorralduse rajamine nii kerge ülesanne midagi.

Otsisin üles Kaie, kes kuulas mu rahulikult ära ega hakanud vastu puiklema — kui vaja, siis vaja!

– Ma teen õhtul kodus kõik paberid korda ja võtan homme kooli kaasa.

“Mingem üles mägedele!”...

– Kirjanduslik portree eeldab, et selle kangelasest luuakse võimalikult mitmekülgne pilt, seepärast oleks mul vaja teid ka kodus külastada.

Seegi soov leidis mõistmist.

Veel samal õhtul istusin Kaie väikeses hubases toas. Laual toakraadiklaas: punase elavhõbedasamba kõrval paksus klaasis ruumilisena mõjuv talvepilt — lumme mattunud kuusk ja veel kõrgem härmas määnd. Laualambi mahe valgusvihk ja Kaie ise. Kõik see kokku andis kodusoojuse ja hubasuse, mida oskad hinnata kargel talveõhtul. Kas alustadagi kirjanduslikku portreed sellise pildiga? Jälle võib-olla saadakse kohe aru, et... Ah, ei, see on siiski täiesti sobiv algus! Jätan muidugi enda teada, mida hetkel tunnen — nimelt oma palava soovi, et võiksin jäädagi sellesse tuppa.

Oli ilmne, et ma ei võinud seda hõllust lõputult nautida, pidin jälle midagi asjakohast küsima. Õppesektori tööst polnud õnnestunud saada mõnda sellistki elavat seika nagu see sekretäri mütsiost — mida ka ilmselt ikka ei saa kasutada. Lehitsesin Kaie antud pabereid, kust vaatasid vastu vaid arvud. Hetkeks tundus mulle, et istun matemaatikatunnis, kohe on hindeks tulemas kaks, kõrvalt kostab aga Kaie etteheitev hää:

– Õpi kodus korralikumalt, küll siis ka teie klassi õppeedukus paraneb...

Viimaks tõusin:

– Mõtlen kogunenud materjali läbi ja tuleksin homme õhtul uuesti — kui see teile sobib.

Kaie noogutas, kahtles vaid, kas ta ka siis enam midagi lisada oskab.

Koduteel astusin sisse sulgemiseelselt tühja kirjatavete poodi ja ostsin endale täpselt samasuguse lauakraadiklaasi, nagu oli Kaiel. Kodus pakkisin oma ostu ettevaatlikult lahti ja asetasin hardalt laualambi valgusvihku, mis oli kollane nagu Kaie juuksed. Mul oli nüüd juba natukene nagu Kaie tuba. Mõne hetke sain end õnnelikuna tunda, kuid pidin siis jälle endale tunnistama, et artikli jaoks polnud midagi märkimisväärset saanud ega olnud vestlus meid ka kuidagi lähendanud. Arusaamatu oli, kuidas võis lam-

bi valgusvihk ja kauni talvepildiga kraadiklaas laual tõusta täiesti ületamatuks müüriks minu ja Kaie vahele. Kuid veel üks katse, veel üks õhtu oli ju ees.

Mõtlesin välja mitukümmend küsimust — igasuguseid —, et ei peaks jääma tummalt istuma, mis tähendaks, et kohe-kohe tuleb mul kohmetult tõusta ja lahkuda. Hapnikuta võib inimene elada neli minutit. Kui kaua võib armunud ajakirjanik istuda armastatu toas, kui ta küsimused on otsas? Ju ehk samuti kolm-neli minutit... ainult.

– Milles näete enda kui õppesektori juhataja peamist ülesannet? — tulin lagedale esimese küsimusega.

– Ei oskagi nüüd nii öelda...

– Kas kaasa aidata õppeedukuse tõusule koolis?

– Jah.

Hetkel kartsin juba paaniliselt, et Kaie lisab:

– Nii et mine aga ilusasti koju ja hakka õppima.

Pilk Kaiele ütles, et õnneks ei ole talle selline mõte veel pähe tulnud, ja ka ise püüdsin selle kohe unustada, sest muidu oleks võinud juhtuda, et annan selle veel telepaatilisel teel talle edasi.

Sirmi tagant kostis tatsuvaid samme. Inimest ennast ei ilmunudki nähtavale, küll aga kostis eide tõre etteheitev hää:

– Sa, Kaie, anna talle siss noit andmit, muidu vaadatass, et sa poleki üks õige kumsumul...

Jälle ei tulnud mul meelde uut küsimust. No tohoo hullu, sai neid ju mitu tundi välja mõeldud.

– Palun jutustage oma lapsepõlvest!

– Ma olen sündinud ja üles kasvanud maal. Elan seal praegu-gi. Linnas olen korteris vanatädi juures.

– Siis on muidugi loodusel olnud teie kujunemisel tähtis osa? — improviseerisin ja sain niiviisi ühe küsimuse juurde.

– Jah.

Mind haaras korraks paanika: vääramatu kindlusega lähenes hetk, mil tuleb tõusta ja lahkuda, sest küsimused on läbi. Kui jär-

“Mingem üles mägedele!”...

jest tulevad vastused “jah”, “ei”, “jah”, “jah”, siis ju küsimused sulavad kui lumi, olgu neid või mitukümmend.

Kogusin end — ja oli ju ikka veel küsimusi. Nüüd esitasin selle, millele olin pannud kõige suuremaid lootusi ja mida olin seni varuks hoidnud. Kui sellele tuleb vastuseks “jah” — isegi kui ainult see lühike “jah” —, siis saab ikkagi edasi minna, ehk veel lausa lendugi tõusta — avaneb kuninglik tee Kaiele lähemale, ta hinge.

– Kas olete kunagi luuletusi kirjutanud?

– Ei.

Niisiis — ei. Oh, isegi “kunagi” ei aidanud — see sõnake, mis ometi oleks jätnud Kaiele veel taganemistee lahti: kunagi olen, aga nüüd enam mitte, nii et näidata või lugeda anda pole küll midagi. Küllap ta ikka on kirjutanud, aga salgab.

– Kas loete luuletusi?

– Jaa.

Vilets lohutus, aga siiski ehk midagi.

– Kes on teie lemmikkirjanikud?

– Ei oskagi nii öelda... Enamasti mõtlen kõige rohkem viimati loetud raamatu üle.

Siit saab vähemalt artikli jaoks midagi välja pigistada: iga loetud raamat äratas mõtteid!

Küsimused olid otsas.

Koduteel haaras mind kassiahastus: mingi ajakirjanduslik materjal oli nüüd ehk isegi koos, aga ma polnud kuidagi Kaiele lähemale pääsenud. Kui palju õrnkaunist jäi maha sinna sooja mahedalt valgustatud tuppa, kuid enam pole võimalik sellele ligi pääseda!

Öösel nägin unes, kuidas Kaie ja meie klassijuhataja kummardusid õpetajalaua taga klassipäeviku kohale. Mingi seljatagune jõud lükkas mind lähemale, nii ei näinud ma enam nende nägusid, vaid ainult rindu päeviku kohal. Nüüd tõmmati mind kusagilt eest sinna vahekohta, rinnad muundusid hammasratasteks, hakkasid mind peenendama. See polnud aga üldsegi valus, vaid isegi väga

nauditav: minust pudenes päevikule hindeid, algul kolmi, siis ka neljasid, lõpuks juba isegi viisi. Ärkasin: voodi märg ja libe.

SEAL ISTUB TA...

Kohe esimese tunni algul käsutati sel ilusal kevadhommikul kõik klassid suurde saali. Laulmisõpetaja asus lava ette ja hakkas meile kiiruga õpetama mingit väljamaa kommunistide laulu, millega pidime tervitama peatselt saabuvaid külalisi kaugest Kuubast.

*Avanti popolo, alla riscossa,
bandiera rossa, bandiera rossa.
Avanti popolo, alla riscossa,
bandiera rossa trionferà.*

– Mis see tähendab? — hõikas üks ja teine.

– Tõlget ei saadetud...

– Kas see on itaalia või hispaania keel?

Ka sellele ei saanud me vastust.

Pleet, Sia-Peet, vangutas pead:

– Laula nüüd midagi, millest pole teada sedagi, mis keeles see on...

Sellise väljanägemisega nagu see oli Pleedil, oleks iga teine masendusse langenud: nagu punetav ja vinniline, läbi hõredate valgete juuste kumamas punane peanahk, hüüdnimeks Sia-Peet —, kuid ta lahendas imelise kergusega väga raskeid matemaatikaülesandeid ja sinisilmad punetavas näos vaatasid maailma tarmukalt.

Kui olime laulu juba mitu korda läbi laulnud, hakkasid saalis levima eestikeelsed sõnad:

*Elevant Voppolo lõi lehma võssa,
lõi lehma võssa, lõi lehma võssa.
Elevant Voppolo lõi lehma võssa,
lõi lehma võssa, seal istub ta!*

“Mingem üles mägedele!”...

Eriti palju kõõksatusi ja turtsumist kostis siis, kui jõudsime laulus jälle istuva lehmani — naljakas ju kujutleda sellist lojust, kes istub võsas!

– See sobiks ooperiaariaks, — fantaseerisin. — Rahulik India külamiljöö... Korraga üks mees jookseb lava keskele ning laulab: “Elevant Voppolo lõi lehma võssa!” Lehm on seal ju püha loom. Skandaal missugune! Kõik haaravad kes mida kätte saab ja jooksevad lehma võsast välja kiskuma ning Voppolot karistama.

– Kuradi Voppolo! — naeris Sia-Peet mu kõrval, pisar silmas ja nägu veel punasem kui muidu.

Siis avanesid valged uksepooled ning meie ette marssisid väikest kasvu pruunide nägudega Kuuba mehed ja naised, punased nelgid rinnas.

Laulsime täiest kõrist:

Elevant Voppolo lõi lehma võssa!

Kuubalased tõstsid käsi kõrgele ja nende valged hambad särasid. Kasvavas vaimustuses laulsime veel ja veel laulu elevant Voppolo pahateost. Iga uue laulmisega kasvas vaimustus veelgi, lõpuks haaras see saali nagu tormimüha. Kõigil oli tore, nii meil kui kuubakatel. Keegi ei käskinud ju aina uuesti laulda — laulmisõpetaja oli ka taandunud ja eemal kõssi vajunud. Meie aga laulsime, saal kohas ja mühises — iga uue laulmisega aina enam —, eestikeelsed sõnad olid jõudnud juba saali igasse serva. Eriti võimsalt kõlaski laul nüüd äärte pool — eks seal ju taheti ka kas või ainult paar korda neid vaimustavaid sõnu läbi laulda. Laulmisõpetaja tõusis ja vehkis abitult, aga tema meid enam ei valitsenud — nüüd valitses meid Laul. Mind valdasid vaheldumisi uhkus ja hirm — justkui oleksin tormi valla päästnud. Esimest korda kogesin, et sõnal on jõud!

Kooli juhtkond sai pärast haridusministeeriumilt kiita suurepärase tulemuse eest internatsionaalses kasvatustöös: kuubalased öelnud Tallinnas, et Carl Robert Jakobsoni nimelises Viljandi I Keskkoolis võetud neid vastu erakordselt soojalt ja südamlikult.

Olen hiljem mõelnud, et oleks võinud minna ka hoopis teisiti: keegi oleks teatanud, kuhu vaja, ja oleks hakatud uurima, kes tegi

need eestikeelsed sõnad ning kahtlus oleks langenud muidugi minule kui “oma kooli luuletajale” (sellele ei taha kohe mõeldagi ja muidugi poleks võtnud ma seda teksti omaks ega võta nüüdki!). Koht, kuhu teatada, oli ju täiesti olemas ja teada ning seal oodati gi selliseid “uudiseid”. Teatada oleks võinud keegi meiega saalis olnud õpetajaist või kuubalastega kaasas olnud naine. Polnud aga enam Stalini aeg ja nii jäi üha enam selliseid asju sellega, et — tore oli. *Trionferà!* — Seal istub ta!

Nii palju absurdihuumorit pole eesti koolis olnud kunagi varem ega hiljem.

“MINGEM ÜLES MÄGEDELE!”...

Ajalooõpetajaks tuli meile suure paipoisinäoga Meelis Part, oli alles kevadel ülikooli lõpetanud. Nähtavasti suras kooli juhtkond talle kohe palju õppetööväliseid ülesandeid kaela, sest ühel vahe- tunnil proovis Part mind ja pinginaabrit pehmeks rääkida, et valmistaksime ette ateismiteemalise loengu, andis lugeda piiblipak- suse ateismiraamatugi. Sirvisime seda siit-sealt, ülesandest aga ütlesime ajapuudust ettekäändeks tuues ära. Part ei hakanud pea- le käima, isegi nagu naeratas tunnustavalt. Kui ta oli oma teed läinud, muigasin:

– Ta hoidis kõrgel oma lippu — ei tahtnud seda näha.

See oli üks neist poolakas Stanisław Jerzy Leci aforismidest, mis ärksamate keskkooliõpilaste seas uduses masinakirjas ringi liikusid.

– Põrgus on Kurat positiivne kangelane, — vastas Erik Leci teise aforismiga, ja muheles:

– Ma tegin ühe vägeva ateismiteo ikka ära ka, küll ta pärast märkab. Tõmbasin ta raamatus peatüki pealkirjas “Paasapühad” esimese “a” maha.

Ühiskonnaõpetuse tunni eel olid tüdrukud silmanähtavalt ele- vil, heitsid veel vargsi pilke taskupeeglitesse, kohendasid juuk- seid.

Sia-Peet õhutas neid takka:

“Mingem üles mägedele!”...

– Andke jah endile veel viimast lihvi, kohe tuleb ju teie meelispart! Imelik — Part pole mingi meesiludus, tavaline part, paksud põsed lotendamas, kuigi alles noor mees. Ju siis ongi nii, et naised ei hinda mehe juures niivõrd ilu, kui positsiooni. . . või ehk siiski ka seesmist ilu?

Tunni teemaks olid kolhoosikorra õiguslikud alused.

Kui Part seletas, et kogu vara kuulub kolhoosi liikmetele ja kooperatiivne omand tähendab seda, et kuidas üldkoosolek otsustab, nii ka tehakse, visandasin naljaviluks epigrammi, kirjutasin selle paberiribale ja ulatasin ees istuvale Pleedile, Sia-Peedile. See luges mu epigrammi ja jättis selle demonstratiivselt enda ette lauale, ei peitnud ära, nagu oleks olnud loomulik algklassides, vaid lausus Pardile, kui see tema juurest möödus:

– Näete. . . on tulnud ettepanek.

Part luges mu salmi klassile ette:

*Koosolek otsustas: et kõik saaks portsu raha,
me müüme homme päev kolhoosi maha.*

Ja küsis kavalalt:

– Aga — mis edasi?

No mina ei löönud ka verest välja:

– Eks siis vaata. . . Mõni ostab linna maja, teine joob end surnuks. Mind huvitab, k a s s e e o l e k s v õ i m a l i k.

Ja hetkel mind tõesti väga huvitas, mida õpetaja nüüd selle mu küsimuse peale kostab.

Part oli nobe vastama:

– Teoreetiliselt küll, kuid praktiliselt mitte.

– Miks siis ikka päriselt ei saa? — porises Sia-Peet, ja vastas ise:

– Linnast tuleksid miilitsad ja julgeolek, kindla peale. . .

– Ja siis ilmneb, et enamus polnudki selle mõtte taga ja selguvad mõned ässitajad, kes isoleeritakse ühiskonnast, — täiendasin endalegi ootamatult.

Part muheles — klass oli ühiskonna mõistmises edenenu tubli sammu, ilma et ta ise oleks pidanud selleks vaeva nägema.

Paar aastat hiljem, kui õppisin ajalugu juba ülikoolis, oli Part meil lektoriks loomingulise noorsoo suvelaagris. Millegipärast tõusis vaidlusaineks küsimus, kas tõlkimine on üldse võimalik, ja peale jääma kippus seisukoht, et ega ei ole ikka küll. Mulle tundus see juuksekarva lõhki ajamine veider: saab või ei saa, aga kui ikka on tahtmist, tehakse ära ja saab tõlkida küll. Poetasin sõna sekka:

– Näiteks meie rahvalik laul “Mingem üles mägedele, tuule õrna õhule” — mis siin teise keelde ümber panduna ikka nii väga muutuda saab.

– Oi, see oleks Tadžikimaal mässulaul olnud, — hüüatas Part, — kui Nõukogude võim hakkas mägilasi alla tooma!

– Miks alla?

– No et oleksid ikka silma all ja Usbeki väljadele oli puuvilla noppijaid tarvis.

“HALL HUNT”

Sõbrunesin viis aastat noorema Villu Jürjoga, kes töötas füüsika-instituudi koopiamasina masinistina ja oli lõpetamas õhtukeskkooli. Tookordne paljundusmasin sarnanes rohkem auruveduri kui tänapäevase väikese valge kohvrisuuruse koopiamasinaga, terve tuba oli seda täis. Hallis kitlis Villu vahetas paljundatava raamatu lehekülje — sähvatas ere valgus, siis viskas ta kühvliga tahma, mis lõi säriseva nagu rasv pannil, Villu ise oli ka tahmane kui tont.

Kord kui jälle läksin, et lasta Mällilt laenuks saadud ingliskeelseist budismiraamatuist mõni olulisem lehekülg endale paljundada, kuulutas Villu rõõmsalt, et on ka nüüd üliõpilane — usu-teaduse instituudis nimelt.

– Aga siis ei saa ju mina ja kõik need teised vaimuinimesed, kes harjunud sinult paljundusi tellima, enam midagi... — kahetsesin.

– Saate ikka, õppetöö on kaugõppevormis.

– Aga sind võidakse sõjaväkke võtta...

“Mingem üles mägedele!”...

– Käisin Vaino Vahingu käest küsimas, kuidas oleks hullu-paberitega.

– Ja mida ta vastas?

– Ütles: paberid pole probleem, aga katsu neist pärast veel lahti saada. Ma leidsin parema lahenduse: mul on nüüd tõend, et püss ei püsi peos.

Mõistsin, et ka usumeestel on oma kanalid, oma suhted ja võimalused. Villu märkas, et silmitsen umbusklikult masina külge kinnitatud karpi, mis mõjuski sellel täieliku võõrkehana. See oli hiljaaegu paigaldatud koopialehtede loendaja, mis oli muidugi selleks sinna pandud, et masinist ei saaks haltuurat teha.

– Siis sa ju ikkagi ei saa... — kahetsesin.

– Ei hakanud tööle, — sõnas Villu hellalt, ja lisas pilklikult:

– Sa oled nagu see Ungari juut, kes läks kümmet forintit pan-ka panema ja aina kahtles: aga kui teie pangaga juhtub midagi? — Täiesti välistatud, riik juba hoolitseb selle eest. — Aga kui riigiga juhtub midagi? — Samuti välistatud. Nõukogude Liit juba hoolitseb selle eest. — Aga kui Nõukogude Liiduga juhtub midagi? — No kas teil tõesti siis sel juhul ka oleks kümnest forintist kahju!?

Selline südi, sihikindel ja hellameelne oli Villu kogu elu. Tema käekirja tundsin ära ka selles, kuidas ta andis Narva Aleksandri Suurkirikule uue hingamise, taastades selle uhke sõjas hävinud torni hoolimata sellest, et ise oli sunnitud suure skandaaliga Narvast lahkuma — ju poleks teisiti saanud. No mis ta siis oli teinud — mängis kõiki seadusi ja ettekirjutusi eirates riigi sundseisu, milles valitsus pidi kiriku heaks välja käima viis miljonit, kuigi ei oleks tahtnud. Villu taastas Eesti kõige imposantsema kirikutorni. Oleks seejuures ilmnenu ta enda suhtes vähimatki omakasupüüdlikkust, oleks ta muidugi kinni pandud. Kui kirikut eemalt silmitseda, eristuvad selgelt endisaegsed tumedamad paest hooneosad ja Villu ajal ehitatud heledamad, eelkõige aga sihvakas, monoliitne torn.

TANGO

Sotsioloog Pikkar ostis Tartu lähedal kunagise uhke vanatalu. Nüüd oli sotsioloogialabori ja orientalistikakabineti suurel ja osalt kattuval seltskonnal koht, kus nädalalõppe veeta. Söödavat-joodavat tuli kaasa võtta, hädapärase ööbimisvõimaluse pakkus talu alati.

EÜE-lane takseeris valget kahhelkiviahju:

– Need kivid lahti võtta, ära müüa — sa saaksid selle eest rohkem, kui maja maksis.

Teine seltskond uuris seinal suurt Aafrika kaarti:

– Botswana... Selles nimes oleks nagu koos budism ja nirvaana.

– Botswanasse kukuvad need, kes nirvaanast mööda panevad.

Pööningult oli Pikkar leidnud virma Eesti-aegseid tangoplaate ja nende saatel nüüd aina tantsiti.

Kord, kui ühel hommikul vinge sügistuule käes mööda porist põllupeenart bussipeatuse poole vantsisime, et tagasi Tartu sõita, olime kõik üsna kudenud nägudega, noort Balzaci meenutav Lin-nart aga õhetas. Üks Leningradi teatriinstituudi tudeng, kes nägi oma hallis hõlsts välja nagu keskaegne skolaar, pahvatas Mälli vaadates:

– Tiibeti sügisjoonik!

Olin kimbatuses, kas veeta nädalalõpp Illu, kena, meela ja hea-südamliku naise seltsis või sõita Pikkari tallu. Ei suutnud otsusta-da, kuni tulin lihtsale lahendusele: sinna, kuid koos Illuga!

Miks seistakse majauksel tropis ega minda sisse? Olin taga-pool Illuga naljatlenud ja ei saanud kohe aru, aga siis jõudis ka minuni: läbiotsimine, KGB oli käinud. Pikkar seisis uksel ja rääkis oma tavalisel rahulikul, veidi iroonilisel moel:

– Näete, olen elus ja terve ja viibin vabaduses. Ega teilgi mak-saks siit kohe iga ilmakaare poole laiali joosta. Vaevalt et midagi hullu juhtub. Küllap tuleb minul ja võib-olla veel mõnel natuke seletuskirja kirjutada, võib-olla ei saa te lähemal ajal väljamaale reisida, aga ega te seal ju nagunii eriti ei käi. Organitele jättis väga

“Mingem üles mägedele!”...

halva mulje meie raamatukapi ja lugemislaua väljanägemine: on ju ka ilusaid kõiteid, kuid sekka päris palju omatehtut, isegi ainult masinkirjalehtede pakke. Need on nüüd ära viidud.

Toas heitsin kohe pilgu lugemislauale. Nagu olin kartnud, polnud seal enam luulealmanahhi, mille olin eelmisel korral toonud, küll aga olid meie seltskonnas ennenähtamatud trükised — ajakirjad nagu *Eesti Bolševik*, *Abiks Agitaatorile*, isegi venekeelne ajaleht *Trud*.

– Mis oleks täiesti süütu tegevus? — kaalutles keegi.

– Hakkame jooma!

– Nõukogude seaduste järgi on joobes olek raskendav, mitte kergendav asjaolu.

– Paneme iga akna juurde vahid välja.

– See oleks primitiivne, — laitis Linnart mõtte maha.

Heietasin:

– Vahid? Jah, oleks primitiivne... Mul on parem ettepanek. Kui keegi märkab väljas midagi kahtlast, siis hüüab: “Tango!” Kohe paneme tangoplaadi peale. Kui siis tuleb tantsus see järskude peapöörete koht, saabki igäüks mõnest aknast välja vaadata.

– See on juba kõrgem klass, — kiitis Linnart mu mõtte heaks.

– Kas need plaadid on üldse enam alles?

– On küll.

– Milline lohakus — Eesti-aegsed tangoplaadid — kõige kurja juur... need meile maha jätta — kuidas võib!

Illu oli kusagile kadunud. Nõjatusin valge kahhelahju vastu — see oli mu lemmikkoht. Natukese aja pärast libistas Illu end minu kõrvale.

– Tango! — hüüdis keegi.

NÕMME BOHEEMLASED

Ajalehe *Säde* toimetaja Juta Renzer võttis kõike nõukogulikku tõsiselt ja rangelt ning sundis meidki seda tegema, kuid samas jälle hoolitses oma alluvate eest hästi. Kui tööle asudes avaldasin

imestust, et alles tulin ja kohe olen vanem kirjanduslik kaastööliline, sõnas ta suureliselt:

– Alla selle meil töökohti polegi!

Tänu temale sain ka väikese ärklikorteri Nõmmel vanas puumajas suurte mändide all, mis mulle ju väga sobis.

Osutus, et samas lähedal elab mu ülikooliaegne sõber, psühholoogiakandidaat Anti Kidron, hilisem doktorikraadiga kõrgkooliõppejõud ja paljude populaarsete psühholoogiaraamatute autor.

Nüüdses Eestis on psühholooge nagu kirjuid koeri, kuid see pole alati nii olnud. Enne kui TRÜs avati psühholoogiaosakond, oli seesugune tegelane nii suur haruldus, et seltskonnas kaldus tähelepanu alati temale — ta oli midagi vaimuliku ja nõia vahepealset, kellelt oodati ühtaegu nii lahendusi olmeprobleemidele kui ka ennustusi, eeldati isegi filosoofi pädevust ja eruditsiooni. Antilt võis tõepoolest kuulda igasugu nutikaid nippe, mis aitavad elus paremini edasi jõuda. Näiteks: kui tahad saada piletit kinoseansile, kuhu on suur tung, helista kassasse ja palu Karu nimele piletit kinni panna. Selline nimi häälestab kassiiri soodsalt — kes siis karule ära ütleb, kui see tahab kinno tulla. Soomes kasutavat ajakirjanike väljaõppes sellist näidet: kui karu astub sisse baari, siis pole see uudis, kui aga tellib ka midagi — see juba on.

Anti käis koos ühe teise psühholoogiga tootmisettevõtetes suhtlemis- ja sensitiivsustreeninguid tegemas, mis nägid välja nii, et direktor ja peainsener tehti kollektiivi ees lolliks, misjärel kasseerisid psühholoogid sisse kopsaka honorari. Partorgid imestasid: varem saadeti ikka poliitlektoreid, nüüd siis ka selliseid... Aga teha polnud midagi, tuli maksta. Anti oli suur suhtlemis- ja sensitiivsustreeningute entusiast. Need olid alguse saanud Californias, kus pidi tegutsema Esaleni instituut, ja alguse oli see kõik saanud äratundmisele jõudmisest, et tänapäeva linnainimene on juba nii kalk ja kalestunud, et vajab eritreeninguid, mis aitaksid tundlikumaks ja empaatilisemaks muutuda. Neid harjutusi püüdis Anti ka sõpradega teha: vaatle roosi, vemmelda madratsit, nuusuta värskest lahti lõigatud sidrunit! Eks me siis vemmeldasime ja nuusutasime ka.

“Mingem üles mägedele!”...

Käisin tihti õhtuti Kidronite pool, sest neil oli kodus telefon. Anti muigaski vahel, et käin külas rohkem tema telefonil kui temal endal, kuid ma ei teinud sellest välja.

Korraga hakkas mulle väga meeldima Mani usk: selle meie maailma siin on loonud üks käpardlik jumal, kuid tema selja taga on veel ka üks kõrgem Valguse Isand, kellest me õieti midagi ei tea, kuid nii palju siiski, et meis endis on materiaalse pimeduse sisse vangistatud valguseosakesi, mis püüdleval tagasi Valguse Isanda juurde. Olin ju tundnud neid valguseosakesi ka oma rinnas — kui hakkas kuju võtma uus luuletus. Neis on midagi ülemaist, selles pole kahtlust. Et olla toeks neile, kes ka on neid valguselamusi tundnud, olingi hakanud luuleklubide juhendajana päris kutseliseks luuleõpetajaks.

Väga tore ja armsalt naljakas oli ka manilaste seletus Kuu ja Päikese kohta: vabanenud valguseosakesed tõusevad Valguse Isanda poole nende kahe taevakeha kaudu — täiskuu ajal on Kuu neid täis, kuu vähenemine ja pimenemine aga näitab, et valgusekesed, kes seal peatusid, on jõudnud juba jalgu puhata ja läinud teele järgmise vahepeatuse — Päikese poole. Nii on ju ilus mõelda küll. Kusagilt oli jõudnud minuni teadmine, et Uku Masing on tõlkinud ja käsikirjaliseks raamatuks kokku pannud “Manilaste laulud”. Kohe tundsin vastupandamatut soovi see võimalikult ruttu kätte saada.

Oli just kauneim kevadine aeg ja müügile tulnud omapärastes kõhukates pudelites ja koltunud lehtedega — palmilehtedega? — ümbritsetud korvikeses punane vein Gamza. Muidu nägid ju veinipudelid välja nagu tavalised pudelid.

Õhtul tuli Anti ja pani lauale Gamza. Rääkisin manilastest — et tahaksin kangesti nende laule Masingu tõlkes.

– Ma arvan, et Vindi Tõnisel on, — oletas Anti. — Lähme alla Mustamäele nende juurde!

– Hästi, ma võtan ka ühe Gamza kaasa... Aga joome enne purgi head apelsinimahla. Kiire tänaval, mida mööda ma Lilleküla jaamast ajakirjandusmajja käin, on üks imelik toidupood. Mingid parteilased, ilmselt mitte realiikmed, kuid mitte ka kõige kõrgemad, saavad sinna tellida pakikesi defitsiitse kraamiga,

mis aga neist üle jääb, pannakse vabamüüki. Kõige sagedamini ongi saada neid plekkpurke Kreeka apelsinimahla. Ei tea, kas seltsimeestele ei maitse või on seda tõesti nii palju, et nad ei jõua ära juua?

Jõimegi siis seda rammusat erekollast mahla.

– Tõesti hea, — kiitis Anti. — Ma vahel mõtlen, kas me mitte ülekohtuselt ei ironiseeri selle üle, et neil “kõige võrdsematel” on oma poolsalajased poed ja puhvetid. Kuivõrd rikkamalt elavad nende ametivennad — riigitegelased, majandusjuhid — veel vabas maailmas! Meil saabki lihtne töömees tihti rohkem palga kui ülemused. Aga ikkagi majandusjuhid juhivad majandust, riigijuhid juhivad riiki, teadlased teevad teadust, parteibossid ajavad oma mulla — kuigi nad ei või unistadagi sellisest elujärjest, mida naudivad ametivennad Läänes —, neid siinseid ju ekspluateeritakse rängalt, lisaks veel ka juriste ja hambaarste.

Antile oli omane püüd kõiges ka midagi head näha. Tulenes see siis ta loomusest või olid need psühholoogi maneerid — sellise inimese, kes on läbi lugenud kõik need raamatud *à la* “Kuidas võita sõpru ja vaenlasi”?

– Nii et sinu meelest, — heitsin Anti suunas pilkliku pilgu, — peaksime “seltsimeestele” veel kaasagi tundma, nähes, kuidas neid nii rängalt ekspluateeritakse!!

Anti vastas samasuguse pilguga:

– Kõik on kinni mõtlemises: meil on ideaaliks võrdne vaesus, Läänes peetakse loomulikuks suurt ebavõrdsust. Ei maksa unustada sedagi, et elame ühe sotsiaalse eksperimendi järellainetes.

Haarasin ise ka ühe Gamza kaasa ja läksime otse läbi Rahu-mäe surnuaia alla Mustamäele.

Vintidelgi oli laual Gamza.

Jõime Gamzat ja vein tõstis tuju sedavõrd, et hetkel tundus isegi Nõukogude kord juba üsna vastuvõetav.

Anti arutles:

– Kõik suuremad kuriteod juba ära ka tehtud, nende järele pole enam nagu õiget vajadustki. No mida see annaks, kui meid

“Mingem üles mägedele!”...

paljaks röövida ja Siberisse saata? Meilt pole ju eriti midagi võtta ka.

– Võib-olla olemegi see õnnelik põlvkond, kelle nimel omal ajal kõiki neid sigadusi tehti. . . — oletasin.

Anti mõtiskles:

– Nõukogude võim on muutunud plastilisemaks, seda annab nüüd päris kergesti oma kasuks voolida. Võtame või meie Ingvari (*osutas minule*), ta kujundas endale ise elukutse — luuleõpetaja. Kas kapitalistlikus ühiskonnas oleks see tal õnnestunud — vaevalt, meil aga küll — rahva kultuuritaseme tõstmine, inimestes seesmise rikkuse kasvatamine — see on ju parteidokumentideski sees. Piisab vaid ütlemisest, et just selle heaks sa tahad midagi teha, ja sulle luuakse tingimused, makstakse kuupalk ja silitatakse veel peadki. Kui kusagil satuvad ninapidi kokku paar-kolm inimest, kes kõik kirjutavad vahel ka luuletusi, viib Ingvar nad lähima kultuurimaja direktori jutule — jälle sünnib üks uus luuleklubi ja keegi hakkab seal ka ringijuhina tagasihoidlikku palka saama — vähemalt oled töökirjas ja miilits ei tule vaatama, miks oled tööpõlgur. Nojaa, välist rikkust meil ju kellelgi olla ei saagi, olgu siis seesmine. Kõik peavad töötama! Esmapilgul võib tunduda üsna räige nõue, kuid seda täita pole raske, saab korraldada isegi nii, et sul “töötab” ainult tööraamat. Kunagi olnud tõesti nii, et kui kolhoosipõllult mõne viljapea näppasid, pandi vangi, nüüd aga — kõik varastavad riiki nii nagu jõuavad ja oskavad. Kõigil on tööd, kuid keegi tööd ei tee; keegi tööd ei tee, kuid kõigil on raha; kõigil on raha, kuid raha eest midagi ei saa; raha eest midagi ei saa, kuid kõigil midagi on; kõigil midagi on, kuid keegi rahul pole; keegi rahul pole, kuid kõik hääletavad poolt. . .

Vintide säravvalges korteris tegin muidugi Tõnisega kohe juttu “Manilaste lauludest”. Tõnis tõmbas salapäraselt naeratades mind kaasa ja avas ühe valge kapiukse, kust langes alla terve lade värvikirevate mustritega vöösid, labakindaid ja sokke.

– Näed, siit jookseb meesprintsii, siit naisprintsii, — seletas Tõnis oma pikki õlgadele langevaid juukseid peanõksuga taha-poole heites vöökirjamustreid.

– Naisprintsiiip, jah, muidugi... naisprintsiiip... — möönsin hajameelselt, ise salamisi lootes, et kapist selle suure villaste asjade kuhja alt tulevad siiski nähtavale ka manilaste laulud. Ei tulnud. Vigisesin ikka, et manilaste laulud, manilaste laulud.

– Bärja-Jüril on kindlasti! — hüüatas Anti.

See tundus usutav. Kui oli vaja mingit usualast raamatut, saadi see ikka Jürilt, botaanikaiaia katlakütjalt, kes õppis usuteaduse instituudis. Hiljaaegu olin laenanud temalt Paul Tillichi *Süsteematilise teoloogia* tõlke käsikirja, mille oli teinud Elmar Salumaa. Mulle meeldis Tillichi asjalik suhtumine: Jumal on see, mis inimest tingimata puudutab... — mind siis need valgusekübemed rinnas, kui luuletus on tulekul. Veel kirjutas Tillich, et teoloogia peab usutõe iga põlvkonna jaoks uuesti sõnastama, kusjuures oht on kahepoolne: võidakse oma ajast mööda rääkida, kuid võidakse ka kaotada osa tõest; enamik teoloogiaid eksibki mõlemas suunas... No on ju arukas jutt, Tillichit võib lugeda küll.

Anti kuulatas tähelepanelikult, kuidas ma hääldasin Jüri perekonnanime, ja täpsustas:

– Ta ei ole Pärg, vaid Bärg.

Kehitasin õlgu:

– No mis vahet. Olgu siis Bärg... kui tal on "Manilaste laulud". Ja ta on meie oma, Tallinna boheemlaste vaimulik.

Helistasime takso ja juba poole tunni pärast olimegi tuttavas spetsiifilise, kuid üldsegi mitte ebameeldiva lõhnaga suures soojas keldris. See lõhn oleks kui öelnud: ära pirtsuta katlamaja väljanägemise üle, siin saad sa sooja, siin on alati soe ja mõnus. Takso sõidu ajal olin mõttes nautinud manilusega seostuvaid jumalusemänge. Silmas pidades mu kerget joobeseisundit, tundusid need ka kuidagi mõnusalt jaburad: Jumalast, kes maailma lõi, ei tea me tegelikult midagi, aga tema taga seisab veel üks kõrgem Jumal, kellest teame veel vähem... See maailma loonud Jumal ei tea isegi seda, et tema taga on keegi veel, aga Saatan teab... Kust küll on võetud see tänapäeva inimestes levinud arusaam, et kõik ususe puutuv on igav, iganenud, vanameelne? Ei ole ju! Vastupidi — on huvitav, isegi põnev, kas või seegi nüüd, et kuigi me ei tea Jumala kohta midagi, on selle maailma loonud Jumala selja taga

“Mingem üles mägedele!”...

veel üks kõrgem Jumal, kelle kohta öeldakse, et ta on Tundmatu Vaikija. Jumal vaikib, aga tema taga on veel suurem vaikija: üks ei räägi mitte midagi, aga teine räägib veel vähem. Usuelu puhul pole põhiküsimus üldsegi Jumala olemasolu — on ju usundeid, mis jumalamõistet ei tarvitagi —, vaid selles, kas selline teema sind kõnetab või mitte, näiteks — kas oled tundnud valgusesäde-meid oma rinnas.

Kui Vintide juures oli kõik kiiskavvalge ja steriilselt puhas, siis katlamajas — vastupidi — hall ja tolmune. Jüril oli külas ka Juta. Selle sarmika neiu nägemine tekitas minus alati vastakaid tundeid. Ta näis nii jänkulikult malbe ja nimigi oli ju selline jänkunimi — Juta —, kuid räägiti, et armuühtes närib õlga ja krat-sib küüntega selga. Nii Jüri kui Juta olid meie ilmumise üle pigem rõõmsad, kui et tundsid end häirituna — ilmselt polnud seekord katlamajas veristamiseni veel jõutud või oli see juba läbi.

Jüri viipas mu endaga kaasa ja viis kõrvalruumi, kus seinte ääres looklesid jämedad tolmunud torud, mille hõbedase ümbrise aukudest tolknes pikkade tortidena välja rohekat soojustusvatti. Jüri tõstis naela otsast maha vana puhvaika ja nüüd oli näha kahe toru vahel piklik külili kast. Kui Jüri selle eest ka vineertahvli ära tõmbas, avanes mu pilgule päris korralik raamaturiul. Jüri võttis sellelt masinakirjas raamatukese — “Manilaste laulud” — kenade kasetohukaantega. See oli mul selle ööpäeva kõrghetk. Asusin muidugi kohe lugema.

Manilaste laulud valmistasid pettumuse nagu ka kogu ülejäänud manilus, kui ma seda edasi uurisin — lauludel oli ka järel-sõna. Mõistsin, et pole üldse tegu boheemlasele sobiva poeetilise usundiga, vaid äärmise askeesiga: seksuaalsuhted on täiesti keelatud, sest kui sünnivad lapsed, siis valgusekübemed lähevad veelgi rohkem laiali ja neid on raskem kokku koguda. Ka omast kohast loogiline, aga mind see enam ei kõnetanud. Kui äsja olin kahetse-nud, et maniehhism suri välja, ei saanud sellest maailmausundit, siis nüüd mõtlesin juba — paras! Ah, need manilaste laulud. . . Ei mõista, miks Masing nad üldse tõlkis. Meenus, millist vaimustust oli minus esile kutsunud ta tõlge Tooma evangeeliumist, kui ma seda Villu, “Halli hundi” kõrval istudes lugesin: Mina annan teile seda, mida silm ei ole näinud ja kõrv ei ole kuulnud ja mis pole

tõusnud inimese südamesse. — Nii ütles Kristus oma jüngritele. Mida ta siis andis? — Pühitsuse, väeülekande, oma vahetu kogemuse, luuleelamuse — sõnade-eelse luule.

Esimese varahommikuse bussini oli veel mitu tundi. Jüri ja Anti hakkasid malet mängima. Mind male ei huvita. Avasin *Loomingu Raamatukogu* vihiku, mis mul oli kogu aeg taskus olnud.

– Mida loed? — huvitus Anti.

– Hispaania filosoofi Unamunot.

– Unamuno on pask.

– Hm. Mine tea, võib-olla ongi, aga no vaatan.

Avasin vihiku ja esimene asi, mis ma Unamuno kohta teada sain, oli see, et ta on bask. Vaat siis... Jälle kõva *p* ja nõrk *b*. Kui Mällilt oli julgeolekus küsitud, miks ta tõlkis budistide pühakirja “Bhagavadgītā” ja Mäll oli parandanud, et see pole budistide, vaid hinduistide pühakiri, oli kagebiit tüdinult õhanud:

– Teate, meile on see üks pee kõik... — ilmselt siis *p*, mitte *b*...

Niisiis Jüri ei ole Pärg, vaid Bärg.

Mind valdas ikka veel masendus sellest, et manilus ei osutunud ideaalseks usundiks, nagu olin lootnud. Aegamisi mu tuju siiski paranes. Ma ju teadsin, et inimkonnal polegi veel ideaalset usundit ja et kahetsusväärset kombel levib ikka veel arvamus, et väga hästi saab läbi ka ilma, kuid kõigist senistest usundeist kokku võib ju ometi ideaalse usundi enda jaoks luua — tantrism, *zen*-budism, üht-teist leiab ka nii kristlusest kui šamanismist ja manilusest — see kuu ja päikese najal Valguse Isanda poole pürgimine on ju üsna tore mõte. Ei olegi kõik nii troostitu ja tume.

Tukastasin. Läbi une kuulsin, kuidas Anti ja Jüri arutlesid, milliseid küsimusi võiks saata ajakirjale *Küsimused ja Vastused*. Kõige vaimukam oli minu meelest see, mille pakkus Anti:

– Kuidas peaks Nõukogude inimene suhtuma austrite söömisega?

“Mingem üles mägedele!”...

“VÕTKE LAPSI PANTVANGIDEKS!”...

Õhtul läksin Siim-Tanel Annuse performansile, millest olin kuulnud Tõnis Vindi ateljees.

Päeval Toompea lossis raamatukogu erifondis — parajasti oli mul jälle erifondiluba — uurisin happeningide ja performansite kohta Margaret Croydeni eksperimentaalsest teatrist kõnelevat raamatut *Lunatics, Lovers and Poets*.

Esimeseks happeningiks peetakse kunstnik Allan Kaprow' 1. oktoobril 1959. aastal korraldatud õhtut oma ateljees Greenwich Village'is. Kunstnik kutsus hulga sõpru külla. Saabudes nägid nad, et ateljee on jagatud vaheseintega mitmeks ruumiks ning tehtud muidki ümberkorraldusi. Igaüks sai kavalehe kirjaga “Kaheksateist juhtumit kuues osas”. Juhtum ongi ju inglise keeles happening. Edasi siis tulidki “juhtumid” — näiteks käis üks mees kõigi juurest läbi ja ütles igaühele sisenduslikult:

– Täna ma tahaksin rääkida teiega millestki, mis teid kindlasti huvitab — kunstist.

Õhtuhämaruses avanes Siim-Taneli äärelinnaeramu aias pilt, mida üks peremees võib endale lubada vaid hilissügisel, kui kartuli- ja maasikamaa enam tallamist ei karda: keset aeda jooksid liipritele maha pandud vagonetirööpad aia tagaküljeni, kus kõrgus vineerist või papist valge “lossisein”. Aeda valgustasid elektripirnid. Pealtvaatajad — neid võis olla sadakond — seisis vaikselt tiheda viiruna aia ääres, vabad olid vaid mõned kõige porisemad kohad. Siis ilmus aeda Siim-Taneli imposantne kuju pikas valges hõlsts. Käes oli tal kuldne kuningakroon. Ta tegi sellega tule kohal paar ringi — soojendas — ja surus siis endale pähe. Sooritanud tulepintslitega valgete postamentide ees salapäraseid liigutusi, heitis ta selili vagonetile, mis liikus nähtamatust trossist tõmmatuna majesteetliku aeglusega läbi aia “lossiseina” poole, sisenes uksest selle keskel, misjärel “lossist” kostus kõva kärgatus ja tõusis ere valgusesähvatus ning suitsupahvak. Soome TV operaator filmis.

Sellega oleks siis kõik nagu lõppenud, kuid ei, nüüd alles algas! Tanel oli oma kuningartiis järele aia keskel, ta ümber sagis paar-kolm umbkeelset väikesekasvulist vene miilitsat. Siim-

Tanel kõigutamatu rahu ise, miilitsad žestikuleerivad ägedalt: tulge kaasa! Siim-Taneli monoliitne keha valges rüüs ja kuldse krooniga seisab ikka liikumatult paigal kui raidkuju, soomlane filmib. Miilitsad segaduses — käsi väänama ka just ei hakka. Soomlane filmib. Miilitsad ei saa üldse enam millestki aru — täielik kultuurišokk. Korraga kostab karges õhus üle aia valjult ja selgelt Juhan Viidingu heledahäälne hõige, soovitus miilitsatele:

– Võtke lapsi pantvangideks!

Rahvas hakkas laiali valguma. Värisesin vaimustusest: oli see alles etendus! Kas saab veel selgemini näidata neile umbkeelsetele, et siin pole nende õige koht, vähemalt mitte sellistel tingimustel, nagu nad on arvanud end siin sisse seada.

Kui tänav oli olnud mu kohale jõudes päris tühi, siis nüüd lausa täis tuletõrje- ja miilitsautosid.

INGVAR LUHAÄÄR (1945) on ajakirjanik, luuletaja ja tõlkija. Ta lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo erialal 1970. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud luulet (2024, nr 8, lk 1426–1432) ja proosapalu (2024, nr 11, lk 2036–2048).

ARVUSTUS

EESTI DIPLOMAAT MAAILMA AJALOO KESKEL

Matti Maasikas. *Rahvas, kes hakkas vastu: Euroopa Liidu suursaadikuna Ukrainas 2019–2023*. Tallinn: Varrak, 2024. 375 lk + 24 lehte fotosid.

Selle raamatu on kirjutanud mees, kes jäi diplomaadiks, ehkki oleks võinud olla ka ajaloolane. Matti Maasika Ukraina-raamatut on raske määratleda, sest selle peatükid erinevad ka stiililt. See on ainuke etteheide, mida oskan teha.

Ülevaadet Matti Maasika raamatust, milles ta teeb tagasivaate oma tööle Ukrainas väga kriitilistel aastatel Euroopa Liidu (EL) suursaadikuna, pean tegelikult alustama ülestunnistusest, et tunnen autorit juba Tartu ülikooli ajalooteaduskonna ajast. Keegi ütles tookord, et Masu pea on nagu prügikast. Kõik faktid, mida teised on kasutuks pidanud, on tema oma mällu alles jätanud. Seejärel aga mäletan veel üht kohtumist 2023. aasta talvel Kiievis, mil Matti Maasikas oli üsna reserveeritud Ukraina sisepoliitika küsimustes, ehkki tema toetus Ukrainale oli väljaspool kahtlust.

Kui nüüd raamat avada, siis selle alguse on kirjutanud ajaloolane ja esseist. Peatükid ukraina identiteedist ja keelest sisaldavad heas kirjanduslikus sõnastuses esseistlikke ülevaateid, mida võiks võrrelda ka näiteks Timothy Snyderi tekstidega. Need peatükid on varustatud mitmekeelsete viidetega, mida aga on just parasjagu, et tekst ei muutuks liiga akadeemiliseks. Seejärel tulevad peatükid, mille on kirjutanud heatahtlik euroametnik, kes seletab inimkeeli ära ELi välispoliitika mehhanisme. Seejuures ei tehta päris hinnaalandust, sest sinna juurde pakutakse ohtrasti viiteid Euroopa dokumentidele. Nagu Maasikas ka ise seletab, peab Euroopa poliitika millelegi toetuma ja sellel peab alati olema õiguslik alus. Stilistiliselt viimase panuse raamatusse annab aga Maasikas kui staažikas diplomaat, kes peab alati vajalikuks üles lugeda kõik head inimesed, kes olid mingi ajahetke või protsessiga seotud. Selle taga on tunda protokollilist survet, et kedagi ei solvataks unustamisega. Need korduvad nimekirjad olulistest inimestest meenutavad tahtmatult muistseid kroonikaid, mille autorid soovisid samuti ajaloo suhtes olla korrektsed ja põhjalikud, lugeses kohusetundlikult üles detaile, mis

igaviku silmis pidid olema olulised, aga mida enamik mitteajaloolastest lugejaid jäävadki lugema diagonaalis.

Matti Maasika raamatu unikaalseim osa on kahtlemata seotud tema vahetute läbielamistega Ukrainas kogu Euroopa jaoks pöördelistel aastatel. Siin näeme ajalugu, mis ajakirjandusse alati ei jõua, aga mis selektab diskreetselt ajakirjanduse varju jäänud kulissidetaguseid suhteid.

Võtame kaks suurt teemat. Kõigepealt ELi ja Ukraina suhted ning seejärel Zelenskõi ja tema meeskonna roll. Kumbki neist teemadest ei mahu loomulikult lihtlausetesse. Kõigepealt märgib Matti Maasikas, et kui ta 2019. aastal asus Kiievis ametisse, ei langenud Ukrainal ja ELil “pikaajalised eesmärgid täiel määral kokku” (lk 118). Ukraina peamine soov liituda ELiga on eelkõige seotud majanduslike võimalustega, aga EL omakorda on seadnud selleks eeltingimusi, mille taga on endiselt mitme liikmesriigi reservatsioonid laienemise suhtes. Maasika positsioon oli aga kohe algselt Ukrainat toetav. Toome Ukraina “Euroopa Liidule ligemale”, nagu ta endale eesmärgiks seadis (lk 125). Siiski jäävad reeglid reegliteks ja nii sisaldas ka ELi suursaadiku töö mõnes mõttes vastuolulist tegevust Ukraina poliitika mõjutamisel. Mängureeglid on ometi selged. Kui Ukraina soovib läheneda ELile, siis on ta ise võtnud kohustuse muutuda. Nagu Maasikas sedastab, oli kõikide reformide emaks justiitsreform, mille kaudu enim sooviti vähendada korruptsiooni ja ühtlasi suurendada demokraatiale vajalikku läbipaistvust. See oli algusest peale ELi ja Rahvusvahelise Valuutafondi rahaabi tingimustes kirjas, aga ometi edenes kogu protsess vaid mõõdukal sammul. Vajadus oli aga ilmne. Näiteks 2020. aasta veebruaris ei usaldanud Ukraina kohtusüsteemi koguni 76% ühiskonnast. Ometi võeti vastu mitmeid seadusi ja on tunda, et Maasikas tajub seda kui omaenda töövõitu, milles paljastub ka usk läbipaistvasse demokraatiasse ja õigusriiki.

Kogu korruptsiooniteema puhul tuleb ka välja vastuolu, mida olen näinud mitme Eesti diplomaadi puhul Ukrainas. Ühelt poolt olakse valmis kritiseerima Ukraina juhtkonda ja teisest küljest tuntakse siirast sümpaatiat ukrainlaste suhtes. Selle dihhotoomia huvitavaks näiteks on suursaadik Maasika suhtumine presidenti ja teistesse Ukraina juhtivatesse ametnikesse. Maasikas jääb oma raamatus selgelt diplomaadiks ja tema kriitika avaldub eelkõige silmapaistvas ütlema-ta jätmises. Näiteks Volodõmõr Zelenskõid kirjeldab Maasikas mitmetahuliselt, tuues välja Zelenskõi tähelepanelikkuse ja isegi mängulusti, kuid andes samal ajal aimu tema autoritaarsest kannatamatusest ja enesekesksusest. Kokkuvõttes jääb Zelenskõist mulje kui mitte kõige kergemast isiksusest, kuid ometi presidendist, kellega võib asju ajada. Seevastu presidendi administratsiooni juht Andri Jermak esineb ühteageu

halli kardinali ja ebaseeldiva inimesena, kellega Maasikal ei olnud vaja teha hüvastijätukohtumist, kui tema ametiaeg lõppes. Nende kahe tege-lase kõrval on aga hulk Ukraina kõrgemaid ametnikke, kellesse Maa-sikas suhtub täiesti reservatsioonideta sümpaatiaga. Need on Läänele arusaadavad inimesed, keda samuti kannustab soov oma kodumaad pa-remaks muuta.

Hoolimata reformide tähtsusest keerleb kogu raamatu dramaatili-ne telg siiski selgelt Venemaa täiemahulise sõja ümber. Ühest küljest tehakse raamatus kummardus ukrainlaste vaprusale ja samas on sõja ajal poliitikal mitu varjundit. Näiteks arvab Maasikas, et küllap Ukraina relvajõudude ülemjuhataja Valeri Zalužnõi ei informeerinud presidenti kõigist ettevalmistustest, mida ta juba enne sõda tegi. Sõja algusele eel-nenud kuus kuud on üldse üks kõige keerulisemaid perioode, mis nõuab tulevastelt ajaloolastelt tõsist tööd. Raske on pidada Zelenskõid täiesti naiivseks, aga ometi valis ta poliitiliselt suuna, kus kuni viimase hetkeni rahustati elanikkonda, et sõda ei tule. Samal ajal ütlesid nii Ukraina kui ka Lääne luure üsnagi avalikult, et sõja alguse tõenäosus 2022. aasta jaanuaris või veebruaris on väga suur. Märkimisväärne on näiteks see, et selle informatsiooni valguses võeti veel 2021. aasta detsembris vastu järgmise aasta riigieelarve, milles kaitsekulud suurenesid vaid tingliku inflatsiooni suurusjärgu võrra. Kaitsepoliitika teooria mõttes on Ukraina saanud heaks näiteks heidutuspoliitika ebaõnnestumisest.

Ka sõja ajal ei kadunud poliitika kuhugi, mille selgeimaks näiteks oli Zalužnõi väljavahetamine Oleksandr Sõrskõi vastu, mille põhjusi nä-hakse eelkõige Zelenskõi ja Zalužnõi sagenenud konfliktides sõja juhti-mise küsimustes. Sellest Maasika raamat palju ei räägi, sest diplomaa-dina ei saagi ta kõike ütelda. Seevastu sai ta tunda ennast ajaloo kesk-punktis, kui EL andis Ukrainale kandidaatriigi staatuse. Maasikas ütleb sel puhul, et “lasin välja põlve otsas tehtud juubeldava video” (lk 338), aga samas jäid alles ELi nõudmised reformidele Ukrainas.

Õigupoolest on kahju, et Matti Maasika suursaadikutöö lõppes 2023. aastal, sest praeguseks teame, et ajalugu tõesti ei ole ka seekord peatunud ja enamik raamatus käsitletud teemasid on endiselt õhus. Sõ-da ei ole veel lõppenud ja Ukraina ei ole veel Euroopa Liidus. See, mis on alles jäänud, on lugupidamine selle rahva vastu, kes hakkas vastu.

Ilmar Raag

ILMAR RAAG (1968) on lõpetanud Tartu Ülikooli kunstiajaloolasena 1997, täiendanud end Pariisi ülikoolides Université Paris 8 Vincennes-Saint-Denis's ja Université de la Sorbonne Nouvelle Paris III-s, oman-

danud magistrikraadi televisiooni ja filmitootmise ning stsenaaristika alal Ohio Ülikooli telekommunikatsioonikooli juures 1999. Pidanud loenguid TÜs ja Tallinna Ülikoolis, TÜ vabade kunstide professor 2018–2019; töötanud 2000–2001 Eesti Televisiooni hankesakonna juhina ja seejärel programmijuhina ning 2002–2005 juhatause esimehena; olnud Vabariigi Valitsuse kommunikatsioonibüroo strateegilise kommunikatsiooni nõunik 2014–2015; osalenud tõlgina kaitseväe missioonidel ÜRO rahuvalvevägede koosseisus Kesk-Aafrika Vabariigis 2014 ja Malis 2016, 2021–2022, Kaitseliidu Toompea malevkonna pealik 2017–2021. Lavastanud mitu filmi (*Tappev Tartu* (1998), *August 1991* (2005), *Klass* (2007), *Eestlanna Pariisis* (2012), *Kertu* (2013), *Ma ei tule tagasi* (2014), *Erik Kivisiida* (2022) jt). Venemaa kallaletungi ajal Ukrainale tegutsenud Ukraina vabatahtliku toetajana. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kaasaegne prantsuse filosoofia, Jean-François Lyotard ja postmodernism” (2000, nr 7, lk 1431–1450), “Kas suitsetamist on võimalik hukka mõista?: Tekstile vastanduva tõlgenduse mehhanismidest” (2011, nr 11, lk 2058–2071) ja “Gesamtkunstwerk” (2012, nr 9, lk 1555–1565) ning Jean-François Lyotard’i “Vastus küsimusele: Mis on postmodernsus?” tõlke (2000, nr 7, lk 1419–1430).

ÕHTUMAISE ALKEEMIA HIILGUS JA VILETSUS

Kurmo Konsa, Meelis Friedenthal. *Alkeemia ajaloost*. Tallinn: Sinisukk, 2023. 271 lk.

Ei ole ilmselt liialdus väita, et alkeemiahuvi on vallutamas teadusmaailma ning jõudnud muu hulgas Eesti- ja Liivimaale. Varauusaegset teadust käsitlevatel konverentsidel ei jäeta seda teemat tavaliselt puudutamata ja muidugi jõudis alkeemia ka Läänemere äärde juba sajandite eest. Eesti keeles alkeemiast küll räägitakse ja kirjutatakse, kuid selle teema teaduslikke käsitlusi on veel vähe. Kurmo Konsa ja Meelis Friedenthali teos *Alkeemia ajaloost* on seni kõige mahukam ja kõikehõlmavam eestikeelne vaatlus, milles tohtu teema on surutud 271 leheküljele.

Kuigi alkeemiku elukutse võib tunduda kahtlase maiguga, on seda siiski peetud üheks maailma vanimaks. Esimesest Moosese raamatust võime lugeda: “Ja Silla tõi ilmale Tuubal-Kaini, kes õpetas sepi taguma kõiki, kes tegid vask- ja raudsepa tööd” (1Ms 4:22). Vana Testamen-

di Moosese raamatutes on alkeemiale hulk vihjeid ning Moosest ennast peeti paljude kunstide ja teaduste leiutajaks. Kuna alkeemiaga tegelesid keskajal ja hiljem nii juudid, kristlased kui ka muslimid, oli nende kõigi ühendajaks just Mooses. Kurmo Konsa ja Meelis Friedenthali *Alkeemia ajaloo*s nimetatakse piibli autorite seostamist alkeemiaga alkeemiliseks pseudoajalooks (lk 112), kuid keegi ei kujutagi vist ette alkeemiat väljaspool legende.

Alkeemia ajalugu viib lugeja kõigepealt tagasi Euroopa alkeemia algusse ehk hellenistlikku Egiptusesse, kus segunesid paljud kultuurid. Esile on toodud Vana-Egiptuse tehnika kõrge tase: seal tegeldi metallurgia, keraamika, klaasivalamise, värvide valmistamise, kangakudumise, kääritamise, ravimite ja mürkide valmistamise ning kosmeetikaga. Alkeemias kujunesid olulisteks teemadeks metallid ning nende töötlemine hõbeda- ja kullasarnaseks, klaas ja sellest vääriskivide valmistamine ning tekstiilide värvimine purpurvärviga (lk 19–37). Praktilistele käsitööladele lisati aja jooksul veel vaimne pool ning *Alkeemia ajalugu* vaatlebki alkeemia kui nähtuse tõuse ja mõõnu umbes 17 sajandi vältel. Peatükke on raamatus kronoloogilises järjekorras viis, lisaks nähtuse tekkele Egiptuses on eraldi jaotused veel araabia alkeemia, keskaja alkeemia, varauusaja alkeemia ning 18.–20. sajandi alkeemia kohta.

Tuntuimate Egiptusest pärit alkeemiaalaste tekstide üle arutletakse tänapäevani (vt nt Ehin 2024: 59, 126–127). Nende autor oli legendi kohaselt mitme Vana Testamendi tegelase õpilaseks peetud Hermes Trismegistos ehk kolmeli suurim Hermes, keda samastati nii Kreeka rööprähklejast jumala Hermese kui ka Egiptuse kuu- ja tarkusejumala Thothiga. Hermes Trismegistosele omistatakse kogumikku *Corpus Hermeticum* kätetud kreekakeelseid tekste (I–III saj. pKr), mille avatraktaat on tõlgitud ka eesti keelde (vt Hermes Trismegistos 2010). Päriselt elanud alkeemikutest on esimese nimenä ajaloos jäänud u 300. a pKr Ülem-Egiptuse linnas Panopolises sündinud Zosimos, kelle kohta võib *Antiigileksikonist* lugeda, et ta olevat kirjutanud naiskeemik Theosebeiale pühendatud teose *Cheirokmeta* (Käsitsi valmistatud), mille kreekakeelsest algupärandist on säilinud katkendeid. Zosimose kujutlus oli keemia salaõpetus, mille sihiks oli transmutatsioon. Seda õpetust käsitleti allegooriates, mis pidid mõistetavad olema ainult müsteeriumidesse pühendatuile (Irmscher, Johne 1983: 205).

Alkeemia ajaloo kaks esimest lehekülge on pühendatud sõna “alkeemia” päritolu seletamisele, ent kuna meile tuntud alkeemia sai alguse kreekakeelsest kultuuriruumist, siis olgu siinkohal ära toodud Henry George Liddelli ja Robert Scotti sõnaraamatus esitatud. Kreekakeelse

sõna χυμεία (χημεία) esimeseks vasteks on seal antud 'metallide kokkusalutamise kunst' ja teiseks 'alkeemia' (Liddell, Scott 1996: 2013).

Siit kerkib küsimus, kas 'keemial' ja 'alkeemial' on üldse mingit vahet. Ajaloo kestel on vastused olnud erinevad, kuid nt varauusaegse Saksa õpetlase Andreas Libaviuse (u 1550–1616) arvates olid sõnad *alchymia* ja *chymia* sünonüümid. Keemikud (*chymici*) olid väljapaistvaimad filosoofid, kelle põhitegevuseks oli loodusesse kätketud, kuid esmapilgul märkamatute väärtuste otsimine. Andreas Libaviuse sulest ilmus 1597. aastal õpik pealkirjaga *Alchemia*, mis viis paljude uute avastusteni keemias. Praktikas ei olnud varauusajal nähtustel nimetusega *alchymia* ja *chymia* mingit vahet, kuid *chymia* oli distsipliin, mida sai ülikoolis loodusteaduste seas õpetada (Moran 2015: 60–64).

Kui jälgida vaadeldava nähtuse lisandusi ja muutusi läbi aegade, siis *Alkeemia ajaloo* nähtub, et eelkõige kulla ja hõbeda valmistamisega hakkas alkeemia seostuma Bütsantsi autorite teostes (lk 59) ja sellele keskendus ka varane lääne alkeemia (lk 108). Kui Bütsantsi periood oli kommentaatorite ajajärk (lk 58), siis järgnenud araabia alkeemia oli märksa süstemaatilisem ja eksperimentaalsem (lk 66–67) ning täppisteaduseks muutis selle araabia tuntuim alkeemik Geber (lk 74–87). Ladinakeelde hakati alkeemilisi tekste tõlkima 12. sajandil (lk 101–110), kuid paar sajandit hiljem kippus alkeemia Euroopas manduma ja kahtlast kuulsust omandama, pälvides hulgaliselt kriitikat. Samal ajal kujunesid välja müstiline traditsioon ja meditsiiniline alkeemia (lk 128–142). Pärast Konstantinoopoli langemist türklaste kätte 1453. aastal suurenes huvi uusplatonistliku filosoofia vastu, arenes visuaalne sümboolika ning trükikunsti leiutamine võimaldas alkeemilisi tekste laiemalt levitada; sellest ajast pärineb ka Ripley rullraamat¹ (lk 148–152). Õhtumaise alkeemia kõrgaeg oli 16.–18. sajandil ja selle perioodi ülevaadet lugedes tundus eriti, et *Alkeemia ajaloo* kuuekümnest leheküljest ei taha hästi piisata kogu kõnealuse ajajärgu kirjeldamiseks. 19. sajandil kaotas alkeemia oma materiaalse poole, jäädes edasi kestma vaid spirituaalsel kujul, ning siis sai alguse ka keemia ja alkeemia järsk vastandamine ning alkeemia halvustamine, mis pole kadunud tänapäevani (lk 233–257).

Alkeemia tekkis kultuuride segunemisel, seda käsitlevaid tekste tõlgendati, kommenteeriti ja arendati edasi nii hommiku- kui ka õhtumaa-

¹Inglise augustiinlasest kanoonikule ja mõjukale alkeemikule Sir George Ripley (u 1415–1490) omistatav teos, mille autorsus on siiski kaheldav. Originaal on kadunud, säilinud on 23 koopiat, igaüks ise suuruses ja kujunduses. Toim.

des. On aga selge, et alkeemiaga ei oleks tegeldud, kui see poleks tulu tõotanud. Täiuslikkust taotleti nii füüsilisel kui ka vaimsel tasandil ning loodav tarkade kivi pidi muutma metallid väärtuslikumaks ning inimesed tervemaks ja nooremaks. Alkeemiaga tegelemine oli kulukas ning õhtumaise alkeemia seos idamaadega ei olnud pelgalt vaimne: ka praktiseerimiseks vajalik tooraine tuli sealt. Enamasti mõisteti alkeemiat vanaasti kui praktilist kunsti, millest osasaamine ei olnud mõeldud kõigile, miska seda anti edasi keeles, mida mõistsid vaid asjasse pühendatud ja need, kel oli tahtmist rohkem vaeva näha. Kuna alkeemiaga tegelemise aluseks oli usk Jumalasse, siis musta maagia viljelemine tähendas sellest häälbimist.

Alkeemia ajaloo tasub vaadata Madalmaade kunstnikule Hans Vredeman de Vriesile (1527 – u 1607) omistatud taiest, mis idealiseeritult kujutab Saksa õpetlase Heinrich Khunrathi (u 1560–1605) valgusküllast alkeemialaboratooriumi (lk 8). “Jumaliku hinguseta ei saa ükski mees kunagi vägevaks” (*Sine afflatu divino nemo unquam vir magnus*), kuulutab ruumi kohal kõrguv ladinakeelne kiri Cicero sõnadega. Joonistuse perspektiiv ühendab ülemise ja alumise üheks tervikuks ning koondub keskpunkti, kus näivad avanevat üha uued võimalused. Tegelik alkeemikute labor võis hoopis teistsugune olla. Näiteks üks 16. sajandi alkeemialaboratoorium asub Praha Josefovi linnajao ajaloomuuseumis Speculum Alchemiae (Alkeemia peegel). Seal võib näha, et alkeemikud tegutsesid sünetes pimedates keldriruumides, kus protsesside käiguhoidmiseks ei tohtinud tulel ahjudes hetkekski kustuda lasta.

Eesti algupärase *Alkeemia ajaloo* oluline väärtus seisneb Eestis leiduva alkeemiaalase materjali toomises huviliste ette. Raamatut täiendas omakorda märkimisväärselt aasta hiljem, 2024. aasta septembrist novembrini TÜ raamatukogus vaadata olnud näitus “Alkeemia: kõigi asjade ristumispunkt”, kus raamatus esitatud materjal oli muudetud süsteemsemaks ja selgemaks. Loodetavasti leiab näitus edaspidi veel mujalgi eksponeerimist. *Alkeemia ajaloo* esikaanel on kujutatud näitusel eksponeeritud, Tartu ülikooli raamatukogus hoitavat alkeemiaalast käsikirja aastast 1541, mis seega on enam-vähem ühevanune esimese säilinud eestikeelse raamatuga.

Kui Läti alal tegeles alkeemiaga baltisaksa universaalõpetlane Gotthard Friedrich Stender (1714–1796), siis Tartus kogus sellealast materjali keemiaprofessor Ferdinand Giese (1781–1821), kelle alkeemiakogu uurimine on tulevikus kindlasti tänuväär ülesanne.

Alkeemia ajaloo käsitlusi saab kindlasti avardada ka teemade lisaamise kaudu. Kui võrrelda eesti keeles ilmunud raamatut aastal 2014–2015 Saksamaal Wolfenbüttelis Hertzog Augusti Raamatukogus toi-

munud alkeemianäituse kataloogiga (ilmus 2016), siis selles ligi 400-leheküljelises teoses algavad teemad Egiptuse, juudi ja Hiina alkeemiaga, edasi analüüsitakse alkeemia ja religiooni suhteid ning siis vaadeldakse alkeemias kasutatud märke ja sümboolikat. Samuti on kajastamist leidnud tarkade kivi kunstnike pilgu läbi, keelekasutus alkeemia vallas ning arhitektuuri ja alkeemia seosed. Üle ega ümber ei saa Saksa-Rooma riigi keisrist Rudolf II-st (1552–1612) ega tema õukonnast Prahast,² samuti mitte Isaac Newtoni alkeemiaalastest tegevusest (Feuerstein-Herz, Laube 2016).

Kui 2019. aasta novembris toimus Wolfenbütteli raamatukogus maailma juhtivate alkeemiauurijate osalusel konverents “Alkeemia ja varauusaegne ülikool”,³ rõhutati akadeemilise (al)keemia algust Marburgi ülikoolis, kus 1609. aastal oli avatud maailma esimene (al)keemia õppetool. Selles ülikoolis õppis ka Tartu ülikooli rajaja Johan Skytte (1577–1645), kes tõi sealse praktilise ellusuhtumise ja huvi alkeemia vastu Liivimaal rajatavasse ülikooli. 17. sajandil oli Rootsi kuninganna Kristiina lähimas ringkonnas loodusmüstikast huvitatud õpetlasi, kellest nii mõnelgi oli seos Tartu ülikooliga; näiteks kuulusid sinna ajaloo professor Friedrich Menius (1593–1659), universaalõpetlane Georg Stiernhielm (1598–1672) ja roosiristlasest juuraprofessor Heinrich Hein (1590–1666; Åkerman 1991: 87–96, 139–141). Seega ei tohiks edaspidistest uurimisteedest alkeemia vallas puudust olla.

Meditasiiniline alkeemia sai alguse Paracelsusest (u 1493–1541). Teda käsitlev peatükk *Alkeemia ajaloos* (lk 182–194) tekitas ehk kõige rohkem küsimusi, sest selles esitatud materjal tundus võrdlemisi ebaoluline. Nii on välja toodud Paracelsuse konfliktne iseloom ja sage purjusolek, mis ilmselt talle siiski kohta alkeemia ega laiemalt teaduse ajaloos ei taganud. Epitaaf Salzburgi Püha Sebastiani kiriku juures asuval Paracelsuse hauamonumendil iseloomustab teda eelkõige kui väljapaistvat arsti, kes suutis ravida seni ravimatuks peetud haigusi. Paradoksaalsel kombel üritasid alkeemikud küll valmistada igavese elu eliksiiri, kuid surid ise enneaeu oma tegevusest tingitud mürgistustesse. Paracelsus ei olnud siin erand. Eesti keelde on Paracelsuse loomin-

²Rudolf II tundis alkeemia vastu huvi eelkõige oma viletsa tervise tõttu. Tema õukonnas tegutses sadu selle ala esindajaid, sealhulgas ka naisalkeemikuid. Keisri tuntuimad nõuandjad olid Taani astronoom ja alkeemik Tycho Brahe (1546–1601) ning juudi õpetlane rabi Löw (1512/1525–1609), keda tuntakse kunstliku olendi golemi valmistajana.

³Konverents “Alchemy and the Early Modern University” toimus 20.–22. novembril 2019 ja sellel peetud ettekanded on nüüdseks avaldatud ajakirjas *Ambix* (2021, kd 68, nr 2–3); <https://doi.org/10.1080/00026980.2021.1936800>.

gust tõlgitud alkeemiaalane traktaat “Paragranum” (Paracelsus 1998). Samuti on Paracelsusest ja alkeemia olemusest väga kaunilt kirjutanud Jorge Luis Borges oma lühijutus “Paracelsuse roos” (Borges 2023: 100–103). Parimaks Paracelsuse biograafiks on peetud Walter Pagelit (vt Pagel 1982), kuid ka mitte väga ammu ilmunud, Bruce Morani koostatud elulugu käsitleb teda meeldejäädvalt kui õpetlast ja müüti (Moran 2019). Paracelsuse kui vastuolulise renessansiinimese mõttemaailma tõlgendamine elavnes pärast tema surma ning kindlasti saavutas ta surematuse — nii nagu Harry Potteri raamatutest tuttav alkeemik Nicolas Flamelgi (u 1330–1418) — hilisemates legendides ja ilukirjanduslikus loomingu.

Siinkohal märgiksingi ära, et teaduslikes käsitlustes alkeemia kohta ei põlata ära ka ilukirjanduslikke paralleele. Näiteks Bruce Moran (2015: 90) toob loodusemüstika toimimisest rääkides ära Umberto Eco kirjelduse sellest, kuidas mõõgaga kätte lõikamise järel raviti haava pulbriga, mida ei puistatud mitte viga saanud kohale, vaid hoopis haava tekitanud teraristale. Mõõgaterale kleepunud relvasalv tõmbas enda külge haava kinnikasvamist takistanud raua võimu ning vigastus paranes. Nähtust sai põhjendada sümpaatiaga tugevaimate loodusjõudude vahel (Eco 2003: 24).

Alkeemia eesmärk oli olemasoleva täiustamine ja õilistamine ning eesti raamatu aastal on sobiv küsida, kas iidsest nähtusest alkeemiast on võimalik rääkida ja kirjutada ka eesti keeles. Tundub, et ilukirjanduses on see justkui paremini õnnestunud, teaduskirjandus veel korralikult järele ei tule, ja võimalik, et põhjus on nii alkeemia suhtes valitsevates eelarvamustes kui ka terminoloogia puudumises. *Alkeemia ajalugu* lugedes jääbki arusaamatuks, miks on äärmiselt vähe kasutatud seni eesti keeles ilmunud teemakohast materjali. Kas ei olnuks otstarbekas see kokku koguda? Raamatus esitatud alkeemiaalaste tekstide juures oleksin soovinud teada, mis keelest on need tõlgitud. Alkeemikute keel on läbi aegade olnud hämar ja salapärane, kuid raamatu eestikeelsest tekstist kumab inglise keel nii mõnigi kord selgelt läbi. Siiski pole kahtlust, et autorid on ära teinud hiiglasliku töö ning käsitlus on ka põnev ja hariv. Kuid siinmail olemasolevale suurepärasele materjalile mõeldes jääb ikkagi õhku küsimus: millal võiks kõne alla tulla alkeemiaalane teaduskonverents eesti keeles?

Kaarina Rein

Kirjandus

- Å k e r m a n, Susanna 1991. *Queen Christina of Sweden and her Circle*. Leiden — New York — København — Köln: Brill
- B o r g e s, Jorge Luis 2023. Paracelsuse roos. — Jorge Luis Borges. *Liivaraamat. Shakespeare'i mälu*. (Loomingu Raamatukogu kuldsari, 24.) Tlk Kai Aareleid. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 100–103
- E c o, Umberto 2003. *Eilse päeva saar*. Tlk Merike Pau. Tallinn: Eesti Raamat
- E h i n, Kristiina 2024. *Südametammide taga*. Tartu: Loomepuhkus
- F e u e r s t e i n - H e r z, Petra, Stefan L a u b e (koost.) 2016. *Goldenes Wissen. Die Alchemie — Substanzen, Synthesen, Symbolik. Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- H e r m e s T r i s m e g i s t o s 2010. Poimandres. Tlk Neeme Näripä. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 40–53
- I r m s c h e r, Johannes, Renate J o h n e (toim.) 1983. *Antiigileksikon*, 2. osa. Tlk Lalla Gross jt. Tallinn: Valgus
- L i d d e l l, Henry George, Robert S c o t t 1996. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press
- M o r a n, Bruce T. 2015. *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution*. Cambridge, Massachusetts — London, England: Harvard University Press
- M o r a n, Bruce T. 2019. *Paracelsus: An Alchemical Life*. London: Reaktion Books
- P a g e l, Walter 1982 (1958). *Paracelsus: An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of Renaissance*. New York: Karger
- P a r a c e l s u s 1998. Paragranum. Alkeemia, meditsiini kolmas alus. Tlk Kale Hein. — *Akadeemia*, nr 1, lk 64–87

KAARINA REIN (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli klassikalise filoloogial 1995, magistrakraad 2000, doktorikraad 2011. Ta on töötanud TÜ filosoofiateaduskonna ladina keele ja antiikkirjanduse lektorina 2003–2016, aastast 2017 TÜ raamatukogu teaduskeskuse teadur. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Johannes Raicuse käsitlus Tartu linnast ja selle ümbrusest” (2016, nr 2, lk 225–235) ning “Kas arsti üle tohib naerda?: Arstid ja meditsiinkeel Molière'i komöödiates” (2022, nr 1, lk 3–33), Albrecht Dihle teose *Kreeklased ja võõrad* arvustus (2021, nr 2, lk 923–930) ja järgmised tõlked: Nikos Kazantzakis, “Aruanne El Grecole: 5. peatükk: Algkool” (2008, nr 9, lk 2007–2016); Thukydides, “Ateenlaste ja meloslaste dialoog: *Peloponnesose*

sõja ajalugu, V raamat, 84–116” (2009, nr 9, lk 1635–1643); Epikuros, “Peamised arvamused. Ütlused” (2013, nr 5, lk 771–781); Johannes Raicus, “Füüsikalise-meditiiniline pühendusdisputatsioon” (2016, nr 2, lk 210–224) ja Hippokrates, “Inimese olemusest” (2016, nr 12, lk 2099–2111).

ABSTRACTS

JAAK AAVIKSOO. The democratic explosion of literature

The author discusses the development of literature throughout history to the modern digital age. The roots of literature go back to the distant past where the concept of writing was associated with leaving marks of oneself. The printing press brought the first communication revolution, which was accompanied by the spread of the written word. At present, a third, information technology revolution is going on, which has made literature wholesale and accessible to everyone. The author's role has changed — anyone can be a writer and share what they have written. This has caused confusion in concepts and requires a new way of thinking. The survival of the Estonian language and literature is of particular importance in the digital world; therefore, artificial intelligence in Estonian must be developed. For this, many Estonian texts and people's contribution to their creation are needed. We need Estonian-oriented AI that would help preserve the Estonian language and culture. (Edit.)

JAN KAUS. The place where the two Estonian languages meet

The essay relies on the hypothesis — and on the author's own experience — according to which the term “the Estonian language” reveals two ways of language usage that are so different that we might even speak of two different languages. The first of these is the written language that unites all users of Estonian and brings them together as a nation; the conditions for using this language are laid down in its rules. The second, however, is the diverse and dynamic spoken language that bubbles under the rules of the written language and creates unique modes of expression. In fact, it would be more accurate not to speak so much of the spoken language as of

spoken languages — a motley collection of spoken expressions, the manifestations of which are, of course, recognizable to all speakers of the same language due to the framework established by the written language. To distinguish between the written and the spoken language, the author uses the metaphor of the game (board) — the written language creates and delimits the game board and the rules of the game, while each speaker creates his own game plan and his own movement patterns on this board within the limits of these rules. The question is, above all, how well the players are aware of the game, to what extent they even realize that they are participating in the game.

This is the starting point for the second conclusion of the essay: belletristic literature written in Estonian is the place where the rules of the written language and the game patterns, the sets of expressive acts of the spoken language can be brought together most intensively and effectively. Good literature requires, on the one hand, a unique and courageous player; but at the same time, one cannot create a unique game if one does not know the valid rules. Thus, belletristic literature preserves the regularities of the written language and, thereby, the language-related ethnic and cultural identity, but, on the other hand, literature requires or even demands unique linguistic solutions, the conscious polishing and refinement of intuitive language use, the formation of “one’s own voice”, which often also means playing on the boundaries of the playing field or playing with these boundaries themselves. This, however, allows us to expand the metaphor of the language as a playing field — literature is a playing field in its own right within the playing field of the language, a dynamic and changing landscape-sized space, a collection of spatial curvatures opening up on the linear surface of the language rules from which waves of influence constantly ooze, sprout, and blow into the written language. These waves keep the written language from becoming too rigid. (Auth.)

MAXIM GORKY. On books

The essay reveals a deep respect for books and literature as the embodiment of the greatest human creative power. Gorky sees books as a miracle that teaches us to understand humans, their sufferings and beauty. He is fascinated not by the accidental beauty of nature or cosmic processes but by the human capacity to give meaning and beauty to the world through art, imagination and words. Gorky believes that books are the “new testaments” of human creation, which reveal its depth, tragedy and greatness. Amidst of the harsh natural environment, humans are those who create beauty and immortal images, elevating everyday destinies to art. In his eyes, writers are spiritual heroes whose works help to understand the human nature and confirm the faith in human goodness and love, no matter how complex the world may be. (Edit.)

IMMANUEL KANT. On production of books: The second letter to Mr Friedrich Nicolai, publisher

The letter is a sharp and ironic criticism on the commercialization of the book business. Kant compares publishing to a factory where content is insignificant — market demand and trends of the moment are all-important. He portrays Nicolai as a purely profit-oriented “producer of books” whose main interest is not the advancement of knowledge but quick sales and pleasing the audience’s taste. Kant also criticizes those who mock his philosophy without understanding the meaning of a priori knowledge. He sees in this not only ignorance but also a conscious attempt to discredit serious thinking. But even as a farce, such a market game can offer an unexpected benefit — an incentive to delve deeper into the seriousness of research. (Edit.)

DANILA RYGOVSKIY. Monotype in Vallikraavi Street: Typesetting machines as part of printing heritage

The paper investigates how the transformation of typographic labour, particularly through the introduction of hot-metal

typesetting systems like Monotype, reshaped technical knowledge, bodily discipline, and institutional authority in the context of an Estonian print shop. By tracing the social history of a specific machine, a Monotype composition caster and duplex keyboard produced in the UK and brought to Tartu in 1965 during the Soviet rule in Estonia, the paper explores the fluidity of typesetting technology in the 20th century and considers the possibilities for its present-day revival. It employs archaeological and experimental approaches to collect the “artifacts of life” of Monotype in Estonia and to reconstruct its historical context, with particular attention to working knowledge that reflects broader tensions between industrial standardization and flexible craft practices. More specifically, the paper examines the use of Monotype typefaces during both the independence and Soviet periods. In the latter case, it provides a list of books set in Western typefaces, contrary to the usual Soviet practice, which required print shops to adhere to Soviet fonts. Eventually, rather than viewing the Monotype system as merely obsolete technology, the article approaches it as a form of living heritage, sustained by local expertise, love, and improvisation. (Auth.)

JANIKA PÄLL. “I’m writing here for myself only”: Unborn books in Estonian translation literature or translations of Homer that remained in manuscript

The article deals with three authors’ unpublished translations of Homer’s epics. These are Jaan Jõgever’s translation of the Iliad (Songs I–XVI, 1912–1924), Jaan Lõo’s translation of the Iliad (translated in the 1920s–1930s), and Anna Õpik’s translations of the Odyssey (the first half of the translation was published in 1938, and the second half was completed by 1941) and Songs I–XVI of the Iliad (during 1942–1948). Drawing on archival materials and published correspondence, the paper also explains the background to the translation processes and non-publication of these translations and highlights the specific features that make them still worthy of publication. (Auth.)

PIRET KUUSK. *Finis nihili* — a close-up view

The article presents Madis Kõiv's and his closest collaborators' statements about the theory of physics and physicists, written down by the author from memory immediately after the corresponding conversations. The aim is to view what can be said on their basis about the relationship between Kõiv and the theory of physics. (Auth.)

LINNAR PRIIMÄGI. Beauty as a sensation

The naive, natural tripartite division of the world into mineral, vegetable and animal (Xunzi, Aristotle) corresponds to three types of beauty — geometric, floral and animal beauty. For understanding the first, conceptual thinking, for the second — figurative thinking — and for the third — motor thinking — are helpful (the paradigm of the Würzburg school). These also reveal most clearly the “commonsensical” values (Thomas Reid): truth as order, beauty as joy and goodness as benefit, which together create a psychophysical state consisting of pleasantness and pleasure (Pico della Mirandola's bonitas, Epicurus's ἡδωνή). These form the precursor to the sensation of beauty. According to Pico, truly genuine beauty appears in human exaltation, in his distancing from being merely a created being. (Auth.)

PRIIT SUVE. The silent revolution of clothing or how casual clothing changes power relations

The article analyses the widespread transition to casual clothing as a “silent revolution” in social meaning-making, which gradually undermines traditional dress codes that reinforce hierarchies and power relations. Although often perceived merely as a matter of personal choice or comfort, this shift challenges clothing as a marker of status and authority, reshaping the ways power is expressed and perceived.

The article investigates how the symbolic transformation of clothing — from formal codes to the dominance of more

casual practices — impacts social hierarchies and power relationships. The analysis draws on cultural semiotics (Lotman, Eco), power analysis (Foucault), civilizing process theory (Elias), identity studies (Butler), and Baudrillard's theories.

It addresses how casual clothing alters manifestations of power. While previously power was closely tied to formality, today power relations are concealed behind subtler mechanisms (e.g., brands, quality), creating new, nuanced distinctions (Baudrillard's sign economy). A uniform style reduces clothing's communicative role in conveying status (Mehrabian), shifting the burden onto other nonverbal signals and transforming codes that carry cultural memory (Lotman).

The article examines clothing's impact on affect control (Elias' civilizing process) and wearer psychology (enclothed cognition), as well as neuroscientific insights into how the brain processes clothing-context alignment. The universalization of casual clothing (e.g., Jobs' sweater) may generate an illusion of freedom, obscuring corporate control and standardized consumption (Chomsky, Harcourt), functioning as a simulacrum in Baudrillard's sense.

Finally, clothing is explored as a performative expression of gender identity (Butler) where casual attire blurs traditional gender boundaries yet may still succumb to new forms of normativity shaped by market logic. The article concludes that the evolving meaning of clothing reflects fundamental shifts in power relations and identity construction, replacing visible hierarchies with more complex, less overt, yet often unevenly impactful forms. Future self-presentation codes are likely to become more context-sensitive, responding to the challenges posed by digitalization and environmental consciousness. (Auth.)

INGVAR LUHAÄÄR. "Let's walk up the hills!"...: Memories from the Estonian SSR. (Excerpts)

Review

ILMAR RAAG. **Estonian diplomat amidst world history**

Matti Maasikas. Rahvas, kes hakkas vastu: Euroopa Liidu suursaadikuna Ukrainas 2019–2023. [*The People Who Fought Back: In Ukraine as Ambassador of the European Union, 2019–2023.*] Tallinn: Varrak, 2024. 375 pp. + 24 pp. of photos.

KAARINA REIN. **The glory and misery of western alchemy**

Kurmo Konsa, Meelis Friedenthal. Alkeemia ajaloost. [*On the History of Alchemy.*] Tallinn: Sinisukk, 2023. 271 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXVII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JAAK AAVIKSOO PhD (1954), emeritus professor of optics and spectroscopy at the University of Tartu

MAXIM GORKY (1868–1936), Russian writer

IMMANUEL KANT (1724–1804), German philosopher

JAN KAUS (1971), writer, essayist, translator, editor, theatre director, musician

Abstracts

PIRET KUUSK PhD (1947), associate professor of theoretical physics at the Institute of Physics, University of Tartu

INGVAR LUHAÄÄR (1945), journalist, poet and translator

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

LINNAR PRIIMÄGI PhD (1954), literator, poet, art historian and translator

JANIKA PÄLL PhD (1965), professor of classical philology at the University of Tartu

ILMAR RAAG MA (1968), essayist, screenwriter and film director

KAARINA REIN PhD (1973), classical philologist, research fellow at the University of Tartu Library research centre

DANIILA RYGOVSKIY PhD (1988), research fellow in ethnology at the Institute of Cultural Research, University of Tartu, and collections manager at TYPÄ Printing and Paper Art Centre

PRIIT SUVE PhD (1973), professor at the Centre for Law and Social Sciences at the Estonian Academy of Security Sciences

MARE VINT (1942–2020), artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXVII

13. aprill 1951 [järgl].

*

Õnnistusmaja juures on kangide löögid vaibunud. Lammutamine on jõudnud lõpule. Puude vahelt paistavad kõrged telliskivikuhjad...

19. aprill. Üle Uue-Jaani kalmistu puhub kõle tuul. Põõsastikus värisevad külmast varased malbed sinililled. Õõtsudes kõssitavad kalmudel esimesed *scilla*'d. Nulu okstes otsib asjatult tuulevarju pruun-kollane helikunstnik — laulurästas.

All orus on Emajõgi täitnud luhad kevadise suurveega. Säärast veehulka pole Tartu juba ammu näinud. Jõe kulgu märgib kollase kitsa lindina vastaskalda kõrgtee oma sirgete noorvahtratega... Hallides lainetes siplevalt veelt hoovab kurba sügisest meeoleolu...

Mihkel Veske mälestussambalt on viidud tema pronksne büst. Kadunud on büst ka praost Johannes-Nathan Aunwerdti³⁰⁴⁷ hauasambalt. Karl August Hermannini monumendilt on lahti kangutatud ja viidud tema pronksne näoreljeef ja lüüra kujutus.

³⁰⁴⁷Johannes Nathan Aunwerdt (Aunverdt; Aunvert; Aunväärt; Õunväärt; Na(a)tan A.; 1889 – 1. V 1927 Tartu) õppis Tartu (Aleksandri) Gümnaasiumis 1899–1908 ja seejärel Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1908–1913, mille lõpetas. Prooviaastal Aleksandri koguduses Narvas, ordineeriti 1913. a detsembris; Mihkli koguduse õpetaja 1913–1920, Vastseliina koguduse õpetaja 1920–1927, Petseri koguduse hooldaja-õpetaja 1924–1927, ühtlasi Võru-Petseri praostkonna praost 1926–1927; EELK lauluraamatukomisjoni liige ja liturgiakomisjoni esimees; usu-teadlaste konverentsi sekretär 1926–1927; üks ajakirja *Eesti Kirik* asutajaid ja toimetuse liige; Petseri kiriku ehitamise eestvõtja (kirik pühitseti 1926). — Mälestusmärk koos pronkskujuga tema haua (skulptor Paul Horma) pühitseti 9. mail 1931.

Hugo Treffneri graniitne nimetahvel kalmu jalutsist on visatud naaberplatsile, kus lebab kirjaga maa vastu...

Puudub arvukalt monumente. Nende omaaegset asukohta tähistavad veel kõrvaldamata alused...

Värsked kännud (ja neid on palju) leinavad talvel kütteks läinud tüvesid, mis alles möödunud suvel rõõmsalt haljendanud kogu oma oksastiku paeluvas ilus...

On kõle ja kurb...

20. aprill. Jaani kalmistu vanaaegne kivivärv on lammutatud. Maaga on tasandatud sadulseppade haudkabel värava kõrval. Vana tuulelipp katuselt aastaarvuga "1784" lebab liigsena rusude kõrval külili. Toimub kivide äravedu veoautodel... Tasandamisel on kalmistuvalitseja maja varemed...

Friedrich Robert Faehlmanni kalmumonument on kangutatud kohalt. Nähtavasti on tekkinud kavatsus seda realiseerida...

Uspenski Vene kalmistul on prof. L. Puusepp'a matusepaigal seisvasse monumenti värskelt raiutud kiri: "Dr. med. professor Ludviq Puusepp. 3. XII 1875 – 19. X 1942". Seni andmed monumendil puudusid. Kahjuks on kiviraiuja kirjaoskamatuse tõttu prof. Puusepp'a eesnimes "Ludvig" asendanud "g" tähega "q".

17. mai. Päikesepaisteline, kuid jahe hommikupoolik...

Kreutzwaldi kalmule on ilmunud kümmekond koolitüdrukuid eesotsas ühe naisõpetajaga. Kreutzwaldi juurest siirdutakse Faehlmanni kalmule. Viis-kuus koolipoissi pärivad viisakalt, kus on maetud Friedrich Robert Faehlmann.

Nähtavasti on "Edasi" kirjutis värskendanud huvi Kreutzwaldi ja Faehlmanni vastu.³⁰⁴⁸ Anna Tilga (mitte heakorrakontor!) hoiab nende kalmud eeskujulikult korras.

³⁰⁴⁸ Ilmselt: S. Laaneste, "Unustatud kalmud". — *Edasi*, nr 112, 15. V 1951, lk 2. Selles mainitakse, et suurmeeste kalmud Tartus on unustatud ja paljud ei teagi neid, sh Kreutzwaldi ja Faehlmanni omi. Artikkel lõpeb järgmiselt: "Heakorrakontoril peaks olema austavaks kohustuseks nii mainitud kui ka teistel kalmistutel olevate nimekate teadlaste ja kultuuritegelaste kalmude korrashoid. On tõsi, et praegu troostitut pilti pakuvad Tartu kalmistud (eriti nimetatud Jaani kalmistu) oma võssakasvanud raudaedade rägastikuga vajavad korrastamist. Praegu toimuvad

Aga... mõni samm edasi püüab trobikond poisse, kellest mõned kannavad Tartu Vabrikukooli³⁰⁴⁹ mütse, lahti kangutada ja maha murda raudtara professor Constantin v. Grewingki ja Tartu endise linnapea Victor v. Grewingki³⁰⁵⁰ matusepaigal. Poisid räägivad eesti keelt.

Prof. Ernst Blessigi kalmu jalutsist on kadunud graniitne tahvel.

tööd kalmistu muutmiseks pargiks. Heakorrakontor on asunud mahajäetud haudade tasandamisele ja näotute raudaedade kõrvaldamisele. Paraku kuuluvad aga nende mahajäetute hulka paljude kuulsate inimeste — Kreutzwaldi, Faehlmanni, Morgensterni ja Masingi kalmud.

Parem pole olukord teistelgi kalmistutel. Nii on kodanliku Eesti päevil vallavaesena surnud progressiivse luuletaja Ado Reinvaldi haud täiesti rohtu kasvanud, ühe suurema eesti keeleteadlase, folkloristi ning luuletaja, eesti ja vene rahva suhete uurija ja eesti lugejaile vene kultuuri tutvustaja, Kaasani ülikooli soome-ugri keelte professori Mihkel Veske haud on korrastamata. Kas ei oleks Heakorrakontori kohuseks järele mõelda küsimuse üle, kuidas ta võiks omalt poolt kaasa aidata teenekate teadlaste mälestuse jäädvustamisele ja õigeaegselt järeldusi teha oma asutuse töötajate korrastava tegevuse suunamisel Tartu kalmistuil?”.

³⁰⁴⁹ENSV Tööjõureserve Peavalitsuse Vabrikukool nr 4, mis tegutses endises Riigikohtu hoones Aia tänavas (1955. aastast Vanemuise tänav), valmistas ette oskustöölisi ehitusettevõtetele. Kooli võisid õppima asuda vähemalt 16-aastased noormehed, õppetöö kestis kuus kuud.

³⁰⁵⁰Victor Emanuel Georg von Grewingk (Viktor G.; 1854 – 18. II 1931 Berliin) õppis Tartu Ülikoolis ajalugu 1872–1873 ning õigus-teadust 1873–1876 ja 1878–1883, *cand. jur.* 1884, korp Livonia liige. Koduõpetaja Tali mõisas Pärnumaal 1876–1878, Tartu maakohtu assessor 1884–1885, Tartu raehärra ja õuekohtu advokaat 1885–1889, Tartu justiitsbürgermeister 1889, linnapea 1898–1917 ja linnasekretär 1894–1898; TÜ arhivaar 1892–94; Tartu Suurgildi liige 1895 ja oldermann 1914–1922, Tartu (Saksa) Käsitöölise Seltsi esimees; Tartu Vabatahtlike Tuletõrjajate Seltsi auliige 1913; lahkus 1919. aastal Saksamaale. — Ta oli 1884. aastast abielus TÜ mineraloogiaprofessori Constantin von Grewingki tütre Maria von Grewingkiga (1856 – 10. III 1929 Tartu).

Christine Elisabeth Asmussi³⁰⁵¹ kalmu omapäraselt kivirahnult on lahti murtud ja maha tõugatud leegitseva tulega kõrge raudnõu.

Theodor Beise suure malmse risti kohal haigutab tühi koht. Rist on viidud kogu alusega.³⁰⁵²

Arvukalt on kadunud raudtarasid. Kohati on kalmistu üsna lage. Seni püsinud graniitsetest ristidest ja monumentidest on mitmed värskelt tõugatud ümber. Nad vedelevad inetult maas. Kalmutahvleid on näha vaid väheseid. Kaks luusivat meest näivad tundvat veel säilinute vastu huvi.

Keegi kehvalt rõivastatud vanamees, murdunud oksakeste ja pilbastega täidetud korvikesega käes, peatub Stackelbergide lõhutud hauakambri ees.

– Aastat kolm tagasi, — hakkab ta seletama, — tõtsid tundmatud mehed kolme tungraua abil kattekivi üles ja lõhkusid sise-mise müüri lahti. Üks puusark oli täiesti terve. Sees oli siidikleidis “preili”, nagu elav. Küllap ta oli erilisel viisil, nagu vaaraodki, “kihvtitatud”. Mehed otsisid vist kulda ja väärtasju, ei leidnud aga midagi...

³⁰⁵¹Tartu Vana-Jaani kalmistul (RAD:P22:12) asub Tartu Ülikooli zooloogiaprofessori Hermann Martin Asmussi (1812 – 6. XII (vkj 24. XI) 1859 Tartu) kalm (Tartu kalmistute kaardirakenduses Herman Martin A.) ning samal platsil Christ. Elis. Asmussi haud (snd Luhde; 18. II 1789 – 9. X 1832; kaardirakenduses Christina Asmus), kes oli Hermann Martin Asmussi ema. Mõlemal kalmul on praeguseks säilinud hauatähise kiviosa; Christine Asmussi hauakivi fotot (1941, autor Eduard Selleke) koos raudnõuga vt hdl.handle.net/10062/77921. Vt ka Jüri Saar, “Ennenägematu metallist urn üllatas Raadil rehitsejat”. — Tartu.postimees.ee, 15. IX 2009, tartu.postimees.ee/163879/ennenagematu-metallist-urn-ullatas-raadil-rehitsejat; Jüri Saar, “Salapärase urni mõistatus lahenes”. — Tartu.postimees.ee, 20. IX 2009, tartu.postimees.ee/166042/salaparase-urni-moistatus-lahenes.

³⁰⁵²Theodor Heinrich Beise (1818–1878) kalm puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

– Vaat, teises kabelis, — ta viitab käega Telleri haudkabeli poole,³⁰⁵³ — on kelder viis sülda sügav, kirstud pandi raudristtalade peale. Olid ajad.

Ja vanamees, kes ütleb enese 82-aastase olevat, läheb aeglasel sammul minema.

“Preili” hauakambris? Kas polnud see ehk Bironi³⁰⁵⁴ tütar, kellest kirjutab Rosenberg?³⁰⁵⁵

³⁰⁵³Telleri kabel rajati 1794. aastal Tartu raehärra Jacob Friedrich Telleri (1729–1794, raehärraks 1776–1785) ja tema suguvõsa jaoks, võimalikuks arhitektiks Johann Heinrich Bartholomäus Walter (1734–1802). Samas oli ka tema abikaasa Maria Elisabeth Telleri (Gronicke; Depkin; 1725–1799) viimne rahupaik. 19. sajandil kuulunud kabel Tartu raehärra Henningi perele, kelle pere olevat maetud samasse, kuid see pole kinnitust leidnud; 2017. a leiti sealt ka Johann Heinrich von Nabelli (1811–1817) kirst ning kokku üle viiekümne inimese säilmed. — Herbert Normanni 1956. aastal tehtud kabelifotosid vt hdl.handle.net/10062/82069; vt ka Rita Puidet, “Tartu raehärra Telleri kabel sai uue katuse”. — Eestikirik.ee, 3. VIII 2016, <https://eestikirik.ee/tartu-raeharra-telleri-kabel-sai-uu-e-katuse>; Kaspar Koort, “Raehärrade maised jäänused saavad viimaks väärika rahupaiga”. — Tartu.postimees.ee, 18. X 2017, tartu.postimees.ee/4279931/raeharrade-maised-jaanused-saavad-viimaks-vaarika-rahupaiga; Andres Tvauri ja Martin Malve. Aruanne arheoloogilisest uuringust Tartus Vana-Jaani kalmistul Telleri perekonna hauakabelis 2017. aastal (2017; käsikiri TÜ arheoloogia osakonna arhiivis); Gerda Ruuser. Telleri kabeli imikumatusse konserveerimine: Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2018, hdl.handle.net/10062/60218; kabeli ehitusloolist ülevaadet (Helmi Üprus, 1964) ja arhitektuurimälestise passi (Kaur Altoa, 1982) vt register.muin.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=7084.

³⁰⁵⁴Kuramaa hertsog Ernst Johann von Biron (Ernst Johann von Bühren; 1690 – 29./18. XII 1772 Miitavi).

³⁰⁵⁵“A. Rosenberg: Auf dem alten St. Johannis-Friedhof in Sommer- und Herbsttagen 1926. Dorpater Zeitung 1926, nr. 238, (1926).” *Herbert Normanni märkus*. — Vt dea.digar.ee/page/dorpaterzeitung/1926/10/18/2. Artiklis on mainitud Ernst Johann von Bironi tüdruku Hedwig Elisabeth Tscherkassovat (H. E. von B.; 1727 – 1793 Tartu). Tema kalmu ei leitud Tartu kalmistute kaardirakenduses.

Prof. Ludwig Schwarzi matuseplatsil on lõhutud üks tara kivistest. Seetõttu on raudlatid langenud maha. Kuid üldise hävituse pilkena on peaaegu kooreta kuivanud pärn prof. Schwarzi kalmu kohal hakanud ühelt küljelt ajama lehti...

Varemetel tärkab elu...

18. mai. Jutuajamine tervishoiuosakonna juhataja dr. E. Muraševiga. Ta tahab Tervishoiuministeeriumist dr. Gulordavalt järele pärida, kas mind ei saaks rakendada polikliinikus konsultatsioonikomisjonis, mille tegevuse kohta on palju nurinat ja ka haigete vastuvõtmisel.

Prof. E. Bernakoff on kinnitatud Tartu onkoloogiadispensaariumi günekoloogia osakonna juhatajaks.

Ado Gross on minu kandideerimise puhul ATEK'ki³⁰⁵⁶ öelnud, et ma temale ei sobi, kuna olen olnud kaitseliidus ja isegi tuletõrjes...

29. mai. Tartu Riikliku Ülikooli rektori prof. Alfred Koorti 50. sünnipäev.

Ülikooli häälekandja "Tartu Riiklik Ülikool" pühendab sel puhul juubilarile 75-realise kirjutise.³⁰⁵⁷

Kui fašistlik okupatsioon tõi prof. Koordile kaasa tagakiusamisi ning sunnitud eemaldumise ülikoolist,

öeldakse kirjutises, —

siis seda energilisemalt asus ta tööle pärast Nõukogude Eesti vabastamist fašistlikest okupantidest. Partei ja valitsus usaldavad sm. Koordile nüüd eriti vastusrikka ülesande: ta määratakse Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks. Üle kuue aasta on sm. Koort töötanud sel ametikohal. Kogu meie ülikooli tormilise arenemise ja kujunemise ajalugu nende aastate vältel on lahutamatult seotud sm. Koordi juhtiva ja organiseeriva tegevusega. Meie ülikooli kujundamisel nõukogude

³⁰⁵⁶S.t arstliku tööeksperitiisi komisjoni.

³⁰⁵⁷"TR Ülikooli rektor prof. A. Koort 50-aastane. Tartu Riiklik Ülikool IV, nr. 20 (108) — 25. mail — lk. 4, (1951)." *Herbert Normanni märkus*. — Vt dea.digar.ee/article/truajaleht/1951/05/25/22.

ülikooliks, õppe- ja kasvatustöö taseme järjekindlal tõstmisel, teadusliku töö hoogustamisel, ülikooli kollektiivi koondamisel partei ja valitsuse poolt seatud ülesannete lahendamisele on rektor prof. Koordil tähelepanuväärsed teened. Ja tänu sellele on ta ülikooli õppejõudude, üliõpilaste ja teenistujate kollektiivis võitnud suure ja teenitud populaarsuse ning autoriteedi.

Kui ebapopulaarne ja mannetu rektorina A. Koort aga tööpoolest on, sellest leht ei lausu sõnagi. Teised lehed ei maini A. Koorti sünnipäeva üldse.

1. juuni. Ametlikud lammutustööd Jaani kalmistul praegu seisavad, kuid kalmumärkide hävitamine jätkub pidevalt.

F. R. Faehlmanni hauakivist on arvukalt välja kangutatud metalltähti. Kirjast: "F. R. Faehlmann. Elu on üürrike, aated jäädavad" on säilinud vaid veel: "F. R. Fae...lmann...üür".

Prof. Ed. v. Wahli kalmult on viidud risti sokkel, kinnitusele vaatamata, et teadlaste kalmud säilitatakse.

Kristuse kuju Carl Kleini haudkabeli ukse kohal on poiskesed kividega purustanud. Killud ja kivid vedelevad ukse ees maas. Lõplikult hävitatud on ka seni veel püsinud purustatud kujude tunglad Seidlitzi kabeli esiseina orvades.

Koolidele on tehtud korraldus koguda vanarauda. Õpilased toovad seda kalmistult.

Tartu linna III seitsmeaastase kooli õppeala juhataja Hugo Roonurm³⁰⁵⁸ on käskinud lastel võtta rauda Jaani kalmistult. Tei-

³⁰⁵⁸ P.o Juku Roonurm (Johannes Reisenbuk; 1898 – 24. VI 1995 Tartu) õppis Avinurme valla Piilsi külakoolis 1906–1909, Elistvere valla Nõmme algkoolis 1909–1911, Mustvee linnakoolis (kõrgemas algkoolis) 1911–1915, pedagoogilistel kursustel Mustvees 1916–1917 ja Tartus 1917–1918, sooritas kutseksamid 1917 ja 1918. Nõmme algkooli õpetaja ja juhataja asetäitja 1915–1916, Tammistu vallakooli õpetaja 1918–1925, Elistvere Vedu algkooli juhataja 1925–1941, vanemõpetaja, ühtlasi a-st 1931 Vedu raamatukogu juhataja; Saksa okupatsiooni algul Tartu koonduslaagri vang ja seejärel lihttööline Tartus; Nõukogude teise okupatsiooni ajal Tartu linna TSN Täitevkomitee plaaniosakonna töötaja (sh juhataja kt) a-ni 1949, seejärel Tartu 13. 8-klassilise kooli õppe-

sel päeval on koolis tekkinud kõrge hunnik lülikette ja raudtara-de varbaid.

Heakorrakontor müüb avalikult Jaani kalmistult soovijaile hauakive. Neid müüvad salaja ka heakorrakontori juhtivamad teenistujad ja kalmistute hauakaevajad. Kivide ja plaatide kõrvaldamisel on eriti agar kiviraiuja Juhan Kärner. ...³⁰⁵⁹

3. juuni. Imeselt kangastub unenägu.

Mõnulen päikese käes suvisel soojal päeval omaaegses Senffi aias.³⁰⁶⁰ Minu ees laial liivatud teel lebab mustjas jäme uss. Siis hakkab aeda roomama väiksemaid usse, mitmelt poolt. Kuid äkki peatuvad nad kõik kohkunult. Jäme mustjas uss on oma pea tõstnud ja sisiseb neile kurjalt vastu. Ussidel puudub edasitungiks julgus. ...

*

Kambja apteegi ees peatub sõiduauto. Sellest väljub prof. Volde-mar Vadi koos abikaasa ja tütre — dr. Helgi Vadiga.

– Kas teie mind tunnete? — küsib prof. Vadi apteegi juhatajalt Ingeborg Neylt.³⁰⁶¹

alajuhataja; 1918. aastal ja Vabadussõja ajal Omakaitse ja Kaitseliidu organiseerija ja juht Tammistus, hiljem Kaitseliidu Voldi malevkonna propagandapealik, Tammistu Rahvaraamatukogu Seltsi juhatuse liige, Eesti Lauljate Liidu Tartumaa osakonna abiesimees; oli mh ametiühin-gute Tartu linnakomitee presiidiumi liige, ENSV Haridusministeeriumi bioloogiakomisjoni liige, Õpetajate Täiendusinstituudi bioloogiaõpetajate kursuste lektor.

³⁰⁵⁹Vt temast *Akadeemia* 2021, nr 10, lk 2111.

³⁰⁶⁰Tartu Ülikooli joonistuskooli õppejõu Karl August Senffi (1770–1838) rendikrunt koos elamuga asus Tiigi tänava alguses u praeguse korterelamu Tiigi 1 kohal. Tema majja ja selle ümber rajatud suurde aeda kogunesid 1820.–1830. aastatel sageli Tartu tollased kultuuritege-lased.

³⁰⁶¹Ingeborg Nei (Valk; 1908 – 18. XII 1989 Tartu) õppis Tartu Üli-kooli matemaatika-loodusteaduskonna keemia osakonnas 1928–1929, loodusteaduse osakonnas 1943 ning arstiteaduskonna farmaatsia osa-konnas 1943–1945, seda lõpetamata; õppis VNFSV Tervishoiu-minis-

– Ei, — vastab see tahtmatult, kuigi tunneb välimuse järel professorit.

Viimane on nähtavalt pettunud.

Järgneb esitlemine. Siis vaadatakse apteeki, lähemat ümbrust.

Prof. Vadi abikaasa Hermiine³⁰⁶² laskub vestlusesse apteegi juhatajaga. Tähelepanematult kaldub vestluse lõng ülikooli tööle, vabastatud professoritele.

– Küll on teil siin hea ja vaikne, — tähendab Hermiine Vadi, — minu mees unistab alati vabanemisest ülikooli närvilisest tööst ja rahulikust elust kusagil maal.

– On see siis võimalik? Maal on ikka raske elada sel, kes linna harjunud, — vastab Ingeborg Ney.

– Oh ei, inimesed on lihtsalt liig mugavad ja laisad, et asuda maale. Võtke, näiteks, kas või professor Normann. Temale pakutakse vaikseid, meeldivaid kohti, ta ei viitsi aga midagi teha, lükkab ettepanekud tagasi ja istub tööta linnas.

– Ta on ju kuulu järgi haige, — tähendab Ingeborg Ney.

– Kes teab, kui tõsine see haigus tal ongi? — oletab Hermiine Vadi.

teeriumi Farmaatsiainstituudi (1. Moskva Meditsiiniinstituudi) kaugõppes, mille 5. kursuse lõpetas ilma riigieksameid sooritamata 1961. Tartu linna (Raekoja) apteegi õpilane 1927–1929, Mustvee linna apteegi õpilane 1929–1934, kodune Tallinnas 1931–1939, ASi F. O. Treub-lut rohulao kontoriametnik Tallinnas 1939–1940, Pirita apteegi juhataja 1940–1941, Jõhvi apteegi töötaja 1941–1943, Tartu linna apteegi, Riia-mäe apteegi ja Kivisilla apteegi töötaja 1943–1944, Kivisilla apteegi juhataja kt ja retseptaar 1944–1945, Narvamäe apteegi töötaja 1945–1947, Tartu rajooni Saare apteegi juhataja 1947–1949, Kambja apteegi juhataja 1949–1952, vabastati ametist; Tartu Linna Kliinilise Nakkus-haigla apteegi juhataja 1952–1982, töötades aeg-ajalt kohakaaslasena samas ka assistendi ja keemik-analüütiku ametikohtadel.

³⁰⁶²Professor Voldemar Vadi (1891 – 5. XI 1951 Tartu) oli 1916. aastast abielus Hermine-Otilie Kusteiniga (Hermiine-Otilie K.; 1891 – 14. V 1967 Tartu), kes oli lõpetanud Albu valla algkooli 1904. aastal ning töötanud karjase ja töölisena taludes; koduperenaine 1916–1951 ja seejärel akadeemiku lesena pensionär.

Apteegi juhataja on hämmastunud. Hermiine Vadi aga jätkab: “Õieti on ju prof. Normann ka enam kalmistuteoreetik kui arst!”

Vaene Hermiine Vadi! Ta kordab masinlikult oma mehelt kuulnud sõnu ja ei aimagi, et vestluse sisu on nende ridade kirjutajal juba varsti teada.

Kalmistuteoreetik! Tunnen end tahtmatult sellest austavast nimetusest meelitatud olevat. Olen tööpoolest väheseid, kui mitte ainuke meie kalmistute põhjalikke tundjaid!

Rahvauskumuse kohaselt tähendavad unes nähtud ussid halbu inimesi. Tahtmatult ühendab mõte juhtumi Kambja apteegis äsjase unenäoga.

(Järgneb)